

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nin Öteki Tarihi - I

"Devrim Kanunları" ve
Muhalefetin Tasfiyesi (1923-1927)

Ayşe Hür

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Çocukluk ve gençliği Urfa, Nazilli ve Edirne'de geçti, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik ve araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Aynı enstitüdeki doktora çalışmasını yarıda bıraktı. Kasım 2002-Ekim 2007 arasında *Radikal* ve *Radikal İki*'de tarih yazıları yazdı, Mart 2007-Ağustos 2012 arasında AGOS'un, Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin, Ağustos 2012-Nisan 2016 arasında *Radikal* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1994) madde yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve kitaplara katkıda bulundu. Yazılarını *Öteki Tarih I, II, III ve Çok Partili Dönem'in Öteki Tarihi I ve II* (Profil Yayıncılık, İstanbul, 2011-2015), *Türklerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016, 2018), *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul 2016, 2018), *Kürtlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2018), *Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2019), *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017), *Mondros'tan Cumhuriyet'e Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2018, 2019) adı altında topladı. Halen Artı TV ve Özgürüz Radyo'da tarih programları yapıyor.

Mustafa Kemal Atatürk
Dönemi'nin Öteki Tarihi - I
“Devrim Kanunları” ve Muhalefetin Tasfiyesi
(1923-1927)

Ayşe Hür

LİTERATÜR YAYINLARI: 828

Ayşe Hür Kitaplığı: 07

**MUSTAFA KEMAL ATATÜRK
DÖNEMİ'NİN ÖTEKİ TARİHİ - I
“DEVİRİM KANUNLARI” ve MUHALEFETİN TASFİYESİ
(1923-1927)
Ayşe Hür**

Birinci Basım, Temmuz 2020

Baskı ve Cilt:

Umut Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Fatih Cad. Yüksek Sok. Başak Han, No: 11

Keresteciler, Merter - İstanbul

Sertifika No: 45162

Tel: (0212) 637 04 11

ISBN: 978-975-04-0827-4

© Copyright 2020, Literatür: Yayıncılık

Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım,

Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.

Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz,
fotokopi çekilemez, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

Sertifika No: 10843

LİTERATÜR®

Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

İstiklal Caddesi, İpek Sokak, No: 10 Kat: 2

Beyoğlu 34433 İstanbul

T 0(212) 292 4120

F 0(212) 245 5987

E literatur@literatur.com.tr

www.literatur.com.tr

İçindekiler

Önsöz	vii
A-RMH Grubu'ndan CHP'ye, Dokuz Umde'den Altı Ok'a	1
Türk-Yunan Zorunlu Mübadelesi	11
1924 Halifeliğin İlgası	31
1924 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu	51
1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu	73
Resmî Tarihin Hainleri: 150'likler	87
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası "Olayı"	99
Milli Burjuvazi Yaratmak	109
İş Bankası Nasıl Kuruldu?	123
1924 Nasturi Ayaklanması ve <i>Azadi</i> Örgütü	137
1925 Şeyh Said İsyanı mı, Kürt İsyanı mı?	147
Rejimin Sopası: Şark İstiklal Mahkemeleri	179
1925 Şapka İktisası Kanunu	191
Çarşıftan Tayyöre Kadın Giyimi	201
Musul Sorunu ve "Halli"	209
1926 İzmir Suikastı ve Davası	235
Sene 1927: Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımı	255
Bir Dönemin Sonu: 1927 CHF Kongresi ve <i>Nutuk</i>	273
Bibliyografya	287
Dizin	301
İsim Dizini	305

Önsöz

Mustafa Kemal'i Milli Mücadele liderliğine taşıyan tarihsel koşulları bir yana bırakırsak, yüksek zekâsının ve hırslı kişiliğinin bu yükselişte önemli payı olduğu açıktır. 9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınması üzerine "İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam. Çok yoruldunuz" diyen Halide Edip'e "Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz" diyen Mustafa Kemal'in öngörüsü doğru çıkmıştır. Ancak, dava arkadaşlarının en büyük mücadelesi, onun liderliğini önlemek değil, diktatörlük eğilimlerini frenlemek yolunda olmuştur. 1927 tarihli *Nutuk*'ta, "Tarih, itiraz kabul etmez bir şekilde ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti sarsılmaz bir Reis'in vücudu lazımdır" demesi de eylemlerinin ardındaki mantığı açıklar.

Yine de 1919'da Samsun'a doğru yola çıkmasıyla, 1926'da İzmir Suikastı Davası arasında kalan yedi yıl içinde Milli Mücadele'ye birlikte başladığı arkadaşlarından Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü dışında hepsini tasfiye etmesini anlamak çok kişi için kolay değildir. Mustafa Kemal'in sevgisini kazanmayı başaramayan, ya da muhafaza edemeyen Cavid Bey, "Küçük" Talat, Dr. Nazım Bey ve "Kara" Kemal gibi İttihatçı yoldaşlarının; Milli Mücadele'ye birlikte başladığı "Çerkes" Ethem, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Cafer Tayyar Eğilmez, Kâzım Özalp, Ali İhsan Sabis gibi silah arkadaşlarının; Adnan Adıvar ve Halide Edip Adıvar gibi entelektüel dostlarının; Rıza Nur, Ali Şükrü, Hüseyin Avni Ulaş gibi siyasi şahsiyetlerin akıbeti hiç de iyi olmamıştır. Kimi görevden alınmış, kimi sürülmüş, kimi İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmış, kiminin siyasi hayatı ebediyen sona ermiş, kimi öldürülmüştür.

Bu kitap, *Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi* (Literatür, 2019) kitabında bıraktığım yerden devam ederek, Türkiye Cumhuriyeti'nin "Türk ulus-devleti" şeklinde kurumsallaşması konusunda kurucu kadrolar arasında yaşanan görüş ayrılıkları ve iktidar mücadelesine Mustafa Kemal ve yakın kadrosu adına fiili noktayı koyan 1926 İzmir Suikastı Davası ve sembolik noktayı koyan 1927 tarihli *Nutuk*'un okunmasına kadarki dönemin, resmi tarihin değinmediği ya da çarpıttığı arka planına dair yazılar içeriyor. Elbette, kitapta bu son derece karmaşık

süreçlerin her aşamasına, her olayına dair bir yazı yok; var olan yazılar da üzerine ciltler yazılabilecek konuların kısa birer özetinden öteye geçmiyor, ama dönemin genel bir panoramasını çizebildiğimi umuyorum. 1927'den sonra Kemalist kadroların Türk ulus-devletini tahkim etme ve Batı tipi modernleşme süreçlerini derinleştirme çabalarını ele alan yazılarımı ise *Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nin Öteki Tarihi-II (1928-1933)*, *Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nin Öteki Tarihi-III (1934-1938)* başlıklı kitaplarımda bulabilirsiniz.

Benim anlayışıma göre, tarih insanları sorular sormaya, tartışmaya ve başka zaman ve mekânlardaki insanların davranış, tavır ve değerlerinin nedenleri hakkında yorum yapmaya teşvik eder. Öte yandan geçmiş ve bugün birbirini aydınlatır. Bu yüzden tarih, geçmişe dair olduğu kadar günümüzü de içerir. Aslında tarihle ilgilenmenin insanlarda ne gibi değişiklikler yaptığını henüz bilmiyoruz. Ancak bellek çalışması yapanlara göre geçmişin sağlıklı biçimde hatırlanması geçmişle hesaplaşmayı ve geleceğe daha sağlıklı şekilde bakmaya yardımcı oluyor. Ancak tarihe bakarak bugünü anlayabilir, içinde yaşadığımız sorunların nasıl ortaya çıktığını, nasıl şiddetlendiğini, nasıl kemikleştiğini kavrayabiliriz. Birbirinden hak talep eden grupların, ezildiğini, mağdur edildiğini ileri sürenlerin akıl yürütme biçimlerini ancak tarihsel hikâyeyi bilirsek daha iyi anlayabiliriz. Böylece günümüzün sorunlarını çözerken, ya da geleceği inşa ederken daha az yanlış yaparız. Ancak, her fırsatta hatırlattığım gibi tarihe aşırı önem atfetmek, deyim yerindeyse “tarihe saplanmak” da toplumlara ayak bağı olabilir. Çünkü bugünün sorunlarının cevabı her zaman tarihte değildir. Bazen bugünün kavramları, bugünün kazanımları, bugünün değer yargıları, toplumların sorunlarına daha köklü çözümler sunar.

Bu anlayışın sonucu olarak, bu yazıları yazmaktaki amacım, herhangi bir konuda tarihsel gerçeklik hakkında kesin hükümlere varmak değil, esas olarak tarihle amatörce ilgilenen kişilere, ilgi duydukları alanlarda, tarihsel gerçekliğe ulaşma yolunda, daha ileri okumalar, araştırmalar, zihin egzersizleri yapmaları için ipuçları sunmak. Yine hatırlatmak isterim ki, tarihsel gerçekliğe yaklaşmak, ancak önyargılardan uzak, sabırlı ve kapsamlı araştırmaların sonunda mümkün olabilir. Sonuç olarak bu yazıların bugüne dek yaygın ve örgün eğitim kurumları, mecraları, aygıtları tarafından, bize doğru diye belletilenlerin arkasında yeni, farklı bir şey var mı diye bakmaya heves uyandırması umuduyla herkese iyi okumalar diliyorum.

Ayşe Hür

A-RMH GRUBU'NDAN CHP'YE, DOKUZ UMDE'DEN ALTI OK'A

Bugünkü CHP'nin nüvesini, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan TBMM'ye katılan milletvekilleri arasından bizzat Mustafa Kemal'in kurduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk (A-RMH) Grubu oluşturmuştu. Bu grubun ezici çoğunluğunu eski düzenden devralınan asker ve sivil bürokratlar oluşturunuyordu. Grupta işçi, emekçi ve köylü kitlelerinin temsilcileri yoktu.

Mustafa Kemal, sert eleştirilere rağmen grubun başkanlığını üstlenmiş, grubun 10 Mayıs 1921'de yapılan ilk oturumunun sekreterliğini işe ileride Mustafa Kemal'in amansız düşmanı olacak ve bunun bedelini hayatıyla ödeyecek olan Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit yapmıştı. Bu grup, daha sonra "Birinci Grup" adıyla anıldı. Bazı kaynaklara göre 133, bazılarına göre 202 üyesi olan Birinci Grup, bünyesindeki ordu komutanlarının da etkisiyle kâğıt üzerinde 437 üyesi olan, fakat en fazla 365 kişinin katıldığı TBMM'yi başından itibaren kontrol etti. Temmuz 1922'de Mustafa Kemal'in grubuna alınmayanlar, Erzurum milletvekilleri Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve eski Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Celalettin Arif Bey'le, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in etrafında "İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu" adıyla toplanmaya başladılar. Bazı kaynaklara göre 63, bazı kaynaklara göre 90 kişiden oluşan bu gruba da sonradan "İkinci Grup" dendi.

TBMM orduları İzmir'e doğru ilerlerken, Ankara Hükümeti'nin resmî ajansı olan Anadolu Ajansı'nın 7 Eylül 1922 tarihli tebliğinin başlığı şöyleydi:

Ankara'da münteşir (yayımlanan) *Hakimiyet-i Milliye*, *Yeni Gün* ve *Öğüt* gazeteleri, münhasırları, müştereken Gazi Mustafa Ke-

mal Paşa hazretlerini ziyaret ederek, sulhtan sonra hangi esaslar dairesinde çalışacaklarını sormuşlardır. Mumaileyh (sözü edilen şahıs) bu münasebetle aşağıdaki beyanatta bulunmuştur.

“Cenab-ı Allah’a şükürler olsun ki Millet üç buçuk sene, kahramanca mücadele ettikten sonra kendisini ebediyen esaret zinciriyle bağlamak isteyenleri mağlup etmiş ve istiklaline sahip olmuştur,” diye başlayan ve Halk Fırkası’nın kuruluşu ile ilgili ilk resmî belge olan bu uzun beyanatta Mustafa Kemal, özetle kurtuluş ve bağımsızlık için yürütülen mücadeleyi tamama erdirmek için azamî çaba göstermeye devam etmek zorunda olduklarını, ancak bu çabanın bir programa dayanmaması halinde başarısız olacağını söyledikten sonra, barışı takiben Halk Fırkası adıyla siyasi bir parti kurmak niyetinde olduğunu belirtiyor, başka ülkelerde kurulmuş bu gibi partilerin programlarını gözden geçirdiğini, ancak bunları “tamamiyle memleket ve milletimizin hakiki ihtiyaçlarını tatmine kâfi” bulmadığını söylüyordu. Mustafa Kemal’in kafasındaki parti (sadeleştirilmiş dille) şu işleri yapacaktı:

Köylülerimizi ve halkımızı ezen ve fakir düşüren adaletsiz vergilerin ne suretle ıslahı lazım geleceğine; ziraat ve sanayimizi geliştirecek maddi, iktisadi tedbirlere ve orman ve maden gibi doğal zenginliklerimizde halkın çıkarları adına daha kolaylıkla istifadeyi temin için kanunlarda ne gibi düzenlemeler lazım geleceğine, arazi ve emlaka sahip olma konusunda herkes için daha güvenli kanunların yapılması lazım gelip gelmeyeceğine, vakıf sisteminin ne suretle iyileştirilmeye layık bulunduğu ve memlekette hangi bakış açısından ne gibi ameliyat ve bayındırlık faaliyetleri yapılabileceğine ve askerlik müddetinin tadiline...

Mustafa Kemal “Halk Fırkası” kuracağını 6 Aralık 1922’de, Ankara’da *Hakimiyet-i Milliye*, *Öğüt* ve *Yenigün* gazetelerinin muhabirlerine (sadeleştirilmiş dille) şöyle açıkladı:

Milletin her sınıf halkından, hatta İslam dünyasının en uzak köşelerinden bana ehdi olarak iltihar edeceğim şekilde gösterilen

teveccüh ve itimada layık olabilmek için en mütevazı bir millet ferdi sıfatıyla hayatımın sonuna kadar vatanın hayrına vakfeylemek emeliyle barıştan sonra halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurmak niyetindeyim.

Bu açıklamaya başta Trabzon ve Erzurum olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinden itirazlar geldi. Çünkü 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nde "Müdafaa-i Hukuklar her nevi fırka cereyanlarının üstünde olup bakidir ve devam edip gidecektir," kararı alınmıştı. Mustafa Kemal'in bu grupları Halk Fırkası'na dönüştürme çalışması açıkça bu kararın ihlaliydi.

Bu tepkileri dikkate almayan Mustafa Kemal fırka konusunu, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de Zağanos Paşa Camii'nin minberinden verdiği hutbeden sonra cemaatin sorularını cevaplarken tekrar açtı. Yeni devletin geleceği için endişeleri olduğunu, bu yüzden bazılarının önerdiği gibi köşesine çekilerek dinlenmeyi doğru bulmadığını, kurmayı düşündüğü "Halk Fırkası'nın halka siyasi terbiye verecek bir mektep olacağını" anlattı.

"Dokuz Umde" nedir?

15 Nisan 1923'te TBMM'nin tatil edilip seçimlere gidilmesinin ve 27 Mart-1 Nisan 1923 günleri arasındaki Ali Şükrü Bey cinayetinin gerilimi sürerken, 8 Nisan 1923 tarihinde "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMCH) Başkanı Mustafa Kemal Paşa" adına "Dokuz Umde" (Dokuz İlke) başlıklı beyanname yayınlandı. "Yeni çalışma devresinde Meclis'in çoğunluğunu bu amaç etrafında toplamak ve memleketi kavuşturmak için Halk Fırkası kurulacaktır. Meclis'te bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Halk Fırkası'na inkılâp edecektir," diye başlayan beyannamenin maddeleri özetle şu konulara dairdi:

Birinci ilke egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğunu, milletin gerçek temsilcisinin TBMM olduğunu söylüyor ve TBMM'nin görevlerini sayıyordu. İkinci ilke Saltanat'ın kaldırılmasına TBMM'nin oybirliği ile karar verdiğini belirttikten

sonra, güvencesi TBMM olan halifelik makamının Müslümanlar arasında en yüksek makam olduğunu belirtiyordu. Üçüncü ilke ülkede güvenlik ve düzenin sağlanmasının en önemli görev olduğuna dairdi. Dördüncü ilke mahkemelerin hızlı biçimde adalet dağıtabilmelerinin sağlanması için düzenlemeler yapılacağına dairdi. Beşinci ilke vergi usullerinde halkın şikâyetine ve haksızlığa uğramasına engel olacak düzenlemelere dairdi ve 10 alt başlığı vardı. Altıncı ilke askerlik süresinin kısaltılacağına ve okuma-yazma bilenlerden daha kısa süreli askerlik hizmeti isteneceğine dairdi. Yedinci ilke yedek subayların yaşam koşullarını ve geleceklerini ülkeye en yararlı olacak biçimde sağlamaya ve malûl gazilerin, emeklilerin, onların dul ve yetimlerinin sefalet çekmemesi için çalışılacağına dairdi. Sekizinci ilke kamu işlerinin hızla görülmesi için, bütün kadrolara, çalışan, yetenekli ve dürüst görevliler yerleştirileceğini, devlet işlerinde aydınların ve uzmanların görüş ve uyarıları göz önünde bulunduracağını içeriyordu. Dokuzuncu ilke ise bayındırlık işlerinde özel kesimin devletin yanında yer almasının sağlanacağı; malî, ekonomik ve yönetsel bağımsızlığı sağlamak koşuluyla barış yapılmasına çalışılacağı; bağımsızlığı gölgeleyecek hiçbir barışın onaylanmayacağı sözü veriliyordu.

18 Nisan 1923 tarihli ve Mustafa Kemal imzalı bir tebliğ ile “müntehib-i sani”lerin yani “ikinci seçmenler”in onayına sunulacak adayların “merkez” tarafından belirleneceği belirtilmiş, 30 Nisan 1923 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesinden öğrenildiğine göre bir başka talimatname ile “ikinci seçmenler” belirlenirken Dokuz Umde’yi benimsemiş ve “kazanması muhtemel adayların tercih edilmesi” istenmişti.

Birinci ve İkinci Grup dışında adaylarını listeye sokmak için çaba gösteren “ismi var cismi yok” Müdafaa-i Milliye Grubu; adlarını İTC’nin İaşe Nazırı “Kara” Kemal’den alan İaşeciler (İttihatçılar) Grubu; başını Esnaf Cemiyetleri Heyeti reislerinden Hakkı Bey’in çektiği Amele Grubu ile İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, Hoca Salih Zeki Efendi, Ali İhsan (Sabis) Paşa, “Sakallı” Nurettin Paşa gibi bağımsız adaylar faaliyet göstermekle birlikte, “ikinci seçmen” listeleri esas olarak “Birinci Grup” üyelerinden oluşmuş, bunun sonucu da Ankara’dan gelen mil-

letvekilisi isimleri onaylanmıştı. 21 Haziran 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan bir habere göre Ankara müntehib-i sani seçimlerinde, Mustafa Kemal oy kullanırken kendisi de müntehib-i sani adayları arasında olduğu halde ismini pusulaya yazmamış, bunun üzerine Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Mustafa Kemal'in pusulasını alarak Mustafa Kemal'in adını eklemişti, bu durumu imzasıyla da kayda geçirmişti.

Sonuç olarak "İkinci Grup" üyesi olup da bağımsız olarak seçime katılanlardan sadece Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) TBMM'ye girebilmişti. Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit Bey'in adaylığı kabul edilmeyerek Meclis dışında kalması sağlanmış, yerine ağabeyi Faik (Günday) seçilmişti.

Yeni seçilenler, TBMM'nin açıldığı 11 Ağustos 1923 tarihinden itibaren Halk Fırkası'nın tüzüğünü hazırlamaya başlamışlardı. Fırkanın resmen kuruluşu 11 Eylül 1923'te, Dahiliye Vekâleti tarafından tescili 23 Ekim 1923'te yapıldığı halde, İzmir'in geri alınışının tarihine denk getirmek için kuruluş tarihi 9 Eylül 1923 olarak kabul edilmişti.* Kuruluş beyannamesine göre fırkanın Genel Başkanı Mustafa Kemal, Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey idi. Fırka meclisinde ise Erzincan Milletvekili Sabit (Sağiroğlu), İstanbul Milletvekili Doktor Refik (Saydam), İzmir Milletvekili Mahmud Celâl (Bayar), Erzurum Milletvekili Münir Hüseyin (Gerede), Tekirdağ Milletvekili Mehmet Cemil (Uybadın), Konya Milletvekili Kâzım Hüsnü (Karabekir), İzmit Milletvekili Saffet (Arıkan), Diyarbakır Milletvekili Mehmed Zülfü (Tigrel) ve Kütahya Milletvekili Recep (Peker) beylerin adları vardı.

Halk Fırkası'nın 9 Eylül 1923'te kabul ettiği tüzüğün 1. Maddesi'nde fırkanın amacının milli hâkimiyetin halk tarafından kullanılmasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi çağdaş bir devlet haline getirmek olduğu yazılıydı. 2. Madde'de ise "halkçılık" tanımlanıyordu. Halk Fırkası'nın tek bir sınıfa dayanmayıp toplumun bütün kesimlerini temsil ettiği iddiası o günlerde de, daha

* Partinin kuruluş tarihi hakkında tartışmalar hâlâ sürmektedir. Halk Fırkası'nın tescili için Dahiliye Vekâleti'ne resmi başvuru Emniyet Genel Müdürlüğü'nün ileriki tarihli bazı belgelerine göre 11 Eylül, CHP konusundaki çalışmalarıyla tanınan Hakkı Uyar'a göre 23 Ekim 1923. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sonra da çok tartışılacaktı. Örneğin Vedat Nedim (Tör) Bey, *Son Telgraf* gazetesinin 14 Ocak 1925 tarihli nüshasında yayımlanan “Beklediğimiz Fırka” başlıklı baş makalesinde (sadeleştirilmiş dille) şöyle diyecekti:

Halk her yerde ve her memlekette iktisadi ve sosyal menfaatleri birbirine uymayan hatta birbirine zıt sınıfların toplamıdır. Sınıf kavramı inkâr kabul etmez bir kötülüktür. Halk Fırkası'nın hangi sınıfa dayandığını öğrenmek istiyorsanız şehir ve kasabalardaki dayandığı kişilerine bakınız. Göreceksiniz ki hepsi istisnasız ya mütegalibe ya eşraf ya tüccar yahut da burjuvalaşmaya yeltenen asker ve münevverler sınıfına mensupturlar. Bu zümreler ise Türkiye halkının gayet gülünç bir azınlıklarını temsil ederler.

Mustafa Kemal 19 Kasım 1923 tarihinde İsmet Paşa'ya gönderdiği bir yazıda “Halk Fırkası Reisi Umumiliği ile fiilen işgale vazife-i haliyem müsait olmadığından [29 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı seçilmişti çünkü] zat-ı devletlerinizi tevkil (vekil) ediyorum,” demiş; İsmet Paşa A-RMCH örgütlerine 20 Kasım 1923'te gönderdiği bir genelge ile durumu bildirmiş ve cemiyetin her kademedeki örgütünün Halk Fırkası'nın örgütlerine dönüştüğünü belirtmişti.

Dikkat edilirse, fırkanın adında henüz “Cumhuriyet” ibaresi yoktu. 17 Kasım 1924 tarihinde kurulacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın adında “Cümhuriyet” kelimesi kullanılacağına duyulmasıyla “Halk Fırkası” ismine “Cümhuriyet” kelimesi ilave edildi ve Cümhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını aldı.*

Altı Ok'un hikayesi

15-24 Ekim 1927 tarihinde toplanan kongrede ileride partinin amblemi olacak Altı Ok'un ilk dört unsuru olan Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik ve Laiklik ilkeleri tanımlandı. 10

* O dönemde “Cümhuriyet” imlası kullanılıyordu. <https://rantey.org>

Mayıs 1931'de toplanan kurultayda (Öztürkçe akımı yüzünden artık “kurultay” deniyordu), Mustafa Kemal, CHF'nin “Ebedî Genel Başkanı” ilan edildi. Kemalizm partinin resmî ideolojisi oldu ve Devletçilik ve İnkılâpçılık ilkesi de eklenerek Altı Ok tamamlandı. Kurultayda ayrıca Türkiye Cumhuriyeti halkının sınıfsız bir kitle olduğu ilan edildi ve partiye “sınıf kavgasına mahal vermeyecek şekilde toplumsal katmanların uyumunu sağlayacak” kanunlar çıkarma görevi verildi.

Bugünkü şekliyle kırmızı zemin üzerine beyaz renkte Altı Ok parti amblemi 1933'te, Cumhuriyet'in 10. Yılı şerefine bizzat Mustafa Kemal'in emriyle tasarlandı. Bu konuda iki iddia vardır. Bunlardan ilkinde göre Mustafa Kemal bu iş için Gazi Terbiye (Eğitim) Enstitüsü'nde Resim-İş öğretmeni olan İsmail Hakkı (Tonguç) Bey'i görevlendirilmişti. Almanya'da grafik eğitimi aldığı için bu göreve seçildiği söylenen İsmail Hakkı Bey, Topkapı Sarayı'ndaki tarihi okları inceleyerek amblemi çizmişti. Seçtiği ok tipi Osmanlı geleneğinde “kiriş-endam” denen tipteydi. Ancak ilginçtir, İsmail Hakkı Bey bu bilgiyi yaşarken kimseye söylememişti. Amblemi çizenin o olduğu, İsmail Hakkı Bey'in vefatı üzerine 6 Temmuz 1960 tarihinde Gazi Terbiye Enstitüsü'nde düzenlenen törende bir konuşma yapan tarihçi Faik Reşit Unat tarafından açıklanmıştı. Unat'a göre paralel olmayan, bir kaynaktan çıkmışçasına yelpaze gibi açılan uçları yan yukarıya dönük, değişik uzunluktaki oklar aslında Cumhuriyet'in ulaşmak istediği hedefleri gösteriyordu. Okların beş tanesi düz iken devletçiliği temsil eden dördüncü okun dibinde bulunan çentik estetik kaygıyla mı yoksa bir mesaj verilmek için mi öyle tasarlanmıştı sorusu ise bugüne dek cevaplanmadı.*

Münir Hayri Egeli'ye göre ise amblem CHF Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey tarafından açılan yarışmaya katılan ve eseri birinci seçilen restitüsyon ustası Mahmud (Akok) Bey'e aitti. Egeli, *Eski Bir Atatürkçü* adıyla 1954 yılında yazdığı, ilk defa 1959'da basılan, 2001 yılında *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar* adlı kitabında “Altı Ok'un Hikâyesi” başlığı altında şunları yazmıştı:

* Bazılarına göre bu ok tipi, Kara Kuvvetleri'nin kurucusu sayılan Mete Han'ın (ö. MÖ 174) “ışık çalan oku” diye efendiye verilen “Gavus oku”ndan esinlenilmiştir.

Bir gün Recep Peker beni çağırды: –Halk Partisi'nin amblemi olmak üzere bir şey istiyorum, dedi. Bir şeyler düşün... Hemen işe koyuldum. Fakat işin eninde sonunda Ata'ya intikal edeceğini biliyordum. Usulca onun Halkevi'ne gelmesinden istifade ederek yaptığım örnekleri Reis'in masasının üzerine bıraktım. Atatürk bunları görmüş. Reis, Nafi Atuf'tan (Kansu) sormuş. O da benim krokilerim olduğunu söylemiş. Nihayet beni çağırttı. –Bunlar ne?... diye sordu. –Efendim, Parti'ye amblem denemeleri. Atatürk sadece: –Senin başka işin yok mu?.. dedi. Sonra Nafi Atuf'a döndü: –Receb'in (Peker) işi yok böyle şeylerle uğraşır. Bizi faşist partilerine çevirecek” diye mırıldandı. Ben ondan sonra işi bıraktım. Altı Ok'u Recep Bey, [dönemin restitüsyon üstadı] Mahmud Akok'a çizdirmiş. Bana da –Bu işlerin inhisarı sende olacak değil ya... Bak ne güzel oldu, dedi.

Tasarım hikayelerinden hangisi doğrudur bilinmez, ancak Mustafa Kemal'in 29 Ekim 1933 günü Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamaları şerefine düzenlenen tören sırasında halkın karşısına, smokininin yakasında Altı Ok rozetiyle çıktığı biliniyor. Aynı gün Ankara'daki CHF Genel Merkezi Altı Ok'lu amblemle ışıklandırılmıştı. CHF, 1935'teki kurultayda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını aldıktan sonra, Altı Ok'u oluşturan ilkeler parti programına girdi, 1937'de ise Anayasa maddesi oldu. CHP 12 Eylül 1980 darbesinin ardından gelen 1981-1992 yılları arasındaki 11 yıl dışında günümüze dek kesintisiz biçimde siyasi hayatını sürdürdü.

Özet Kaynakça

- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2006.
- Egeli, Münir Hayri. *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Berikan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.

TÜRK-YUNAN ZORUNLU MÜBADELESİ

2 Mart 1923 günü, Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak Lozan Barış Görüşmeleri'ne gönderilen heyetin ikinci adamı olan Dr. Rıza Nur, Türk tarafının görüşmelerde izlediği politikayı TBMM'deki gizli celsede uzun uzun anlatırken, konuşmasının ortalarında şöyle demişti:

Şimdi Efendiler, bu akalliyetler azınlıklar mesaili (azınlıklar meselesi) en mühim meseledendir ve [azınlıkların hukuku] Misak-ı Millimizce kabul edilmiştir. [Lozan'da] kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millimizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik... [Lozan'da] mübadele-i ahaliyi kabul ettik, cebri olarak [yapılacaktır]. [Artık Anadolu'da] akalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere... (“Ermeniler?” nidaları) Fakat arkadaşlar, kaç Ermeni vardır? (“Yahudiler?” sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. Şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen (arıza/sorun çıkarmayan) insanlardır. (Gürültüler) Museviler malûm, ne-reye çekilirse oraya giden insanlardır. Tabii, olmasalardı daha iyi olurdu derdim.

Bu konuşmada açıkça Rumlardan söz edilmemesinin nedeni, henüz görüşmeler sürerken, 30 Ocak 1923'te Yunanistan ile ayrıca imzalanan “Ahali ve Esir Mübadelesi Protokolleri” (bundan böyle “Mübadele Anlaşması”) uyarınca “Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının arasında zorunlu bir mübadele” olmasına karar verilmiş olmasıydı. Otusundaki tepkilerden anlaşılağı gibi, bu

milletvekilleri tatmin etmemişti elbette, çünkü onlar ülkedeki tüm gayrimüslimlerin gönderilmesini istiyorlardı!

Türk-Yunan mübadelesi fikri ilk olarak Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) tarafından Türkiye ve Yunanistan'daki nüfus akışı sonrası ortaya çıkan durumu yerinde incelemek üzere görevlendirilen Norveçli Dr. Fridtjof Nansen tarafından dile getirilmişti. Nansen'in 16 Ekim 1922 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre, daha konferans başlamadan Yunan tarafı kendisinden bir mübadele anlaşması hazırlamasını istemişti. Nansen'in önerisi Yunanistan'daki Müslümanlarla Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak yer değiştirmesi ve İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulmasıydı. Türk tarafı İstanbul'un değil, Batı Trakya'nın değişim dışı tutulmasını talep ediyordu. Yunan tarafı ise sadece Yunanistan'daki 350 bin Müslüman/Türk'ün bir an önce Anadolu'ya gönderilmesini istiyordu. Lozan Barış Görüşmeleri sırasında İngiliz delegesi Lord Curzon'un başkanlık ettiği Birinci Komisyon'da esirlerin ve ahalinin iadesi tartışılırken bu konu gündeme alındı. Başlangıçta mübadelenin zorunlu olmasından bahsetmeyen Curzon şöyle demişti:

Kanımcı bir nüfus mübadelesi ne kadar iyi yürütülürse yürütülsün, iki ülkeden mübadeleye dâhil olan çok sayıda kişi için büyük zorlukları, belki büyük bir fakirleşmeyi beraberinde getirecektir. Ama ne var ki, bu zorluklar ne kadar büyük olursa olsun, aynı insanların hiçbir şey yapılmaması durumunda yaşayacağı zorluklardan daha azdır.

Rıza Nur ise hatıratında "Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak, yeknesak (homojen) Türk yapmak en mühim şeydi... Ağır ve emsalsiz iş. Kabul ettirilmesi, hatta teklifi bile pek güçtü. Allah'tan onlar [Yunan tarafı] teklif ettiler," diyecekti.

Halkların kaderi çiziliyor

Hem Türk heyetinin reisi İsmet Bey hem de Yunan heyetinin reisi Elefterios Venizelos, Lord Curzon'a destek verince konu alt komisyonlara havale edildi ve sonunda 30 Ocak 1923'te –yani henüz Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce– Mübadele Anlaşması imzalandı. Protokollere göre önce esir değiş-tokuşu yapılacak, ardından halkların değiş-tokuşuna başlanacaktı.

Mübadele Anlaşması, 30 Ekim 1918 gününden önce İstanbul Şehremaneti sınırları içine yerleşmiş Ortodoks Rumlar ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle biten Balkan Savaşları'nın ardından imzalanan 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nda saptanan sınırın doğusuna, yani Batı Trakya'ya yerleşmiş Müslümanları kapsamayacaktı. Mübadelede her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına halel gelmeyeceği garanti ediliyordu. Mübadiller taşınır mallarını götürebilecekler, gittikleri yerde taşınmaz mallarının eşdeğeri kadar mülk kendilerine verilecekti. Arada bir fark oluşması durumunda, bu fark nakdi olarak ödenecekti. Mübadiller vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda o ülkenin uyruğunu edinmiş olacaktı. Mübadiller Türk tarafının izni olmadan Türkiye'ye, Yunanistan'ın izni olmadan Yunanistan'a dönemeyeceklerdi.

Bugün birçok araştırmacı tarafından “modern çağlarda devletin birey üzerindeki gücünün en kaba biçimde ifadesinin örneği” olarak görülen bu anlaşma, aslında 10 yıldır çoğu kez kanlı biçimde süren “halkların ayrışması” sürecine hukuki çerçeve sağlamaktan ileri gitmemişti. 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını takiben Karadeniz bölgesinde başlayan toplumlararası çatışmalarla 9 Eylül 1922'de İzmir'in Yunanlılardan geri alınması arasındaki dönemde zaten 1,2 milyona yakın Rum, Anadolu topraklarından ayrılmış veya hayatını kaybetmişti. Anlaşma, geride kalanların, yani Yunanistan'daki yaklaşık 200.000 Müslüman ile Türkiye'deki yaklaşık 400.000 Ortodoks Rum'un hukuki statüsünü belirliyordu. Bu anlaşmada ilginç olan husus, iki ulus-devletin de beklendiği gibi etnisite ya da dil kriterini değil, eski Osmanlı düzenindeki “millet sistemi”ne temel oluşturan “dîn” kriterini esas almalarıydı.

Türk tarafında neler yapıldı?

Nüfus mübadelesi protokolünün imzalanmasından sonra, 17 Temmuz 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) toplantısında Türkiye 10 iskân mıntıkasına ayrılmıştı. O günlerde sadece mübadele için kurulan İskân Teavün Cemiyeti'ne göre yaklaşık 394.000 kişi bekleniyordu. Bu nüfusun kabaca 95.000'inin tütüncü, 200.000'inin çiftçi-bağcı, 100.000'inin de zeytinci olduğu tahmin ediliyordu.

13 Ekim 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kuruldu. 20 Ekim'de İzmir Milletvekili Mustafa Necati Bey, TBMM'de 165 oydan 158'ini alarak vekil (bakan) seçildi. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kabul edildi ve bütçede mübadele masrafları için yaklaşık 6,1 milyon lira ayrıldı. Ayrıca gazeteler yoluyla bağış kampanyaları açıldı; iskân bölgelerinde komisyonlar oluşturuldu; misafirhaneler, seyyar hastaneler, aşhaneler kuruldu.

Mübadele, kâğıt üzerinde 1 Mayıs 1923 günü başlayacaktı, fakat Yunanistan'dan ilk gemi 19 Aralık 1923'te yola çıktı. Mustafa Necati Bey, 6 Mart 1924'te kurulan İsmet Paşa hükümetinde Adliye Vekili olunca yerini önce İzmir Milletvekili Mahmut Celâl (Bayar) Bey'e, onun da İş Bankası'nın kuruluşu ile görevlendirilmesi üzerine Bursa Milletvekili Refet (Canitez) Bey'e bıraktı.

Refet Bey'in 27 Ekim 1924 tarihli TBMM oturumunda yaptığı konuşmaya göre o tarihe kadar 56.347 kişi Samsun'a, 79.631 kişi Trakya'ya, 38.921 kişi Balıkesir'e, 64.618 kişi İzmir'e, 26.824 kişi Bursa'ya, 33.129 kişi İstanbul'a, 26.568 kişi İzmit'e, 6.172 kişi Antalya'ya, 30.674 kişi Konya'ya, 20.856 kişi Adana'ya, 4.121 kişi Sivas'a ve 2.984 kişi Kastamonu'ya (toplamda 390.845 kişi) iskân edilmişti.* Mübadele sırasında çeşitli nedenlerle Türk tarafından 2.819 kişi hayatını kaybetmişti. Refet Bey'e göre bütün sorunların nedeni mali yetersizlik, memurların ehliyetsizliği, kısa sürede üç vekilin değişmesi idi ama eleştiriler esas olarak hükümeti düşürmeye yönelikti!

* Hükümet değişik tarihlerde değişik sayılar verdi. Örneğin 1931'de Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey "500 bin ırkdaşımızı getirdik" derken, 1933'te Nüfus İşleri Genel Müdürlüğü'nün raporuna göre 395 bin kişi bekleniyordu ama 466.103 kişi gelmişti.

Dönemin şartları düşünüldüğünde, yapılan takasın ne kadar devasa bir iş olduğu ortadaydı. Nitekim onca hazırlığa rağmen mübadelenin çok sorunlu geçtiğini TBMM'nin 30 Ekim 1924 tarihli oturumunda söz alan Menteşe Milletvekili Esat Efendi'nin (sadeleştirilmiş dille özetlenen) şu şikâyetlerinden anlamak mümkündür:

1. Mübadiller ehil oldukları yerlere yerleştirilmemiştir. (Örneğin dağ köylüleri ovalara, ova köylüleri dağlara yerleştirilmiştir.)
2. Yerleştirmenin plansızlığı yüzünden mübadillerin hemen üretken olması mümkün olmamıştır.
3. Nakil ve misafir etmekte gerekli özen gösterilememiş, tedbirler alınmamıştır; bu yüzden zayıatlar olmuştur.
4. Terk edilen mallar, o bölgenin güçlü aileleri ve ileri gelenlerince işgal edilmiştir. Bu mallar amacı dışında dağıtılmış ve kullanılmıştır.
5. Düşmandan kurtarılan yerlerde yangınzedelerin giden mübadillerin boşalttığı yerlere yerleştirilmesi dolayısıyla gelen mübadiller açıkta kalmıştır.
6. Mübadelede görev alan memurlar liyakate göre değil, torpille tayin edilmişlerdir ve bunların bazıları kötü ve yanlış tutumlar içine girmiştir.
7. Yerleştirme işlemlerinde yavaş davranılmıştır.
8. Mübadele ve yerleştirmede “milli menfaatler” dikkate alınmamıştır. Çingene, Arnavut, Boşnak, Pomak dağınık yerleştirilmemiştir.
9. Malarya (sıtma) hastalığının bulunduğu yerlere mübadiller yerleştirilmiştir.

Yine aynı oturumda İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey bir başka meseleden şikâyet ediyordu:

Arkadaşlar! Birkaç şikâyetle Muhterem Doktor Rıza Nur Bey'e derhal iştirak edeceğim. Birkaç yolsuzluğa temas ettiler. Ben de bu husustan müştekiyim (şikâyetçiyim). İstanbul etrafına Rumca konuşan halkı yerleştirdiler. Bu hatayı fahiştir (büyük

bir hatadır). Gekbuze'den [Gebze] bu yana Yanya'dan gelenleri iskân ettiler. Bunların bir kısmı da Çatalca ve havalisine yerleştirildi. Halbuki biz, Türk ekseriyeti kahiresiyle (çoğunluğuyla) meskûn olan yerlerde Türk lisanından başka herhangi bir lisan varsa izale etmeğe (yok etmeye) mecburuz. (Alkışlar.) Adalar sahiline Rumca konuşan kitleleri getirip yerleştirdiler. Büyük bir hata oldu. Yarın, öbür gün, vaziyet daha sukûne gittikten sonra, adalarla sahiller arasında temas başlar, Rumca konuşanlarla Rum adaları arasındaki kitleler hal-i temasa gelirse bu yabancı lisanı boğmanın imkânı kalmaz.

Benzer bir şikâyet 5 Kasım 1924 tarihli oturumda söz alan Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ali Şuuri Bey'den de geldi:

Efendim, Edremit'in Zeytinler karyesi 568 hanedir ve hanelerden ikiyüzü ahali-i kadime, (200)'ü Bulgarca konuşan Pomak Türkü, tayin edemediğim miktarı da Arnavutça, Boşnakça konuşuyordu. Sahildeki kısımların ahalisinde milli raks yerine polka, milli çalgı yerine mandolin, gayda, milli lisan yerine Arnavutça, Boşnakça hâkimdir. Bu da mı tahsisat meselesidir?

Örnek bir vaka olarak Antalya

Haftalarca süren tartışmalara, hazırlanan onlarca sayfalık protokole, yüzlerce sayfalık yönetmeliğe rağmen mübadelenin nasıl yürütüldüğüne dair bir fikir vermek adına, en az mübadil gelen bölgelerden biri olduğu için yaşanabilecek sorunların asgari düzeyde olması beklenen Antalya örneğini ele alalım.

Bu konuda çalışan Murat Koraltürk'e göre, aslında Mübadele Anlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık bir yıl önce, 18 Eylül 1922 tarihinde Antalya Rumları sürgün emri almışlardı. Buna göre, 17 yaşın üstündeki erkekler karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilecek, geri kalan kadın ve çocuklar Antalya iskelesinden adalara sürgün edileceklerdi. Bu emrin neticesinde Rum erkekler jandarma eşliğinde Antalya'dan ayrılmışlar, kadınlar ise resmî makamların beraberlerinde götürmek için

müsaade ettiği eşyaları hazırlamaya koyulmuşlardı. Başlangıçta Rumlara her şeylerini götürebilecekleri söylenmesine rağmen, İzmir kumandanı “Sakallı” Nurettin Paşa’dan gelen emir üzerine altın ve mücevherlerini yurtdışına çıkarmaları yasaklanmıştı. Olayın tanığı Pehlivandis adlı Rum bu hususta Antalya’dan bir heyetin, işgalden kurtuluşunu tebrik etmek için İzmir’e gittiğini ve böyle bir emirle döndüğünü yazmıştı. Pehlivandis’in iddiasına göre Antalya heyetinin dönüşünden sonra Müslüman halkın Rumlara karşı tavrı birdenbire değişmiş, Hristiyanlara ait evler ve dükkânlar bu dönemde talan edilmiş, bu saldırılarda Müslümanlarla Museviler müşterek hareket etmişti.

Murat Koraltürk’e göre, her ne kadar Antalya Rumlarının bu tehcirine dair resmî belge yoksa da, söz konusu tarihte Antalya Belediye Reisi Avukat Yusuf Cemal Bey başkanlığındaki bir heyetin “istihsalı tebrik için” İzmir’i ziyaret ettiği biliniyordu. Aynı şekilde Pehlivandis’in Musevilerle ilgili iddialarını destekleyen bir haber de 13 Kasım 1922 tarihli *Antalya* gazetesinde okunabilmekteydi:

[Antalya Musevi Cemaati’nin önde gelen isimlerinden tüccar] Yusufaki hâlâ elleri arkasında gezmekte, hâlâ evvelki gibi memurlarla temasta bulunmaktadır. Ve hâlâ ne cesarettir ki Rumlardan arakladığı eşyalar arasında şimdilik manifatura toplarını evinde okka ile satmakta olduğu da haber verilmektedir. Bu manifaturayı alanlar arasında şehrimiz muteberlerinden birkaç İslâm zatın da bulunduğu, isimleri ile beraber bildirilmiştir. Haydi diyelim ki onlar bu malları paraları ile satın almışlardır. Ya o Yusufaki ile hâlâ görüşen, temas eden ve akşamları gizli gizli evine girip çıkan birkaç memura ne demeli? Şimdilik bunların isimlerini meydana koymak istemedik. Fakat şu kadar ki, onunla bu kadar münasebette bulunanların hamiyetinden millet şüpheye düşer.

Bu olaylar üzerine Antalya iskelesinde eşyaları üzerinde oturmuş büyük bir insan yığını gözlenirken, Rum evleri ise bomboş ve kimsesiz kalmıştı.

Ümit vapuruyla Selanik'ten hareket eden ilk kabile 3 Mart 1924'te Antalya limanına girdiğinde Antalyalılar sevinç göz yaşları içinde gelenleri karşılamışlar; 1924 sonuna kadar sayı 3.552 mübadile ulaşınca, duygusallık ve sevinç zamanla azalmış, mübadillerin arasında Romanları (Çingeneleri) görünce önce şaşkınlık, sonra tedirginlik yaşanmış, ama esas tedirginlik mübadilleri iskân etmek gerektiğinde ortaya çıkmıştı. Çünkü oturulabilir durumdaki 349 Rum evinden 30'u Balkan Savaşları sonrası gelen muhacirler, 70'i memurlar, 32'si mülteciler (Antalya Rumları ayrıldıktan sonra şehre gelen Isparta Rumları bir hafta kadar bu evlerde kalmıştı) tarafından işgal edilmişti. Dolayısıyla mübadillere verilecek ev sayısı 217 idi. Hâlbuki yaklaşık 700 aile gelmişti. Bu durum ev fiyatlarını ve kiralari artırmış, işgal edilen evlerden çıkmaları istenen kesimler direnişe geçince huzursuzluk tırmanmış, birbirini tanımayan aileler aynı evi paylaşmak zorunda kalmışlardı. Mübadillerin şikâyetlerini dinleyip çözecek bir yetkili de ortada yoktu. Örneğin 25 Haziran 1924 tarihli *Tenvir* gazetesinde şöyle bir haber vardı:

Müfettiş Antalya'ya gelince muhacirler kapı kapı dolaşarak Müfettiş Bey'i aramaya ve dertlerini anlatmaya çalıştılar. Müfettiş Bey geceleri İtalyan Oteli'nde, gündüzleri de Mıntika Dairesi'nde bulunuyordu. Müfettiş Bey'e resmî dairesinde ulaşmak mümkün olmayınca birkaç defa geceleri İtalyan Oteli'ne gittiler, fakat orada da, Müfettiş Bey'in İtalyan Oteli'nde olmadığı, İzmir Oteli'nde ikamet ettiği cevabını aldılar. Muhacirler İzmir Oteli'ne gittiklerinde de aynı yanıtı aldılar. Günler geçiyordu ve muhacirler işsizlikle, sefaletle yaşamaya çalışıyordu. Derken bir gün Müfettiş Bey'in aniden bir başka mıntıkaya gittiği haberini aldık.

Murat Koraltürk'ün aktardığına göre bu duruma tahammül edemeyenler başka merkezlere gidiyorlar, ancak orada da benzer koşullarla karşılaşıyorlardı. En kötü durumda olanlar ise Romanlardı. Romanlar uzun süre ya hiç iskân edilmemiş, bir süre misafirhanelerde kaldıktan sonra sokağa terk edilerek ötede beride, işsiz güçsüz, yarı aç yarı tok dolaşmaya mecbur bırakılmışlardı, ya da harabelerden ibaret evlere yerleştirilmişlerdi.

Roman olsun olmasın bütün mübadillerin uğraştığı bir başka bela ise yerli halkın düşmanlığıydı. Aradan iki yıl geçmesine rağmen sorunların sürmesi, şehirde suç oranlarının artması (bu konuda Romanlar zan altındaydı en çok), mübadillerin üretici durumuna geçememeleri (örneğin ziraatçı mübadillerin kent merkezlerine yerleştirilmeleri, tarla olarak tahsis edilen yerlerin şehre 8-9 saat uzaklıkta olması, numune çiftliklerin sıtma salgınları yüzünden zamanında bitirilememesi gibi durumlar) sanki mübadillerin suçuymuş gibi görülüyordu. Aslında Rumlardan kalan 98.886 dönüm ekilebilir arazinin 43.524 dönümü, daha mübadiller Antalya iskelesinde toplanmaya başlamadan yerli halk (eşraf, mütegalibe) arasında paylaşılmıştı.

Murat Koraltürk, bu gerginliğin arkasında yatan nedeni şöyle özetliyor:

Aslına bakılırsa yerlilerin mübadillere ilişkin bu dost olmayan yargılarının ardında emval-i metrukenin kim tarafından tasarruf edileceğine ilişkin tartışma yatıyordu. Çoğu yerli için Rumlardan kalan ev ve dükkânların mübadillere verilmiş olması, yerlilerin gözü önünde mülklerin dışarıdan gelen yabancılara verilmesi anlamına geliyordu. Başka bir ifadeyle, mübadiller ve yerliler arasındaki bölünme, gerçekte iki gergin topluluğun sınırlı ekonomik kaynaklar üzerinde yürüttükleri mücadeleden ibaretti ve gerçekler milliyetçi Türk seçkinlerinin tahayyül ettiği saflaştırılmış nüfus ülküsünden oldukça uzaktı.

Ege'de “altına hücum” dönemi

Benzer durumun çok daha büyük bir göçe maruz kalan diğer iskân mıntıkalarında yaşandığını tahmin etmek zor değil. Öncelikle Yunan ve Türk ordularının geçtiği yerlerin çoğu ya terk edilmiş ya yakılıp yıkılmıştı. Şehir merkezlerinde durum bu kadar kötü olmamakla birlikte büyük bir nüfus eksilmesi vardı. Buna karşılık şu veya bu nedenle yerlerinde tutunmayı başaranlar, sahipsiz kalan mallara yönelik büyük bir iştaha sahiptiler. Ayhan Aktar'a göre, anılan dönemde Ege'de adeta bir “Altına

Hücum” dönemi yaşanmıştı. Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi İç Ege şehirlerinden, hatta Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu şehirlerinden gelen yaklaşık 200.000 kişi, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin terk ettiği malları yağmalamıştı. Bu süreçte sadece İzmir’deki terk edilen malların “resmî” dökümünü Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, 18 Haziran 1924 tarihli *Anadolu* gazetesine verdiği mülakatta şöyle yapmıştı: “Rumlardan 10.678 ev, 2.173 dükkân ve mağaza, 79 fabrika, 2 hamam, 1 hastane; Ermenilerden ve Musevilerden 1.600 ev, 2.821 dükkân ve mağaza, 89 fabrika, 2 hamam, 1 hastane kaldı.”

Böylece sadece 2 Aralık 1922 ile 23 Ocak 1923 tarihleri arasındaki 1,5 ayda Batı Anadolu’da Rumların terk etmek zorunda kaldığı mal ve mülklerin üçte ikisi işgal edilmiş ve “milli mülk-süzler” arasında taksim edilmişti. Mübadiller ise kendilerine uygun bir mekân bulmak için oradan oraya sürükleniyorlardı. Yıllar sonra bir mübadil şöyle anlatmıştı o zorlu yolculuğu:

Köyden at arabalarıyla Kozani’ye gittik. Bir hayli Kızılay’ın çadırlarında kaldık. Oradan da kara trenin kara vagonlarında Selanik’e. Selanik’te aşı yaptılar. *Gülcemal* gemisine bindik. Babam kamara ayarlamıştı. Kadınlar ve çocuklar kamarada geldik. Paramızı verdik de geldik. 28 Mart 1924 Cuma günü İzmir’e yanaştı *Gülcemal*. İki gün kaldık. Anneannem Saliha İzmir’e indikten sonra karantinadayken hastalandı, iki gün sonra da öldü. Cenazesini vermediler. İzmir’de hükümetin Alsancak’ta verdiği yeri bataklık diye beğenmedik. Öyle demişti büyüklerimiz. Kalktık, trenle 16 Nisan 1924 tarihinde Isparta’nın Gönen köyüne gittik. Gönen’de babaannem Cemile ve Mehmet Amcamın iki çocuğu öldü. Büyüklerimiz bu sefer “Isparta’da gül mü ekeceğiz, gül mü takacağız?” diye tutturdu. Bunun üzerine Isparta’dan Niğde’ye geçtik, Uluğaç’ta üç ay bekledik. Bir kısmımız Niğde’nin Yeşilburç köyünde kaldı. Bir kısmımız Aydın’ın Mursallı köyüne giderken bir kısmımız da Bursa Başköy’e gitti. Bize gelince... Niğde’de verilen malı mülkü bırakarak bir gece at arabalarıyla kaçarak Bursa’ya gitmek için yola çıktık. Ama Eskişehir’de kaldık...

Patriğin gönderilmesi

Halkın durumu böyleydi ama Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Türk heyeti en büyük mücadeleyi, “siyasi nifak yuvası” olarak nitelediği Fener Rum Patrikhanesi’nin Türkiye’den çıkartılması için vermişti. Ancak sonunda Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon’un “Eğer Patrikhane’nin bir tahrik merkezi olduğu doğru ise, bu Patrikhane’nin siyasi imtiyazlarını sınırlamak veya kaldırmak için sebep olabilir. Ama Patriğin ruhani ve kiliseye ait imtiyazlarını kaldırmaya sebep olamaz. Eğer din ve kilise salahiyyetleri yok olursa, medeniyet dünyasının vicdanı kanar. Patrikhane İstanbul’da dinî bir kurum olarak kalsın” fikri kabul görmüş ve Patrikhane Türkiye’de kalmıştı. Ancak antlaşma metninde Patrikhane’nin adı geçirilmedi ve uygulanacak statü sözlü taahhütlere bağlandı. Buna göre Patrikhane’nin kazanılmış hakları korunacak; giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumları, dinî ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında diğer Türk uyruklarıyla eşit haklara sahip olacaktı.

Patrikhane sınır dışı edilmekten kurtulmuştu ama Lozan’ın parçası olan Nüfus Mübadelesi dolayısıyla cemaatsiz kalmıştı. İstanbul Valiliği’nce Aralık 1923’te çıkarılan genelge ile Patrik seçilecek kişinin Türk vatandaşı olması ve seçim sırasında Türkiye’de görevli bulunması şart koşulduğu ve devletin aday listesine itiraz hakkı olduğu için Türkiye, Patrikhane üzerinde tartışılmaz bir otoriteye sahip oluyordu. İlk uygulama, Milli Mücadele sırasında Yunan milliyetçiliği ile yakınlık kurduğu için Lozan’dan sonra istifa etmek zorunda bırakılan Patrik IV. Meletios’un yerine, Kadıköy Metropolit (VII) Gregor’un seçilmesi oldu. Daha sonra Gregor’un yerine seçilen Terkos Metropolit Araboğlu Konstantin de devletin hışmından kurtulamadı ve “mübadele kapsamında” 29 Ocak 1925 gecesini bir trene bindirilerek Selanik’e gönderildi. Bu durum Yunanistan tarafından Lozan’ın ihlali olarak Lahey Adalet Divanı’na ve Milletler Cemiyeti’ne götürüldüyse de, Türkiye’nin “Patrikhane’yi de sı-

nır dışı etme” tehdidi savurması üzerine, Yunanistan şikâyetini geri çekti ve Patrik “kendi isteğiyle istifa” etmiş gibi yapılarak konu kapatıldı.

Yunanistan’da durum

Yunanistan’a nakledilecek kişiler, 26 Mart 1923’ten beri Türkiye’nin değişik limanlarında bekliyorlardı. İngiliz raporlarına göre İstanbul’da 23.000, Karadeniz limanlarında 20.000, Mersin’de 4.000, İzmir’de 17.000 olmak üzere 64.000 kişi, Anadolu içlerinde de 150.000 kadar kişinin mübadeleye katılacağı tahmin ediliyordu. Ağustos 1923’ten itibaren mübadiller gemilerle Yunanistan’a taşınmaya başladılar.

O tarihlerde 4,5 milyona yakın nüfusu olan Yunanistan, yaşadığı yenilginin psikolojik ağırlığının yanı sıra Bulgaristan ve Rusya’dan gelen mülteciler yüzünden büyük sıkıntı içindeydi. Buna rağmen Türkiye’den gelenler Yunanistan’da ilk başlarda ilgi ile karşılandılar, çünkü Yunanistan bir asırlık ulus-devlet oluşumuyla ideolojik olarak ulus-devletini yeni kuran Türkiye’ye göre çok daha hazırdı ve *Megali İdea*’yı oluşturan toprakları elde edememenin telafisi olarak “Yunan kökenli” bu yeni vatandaşları özümsemeye hazır görünüyordu. Nitekim Başbakan Venizelos, Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

Yunanistan’ın geleceği, mülteci sorununa çözüm getirip getirememesine bağlıdır. Bu alandaki bir başarısızlık pek çok felakete yol açabilir. Oysa bir başarı, Yunanistan’ın Küçük Asya felaketinin getirdiği yükten birkaç yıl içinde kurtulmasını sağlayacaktır. Büyük Yunanistan’ın yıkılmasından sonra ülkemizin sınırlarını ancak Makedonya ve Batı Trakya’yı yalnız siyasi değil, etnik bakımdan da Yunan toprağı yaparak güçlendirebiliriz.

Milletler Cemiyeti tarafından 29 Eylül 1923’te kurulan ama yönetimde özerk olan Mültecileri Yerleştirme Teşkilatı’nın yönlendirmesiyle, özellikle Kuzey Yunanistan’a yerleştirilen mübadiller, yerleştikleri yerlere, bazen basına “yeni” anlamına gelen

“Nea” eki koyarak eski yerleşim yerlerinin adını vermeye başladılar. Bu yerleşim yerlerinin sayısı 2.000’e yakındı. Böylece Nea Smirni (Yeni İzmir), Nea İkonio (Yeni Konya), Nea Filadelfia (Yeni Alayşehir), Nea Halkidona (Yeni Kadıköy), Kaisariani (Kayseri), Nikaia (İznik), Aryirupoli (Gümüşhane), Sourmena (Sürmene), Nea Magnesia (Yeni Manisa), Nea Trapezounta (Yeni Trabzon), Nea Sparti (Yeni Isparta), Oiene (Ünye), Nea Nikopoli (Yeni Şebinkarahisar) gibi yerleşim yerleri ortaya çıktı.*

Liberal eğilimli Venizelos, aynı zamanda mübadiller aracılığıyla, özellikle kırsal bölgelerde radikalizmin ve komünizmin önünü alacak küçük burjuva sınıfını da yaratmayı düşünüyordu. Bu bağlamda, mübadillerin yüzde 46’sı kırsal bölgelere yerleştirilirken, mübadillere ayrılan bütçenin yüzde 86’sı bu kesime harlandı. Şehirlere yerleştiren yüzde 54’e ise, bütçenin yüzde 14’ü tahsis edildi. Yunan ekonomisinin mübadeleden sonra yedi yılda yedi kat büyümesinde, işlenmiş toprak miktarının ikiye katlanmasında, beş yıl içinde tarım ürünlerinde yüzde 330’luk artış olmasında Türkiye’den giden kesimlerin önemli payı olduğu kabul edilir. 1930’da Makedonya’nın kırsal bölgelerini ziyaret eden Fransız profesör Jacques Ancel şöyle anlatıyordu gördüklerini:

Boş arazilerin veya insan sağlığına zararlı bataklıkların ortasında toprak ve sazdan yapılmış mezbelelerden ibaret olan Türk köylerinin yerini artık kocaman, neşeli köyler alıyor... Nereye baksan mısırlar, tütün tarlaları, sebzelikler, çiçek bahçeleri, bağlar... Ne büyük mucize!..

Yunanistanlı araştırmacılara göre, mübadiller yanlarında 25 ila 56 milyon sterlin değerinde taşınabilir mal getirebilmişlerdi.

* Örneğin 1926’da İzmir mübadilleri tarafından kurulmuş olan Atina’nın Nea Smyrna semtindeki “260 sokak isminden 130’u Anadolu kökenli. Ya Anadolu göçmeni bir ünlü kişinin adını taşıyor ya orada sevilen bir azizin, din büyüğünün... Ama en çok yer adları semte damgasını vuruyor. Dardanellion, Ankara, Kaiserias, Adanon, Adramittiou, Amassias, Kappadokias, Menemenis, Pergamou, Sinopis gibi 77 sokak adı, Rumların geride bırakmaları kentleri yaşıyor. İzmir yangınında yok olmuş iki kilisenin, Aya Fotini ve Aya Paraskevi’nin benzerleri inşa edilmiş”. (Aktaran Cem Erciyes, “Yeni İzmir Var, Yeni Selanik niye yok?”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/06/10/yeni-izmir-var-da-neden-yeni-selanik-yok/>).

Bunlardan şehirlere yerleşenler küçük de olsa fabrikalar, atölyeler kurmuşlardı. Ucuz ve vasıflı işgücünün –özellikle kadın mübadillerin tekstil alanındaki– katkısıyla Yunanistan sanayisi canlanmıştı. Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Atina Ticaret Odası'nın 7.000 üyesinden 1.000'i mübadillerden oluşuyordu. Bu oran Pire Ticaret Odası'nda daha fazlaydı.

Mübadelenin Yunanistan'a katkı yaptığı alanlardan biri de kültürel yaşamdı. Mübadillerin gelmesiyle, heykel, resim ve oymacılıkta Bizans gelenekleri Yunanistan'da canlanmış, ayrıca *rebetika* denen özel müzik türü ortaya çıkmıştı.

Son olarak Anadolu'dan gelen oy verme yaşındaki 300.000 erkek, kendilerine “Küçük Asya Felaketi”ni yaşatan monarşiye karşı (liberal Venizelos yanlısı) duygularla 1932 yılına kadarki seçimlerin kaderini belirleyeceklerdi.

Dışlanma ve ötekileştirme

Genel olarak bu olumlu tabloya rağmen pek çok sorun da yaşanıyordu. Başlangıçta yeni gelenleri coşkuyla karşılayan halkın mübadillere karşı tavrı değişmeye başlamıştı. Yeni gelenlerin ezici çoğunluğu Türkçe ve en az Türkçe kadar Yunanlılara yabancı olan Pontus Rumcası (*Romeika*) konuştuğu halde, yani “yabancı” olmalarına rağmen devletin ilgisine yerlilerden daha fazla mahzar oldukları hissi ile sürtüşmeler çıkıyordu. Gidererek mübadiller “Türk tohumları” (*tourkosporoi*), “yoğurtla vaftiz edilenler” (*yiaourto vaptismenoi*) veya “Anadolulular” (*Anotolites*) denerek dışlanmaya başladılar. Pontus Rumlarının yoksulları, Yunanistan'ın bataklık ovalarına yerleştirildikleri ve hububat tarımında tecrübesiz oldukları için başarısız oldu. Alışkın olmadıkları iklim koşullarına dayanamayıp çoğu hastalıklara (özellikle de sıtmaya) yenik düştü. Milletler Cemiyeti'nden Sir John Hope Simpson konuyla ilgili raporunda şöyle diyordu: “Açlık kapılarını sık sık çalıyor; günlük yaşıyorlar, aldıkları kredilerle veya komşularıyla yaptıkları gündelik işlerle geçiniyor, kendi tarlalarını ihmal ediyorlar.”

Yunan ekonomisi canlanmıştı ama mübadelenin olumsuz etkileri daha sonra çıktı. Mübadillere verdiği yaklaşık 1 milyon sterlini kendi kaynaklarından sağlayan Türkiye'ye karşılık Yunanistan, yüzde 8,71 reel faiz oranıyla 12,3 milyon sterlin kredi almıştı. Yunanistan her yıl faiz yükünün altında ezilmekle kalmadı, bu borç hem yabancıların Yunanistan'ın işçilerine karışmasına hem de 1932'de Yunanistan'ın iflasına neden oldu.

Sonuçta, Mübadele Karma Komisyonu'na göre 355.635, Türk kaynaklarına göre 390.845, Yunan kaynaklarına göre 354.647 Müslüman (Türk, Arnavut, Çingene, Pomak...) Yunanistan'ı terk ederken, Karma Komisyon rakamlarına göre 189.916 Ortodoks Rum (ve Karamanlı) da Türkiye'yi terk etmişti. Ayrıca *établis* (yerleşik) olarak adlandırılan 130 bin Müslüman Batı Trakya'da, 110 bin civarında Rum da İstanbul'da kalmıştı. 1912'den beri Yunan işgali altında olan Bozcaada ile İmroz (ve Tavşan Adası) Lozan'la güvenlik nedeni ile Türkiye'ye verildiğinde adaların ahalisi de mübadele dışında bırakılmıştı.

1927 nüfus sayımına göre Bozcaada'nın nüfusu 1.632 kişi olup "anadilim Rumca" diyen nüfus 1.000 kişi idi. İmroz'un nüfusu 6.719 kişi olup 6.555'inin anadili Rumca idi. Bugün Yunanistan sınırları içinde olan ve yaklaşık 8.570 km² büyüklüğündeki Batı Trakya, 19. Yüzyıl'ın başında geniş bir (yüzde 85) Türk nüfusu barındırıyordu. Batı Trakya, 1913'te Bulgaristan'a, 1920'de Yunanistan'a verilmiş, 1923 Lozan Barış Antlaşması ile kurulan Türkiye bu durumu kabullenmişti. Antlaşmada Batı Trakya Türkleri tanımı yapıldı ve onlar için bazı özel uygulamalar getirildi. Ancak Yunanistan, Batı Trakya sınırları içinde kalan Drama'nın Kozluca, Meşeli ve Horozlu köylülerini anlaşılmaya aykırı biçimde mübadeleye tabi tuttu. Kozlucalı mübadiller Samsun'a gönderilmek üzere götürüldükleri İzmit'te kaldılar. Önce İzmit'te Ermenilerden boşalan Amaş (şimdi Akmeşe) köyüne yerleştirildiler. Burayı beğenmeyince Rumlardan boşalan Karye-i Cedit'e (şimdi Yeniköy) geçtiler.

Ekim 1930'da bir Amerikalı diplomata göre mübadeleden Yunanistan ekonomik açıdan kârlı, siyasi açıdan zararlı çıkmıştı. Türkiye ise ekonomik açıdan zararlı, siyasi açıdan kârlı çıkmıştı. Uluslararası gözlemciler göre ise, 1923-1930 arasında

Balkanlar'da barış ve huzur ortamının önündeki en büyük engel mübadele idi.

“İstanbul Deyince Aklıma Gülcemal Gelir...”

“Krifçe’de at arabalarına bindik, doğru Veria’ya. Veria’da bir iki gece çadırlarda kaldık. Üç yaşında bir kardeşim vardı, Bayram. Hastalandı, oracıkta öldü. Onu oralarda gömdük de yola çıktık. Gene at arabalarıyla Selanik’e gittik. Gemiye bindik. Sadece Krifçeliler değil, başka köylerin halkı da bindi gemiye. Kat kat bir gemiydi, biz en üstte geldik. Gemide çan çaldılar bir ara. Meğer ölü varmış. Ölü olunca çan çalarlarmış. Ölüyü ben de gördüm. Çarşafa sarıp yallah denize attılar. Babama Rumca ‘yazık’ dedim. Babam da ‘gemide ölen varsa çan çalıp haber verirler. Haber vermezlerse fırtına çıkar, gemi batarmış, ölüyü hemen vermek lâzımmış’ dedi. Bilmem şaka, bilmem doğrudu babamın söyledikleri.”

1924’te mübadele ile her şeyini Selanik’te bırakıp İzmir üzerinden Isparta’ya, oradan da Niğde’ye giden Fatma (Erdal) Hanım’ın sözünü ettiği geminin adı *Gülcemal*’di.* *Gülcemal*, dört direkli, iki bacalı siyah bir vapurdu. 1874’te Britanya’nın büyük denizcilik kumpanyalarından White Star tarafından Atlantik’te Britanya ile ABD arasında yolcu taşımak amacıyla Kuzey İrlanda’nın Belfast şehrindeki Harland&Wolff tersanesinde inşa ettirdiği iki eş gemiden biriydi. İlk adı *Germanic*’ti, kardeşlerinin ise *Olympic* ve *Britannic (II)*. *Germanic* İrlanda’dan Amerika yönüne ortalama 15.79 knot hızla Atlantik Okyanusu’nu 7 gün, 15 saat, 17 dakika gibi rekor bir sürede tamamlayarak 1876 Şubat ayında Atlantik’i en kısa zamanda kat eden gemi-

* Yunanistan’dan taşıma işinde görev alan diğer gemiler Kızılay temsilcisinin nezaret ettiği Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Ümit, Gülnihal, Bahr-ı Cedid, Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet, Sakarya, Salih, Teşvikiye, Canik, Millet, Timsah, Kartal, Ankara, Rize, Türkiye, Trabzon ve Ereğli idi. Türkiye’den gidenler ise Kızıl Haç temsilcisinin nezaret ettiği İtalyan Lloyd Tristino Vapur Kumpanyası’nın vapurlarıyla taşındı.

lere verilen “Mavi Kurdele (*Blue Riband*)” ve takip eden Nisan ayında da 7 gün, 11 saat, 37 dakika ile dönüş yönünde yine aynı ödülü almış, 1899 yılında, New York Limanı’nda kömür almak için beklerken üzerinde biriken karların ağırlığına dayanamamış dibe oturmuştu. Yüzdürülmesi zor olmasa da tamiri zor olmuştu. 1902 yılında adı *Ottawa* olarak değiştirildikten sonra Britanya ile ABD arasında göçmen taşımaya devam etmişti. Bu yıllarda bu gemiyle yolculuk yapmış olan İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin Aydın Milletvekili, Malta sürgünlerinden Ubeydullah Efendi’ye göre, gemide çiçek yetiştirilen bir bahçe vardı. Fakir yolcuların üst üste yolculuk yaptığı alt ambarlarda inek beslenirdi. İnekler her sabah sağılır ve sütleri birinci mevkideki yolculara sunulurdu.

Gemi 1910 yılında 15 bin altın (bazı kaynaklara göre 25 bin altın) karşılığında Osmanlı İmparatorluğu’nun Seyr-ü Sefain İdaresi’ne satıldıktan sonra 1911’de İstanbul’a getirilmiş, gemiye devrin padişahı Sultan V. Mehmed Reşat, annesinin adını vermiş ve Gul Djemal (Gülcemal) yani “gül yüzlü”, “gül çehreli” demişti...

İlk önce posta seferleri için kullanılan gemi, düzenli seferler yapmak üzere Karadeniz sahillerine verildiğinde halk çok sevinmişti. Gülcemal’in İstanbul’dan başlayan yolculuğu Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsun, Ünye, Ordu, Giresun limanlarına uğrayarak Trabzon’a kadar sürer, sonra aynı limanlara uğrayarak İstanbul’da biterdi. Ünye’de halk arasında “çabucak git-gel” anlamına gelen “Sakin, Gülcemal vapuru gibi her yere uğrama” şeklinde bir deyiş bile türemişti. Rize’de ise, kayıkla yedi kez etrafının dolaşılması halinde hastaların iyileşeceğine inanılırdı.

Gemi 1914’te Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından bir süre sonra asker taşımada kullanılmaya başladı, hatta bir ara hastane gemisi olarak da hizmet verdi. Ege’den Marmara’ya sızmış olan İngilizlerin E-14 denizaltısı, 3 Mayıs 1915’te İstanbul’dan Çanakkale’ye asker taşımakta olan Gülcemal’i İmralı Adası önlerinde torpillemeyi başardı. Pruvasından yaralanan Gülcemal, *Kalender* ve *Sahilbent* gemileri tarafından yedeğe ali-

narak İstanbul'a çekildi ve tersaneye sokuldu. Yeniden hizmete girebilmesi için yaklaşık iki yıllık bir onarım görmesi gerekcekti.

Gülcemal'in ünlü yolcuları arasında Trabzon'dan İstanbul'a gelen Ermeni Patriği Zaven Efendi (1915), "Hamidiye Kahramanı" unvanlı Rauf (Orbay) Bey'in reisliğinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya giden heyet (1918), İstanbul'dan Trabzon'a geçen Kâzım Karabekir (1919), Çerkes Ethem'in çeteleri tarafından bozguna uğratıldıktan sonra İzmit'ten İstanbul'a dönen Kuva-yı İnzibatiye askerleri (1920), Milli Mücadele zaferi sonrası Trakya'yı teslim almak üzere İstanbul'a gelen Refet (Bele) Paşa (1922) da vardı.

Mütareke yıllarında (1918-1922) Yunanistan ve Mısır'daki esir kamplarında tutulmakta olan Alman askerlerini Wilhelmshaven ve Hamburg limanlarına taşıyan gemi, 1921-1922 yıllarında New York'a dört sefer yaparak ABD'ye giden ilk transatlantik unvanını almıştı. İstanbul'dan New York'a bağlı toplamak üzere giden Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (günümüzün Çocuk Esirgeme Kurumu) kurucusu Dr. Fuat Umay'ı (1923) ve aynı yıl Lozan'dan dönen İsmet Bey'i taşıyan geminin güvertesini, 1924'te gözü yaşlı Türk ve Yunan mübadiller dolduracaktı.

II. Abdülhamid sürgündeyken hanedan reisliği yapmış olan Mehnet Orhan Efendi, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasından sonra saltanat ailesinin sınır dışı edilişi sırasında *Gülcemal*'e neden binmediklerini şöyle anlatmıştı: "Ailenin çoğu istasyondaydı. Daha evvel tren yerine vapurla gitmeyi düşünmüştük. Ama 'Hanedanı, *Gülcemal* vapuruna koyup Çanakkale'yi geçtikten sonra vapuru batıracaklar' diye bir şaya çıkmıştı. Şehzadelelerin çoğu bu yüzden fikrini değiştirip trenle gitmeye karar verdi."

Bir rivayete göre 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de suikast yapmayı planlarken yakalanan "Laz" İsmail, İzmir'e *Gülcemal*'le gitmişti. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra Marmara gezilerinde *Gülcemal*'i kullanan Mustafa Kemal, Haziran 1934'te, İran'ın Rıza Şah'ını *Gülcemal*'le gezdirmişti.

1937’de hizmet dışı kalan *Gülcemal*, İkinci Dünya Savaşı’nın karanlık yıllarını Haliç’te demirli olarak geçirdi. 1949 yılında limanda ardiye olarak kullanıldı. Ertesi yıl yüzer otel haline getirileceğine dair söylentiler çıktıysa da, sökülmeğe üzere İtalya’nın Messina limanına doğru yola çıktı. 76 yaşındaki *Gülcemal*’den geriye Orhan Veli’nin “Hanginiz bilir benim kadar karpuzdan fener yapmasını/Sedefli hançerle üstüne *Gülcemal* resmi çizmesini” dizeleriyle, Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun “İstanbul deyince aklıma *Gülcemal* gelir/Anadolu’da toprak damlı bir evde/*Gülcemal* üstüne türküler söylenir/Süt akar cümle musluklarında/ Direklerinde güller tomurcuklanır/Anadolu’da toprak damlı bir evde çocukluğu/*Gülcemal*’le gider İstanbul’a/*Gülcemal*’le gelir...” dizeleri kaldı.

Özet Kaynakça

- Ege'yi Geçerken*, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, der. Hirschon, Renée, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gökacı, Mehmet Ali. *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Koraltürk, Murat. "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Antalya", *Toplumsal Tarih*, sayı 285, Eylül 2017, s. 44-53.
- Özkan, Yakup. "Armaş'tan Akmeşe'ye: Bir Kasabanın Öyküsü (Mübadillerin Gelişi ve Yeni Bir Hayat)", *Toplumsal Tarih*, sayı 83, Kasım 2000, s. 32-35.
- Özsoy, İskender. "Derin acı'nın 95'inci yılı: Gündüzleri gece eden mübadele", *Birgün*, 28 Ocak 2018.
- Sönmez, Oktay. *Anılarda Gemiler, Ufkun Ötesinde Kayboldular*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tutel, Eser. *Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

1924 HALİFELİĞİN İLGASI

Mustafa Kemal, İstanbullu gazetecilere 17-18 Ocak 1923'te İzmit Kasrı'nda verdiği mülakatta, pek çok konunun yanı sıra halifelikle ilgili planlarının da ipuçlarını vermişti ama o yılın Mayıs ayında, Halife Abdülmecid Efendi, yaveri Edip Bey'i Ankara'ya yollayıp, halifeliğin İslam dünyasında tanınması için İslâm ülkelerinden heyetler davet edilmesini isteyecek kadar hayal âleminde yaşıyordu. Yine de 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde halifelik makamına dokunulmaya cesaret edilmedi. Ancak endişesini yenemeyenler vardı. Bunlardan İstanbul Barosu Başkanı ve Dersim Milletvekili Lütü Fikri Bey, halifenin kendiliğinden çekileceği dedikodularına karşı yazdığı “Huzûr-u Hazret-i Hilâfetpenâhî'ye açık arıza” başlıklı mektubunu *Tanin* gazetesinde yayınlamıştı. 10 Kasım 1923 tarihli mektupta, yazar Abdülmecid Efendi'nin halifelikten istifa edeceği dedikodularına değinerek, eğer Abdülmecid Efendi halifelikten kendi rızasıyla ayrılırsa, İslâm dünyasına büyük hizmetleri dokunan Osmanlılar üzerinde büyük dış baskıların ortaya çıkacağından dem vurmakta, Halife Efendi'nin kesinlikle böyle bir şeye kalkışmaması için adeta yalvarmaktaydı. Lütü Fikri Bey'e göre halifelik, “manevi hazine” olup “istifa bir intihar” idi.

Aslında Mustafa Kemal'in halifeliği kaldırmasından değil, halifeliği üzerine almasından endişe ettiği hissedilen Hüseyin Cahit (Yalçın) ise yine *Tanin*'de “Şimdi de Hilafet Meselesi” başlıklı başyazısında Lütü Bey'e destek vererek halifenin Türklerin gücünün kaynağı olduğunu, halifeliği Türkiye sınırları dışına çıkarmanın intihardan farksız olduğunu söylemekteydi. Hüseyin Cahit bu yayınlarını Kasım ayı boyunca da sürdürecekti.

Hilafet Komitesi krizi

Bunlar olurken, Güney Asyalı Şii Müslümanların önde gelen liderlerinden ve Londra'daki İslâm Cemiyeti'nin reisi Seyit Emir Ali ve İsmailiye mezhebinin lideri Ali Ağa Han, 9 Kasım 1923'te halifelik makamı üzerine uzun bir mektup kaleme almış ve bunu Londra merkezli *The Times* gazetesinde yayınlamıştı. Emir Ali ve Ali Ağa Han mektupta, dinsel meseleleri tartıştıktan sonra, halifelik eğer Osmanlı Hanedanı'ndan ayrılacaksa, bunun Sünni Müslümanların ittifakı ile olması gerektiğini söyleyerek, yeni halifenin ise tüm Müslümanların yapacağı seçimle belirlenmesini önermekteydi.

Emir Ali ve Ali Ağa Han 24 Kasım 1923'te Ankara'ya da bir mektup gönderdiler. Mektupta kendilerini Türkiye'nin dostu ve gerçek destekçileri olarak tanıtmakta ve halifeliğin şu andaki belirsiz durumundan ve halifenin Türkiye'nin politik yaşamından dışlanmasıyla duydukları üzüntüyü belirtmekteydiler. Yazarlara göre bu durum İslâm'ın moral gücünü bozarak uzun vadede İslâm dünyasının parçalanmasına yol açabilirdi. Ancak mektup, Başvekil İsmet Bey'den önce İstanbul basınının eline geçti. *İkdam*, *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri, 5 ve 6 Aralık 1923 tarihlerinde mektubu yayınladılar. Mektubun içeriği ve Sünni olmayan iki liderin halifelik konusuna bu kadar dahil olmasının yarattığı kuşklar bir yana, mektubun Ankara'dan önce İstanbul'da boy göstermesi Ankara'da büyük gerginlik yaratmıştı. Halbuki mektubun içeriği Hindistan Müslümanlarının yıllardır dile getirdikleri sempatinin tekrarından ibaretti. Hint Hilafet Komitesi'nin büyük çoğunluğu da Sünni idi. Türkiye'den gelen tepkiler üzerine Ağa Han, *The Times* gazetesine bir açıklama yaparak "İngiliz telkini" ve "Padişahçıları teşvik" suçlamalarını reddetti. Ancak ok yaydan çıkmıştı. İki Hintli soylunun mektubu ile Türkiye'nin tehlikeye girmeyeceğini gayet iyi bilen Mustafa Kemal'in bu olayı siyasi muhaliflerini sıkıştırmak için kullanması yakındı.

Nitekim 8 Aralık 1923 tarihinde Başvekil İsmet Paşa, Meclis'te Britanya Hükümeti'nin Ağa Han'ın mektubu ile ilgili çalışmaları hakkında bir konuşma yaptı. İsmet Paşa'ya göre yazar-

ların niyeti Türkiye'ye yardım etmek değil, aksine propaganda yapmaktı ve "yabancı ülkeler Türkiye'nin milli çıkarlarına aykırı davranıyor, insanları kandırmaya ve sadakatsizliği cesaretlendirmeye devam ediyorlar"dı. Sabık Başvekil İstanbul Milletvekili Rauf Bey, İsmet Paşa ile aynı görüşte olduğunu belirten uzun bir konuşma yaptıktan sonra sorunun hükümet ve millet açısından büyük önemi haiz olduğundan söz etti. Bu ateşli konuşmanın ardından, İsmet Paşa meşhur 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca konuyu soruşturmak üzere bir İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasını önerdi ve mahkemenin kuruluşu, 156 kişinin katıldığı oylamada 22 çekimser oyla kabul edildi.

İstanbul İstiklal Mahkemesi

Cebelitarık Milletvekili İhsan (Yavuz) Bey reisliğindeki mahkeme heyeti, 10 Aralık'ta İstanbul'a vardı. Mahkemenin boy hedefi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda İttihat ve Terakki Fırkası'nın en sert muhaliflerinden biri olmasına rağmen Ahrar ya da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmayıp bağımsız kalan Dersim Milletvekili ve İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri (Düşünsel) Bey'di. Ancak yargılananlar arasında, Salapuryacılar Cemiyeti Reisi Rizeli Ali Osman Ağa, komünist Mehmet ve Şükrü ya da "Bayezid Camii'nde tesettür konusunda gerici vaazlar veren" İbrahim Ethem Efendi gibi değişik tipte zanlılar vardı. Falih Rıfkı, *Çankaya* adlı eserinde durumu şöyle özetlemişti:

Yılın önemli olayları arasında İstiklal Mahkemesi var. Mahkeme Başkanı, Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı İhsan ve savcı Vasıf (Rahmetli). Bizler duruşmaları izliyorduk. Basın "Cumhuriyet'in prensleri" dedikçe gülüşüyordu. Öyle anlar oluyordu ki, sanki yargıçlar yargılanıyordu. İstiklal Mahkemesi'nin hiçbir zaman [İstanbul'a] gönderilmemiş olmasını arzu ederdim.

Falih Rıfkı kimsenin mahkûm olmadığını söyler ancak bu doğru değildir. Daha sonra yargılanan *İkdam*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* editörleri, halifelik isinden beraat ettikleri halde

Lütfi Fikri Bey 27 Aralık 1923'te beş yıl kürek cezasına mahkûm olmuş, ancak af için TBMM'ye başvurmuş ve affedilmişti. Lüt-fi Fikri Bey'in İstanbul'da büyük bir taraftar kitlesine sahip ol-duğu, muhalifleri tasfiye etmek için çıkarıldığı belli olan yeni Avukatlık Kanunu'na uygun koşullara sahip olmadıkları için Baro'dan 374 kişinin ihraç edilmesinden sonra bile Baro baş-kanlığına seçilmiş olmasından anlaşılıyordu. Ancak Mustafa Kemal amacına ulaşmış, İstanbul'un muhalif basınına gözdağı vermişti.

Bütçe tartışmaları

17 Ocak 1924 tarihli *Anadolu'da Yeni Gün*'de çıkan bir habere göre Mekke Şerifi Hüseyin, son padişah Vahdettin adına hutbe okutacaktı. Gazetenin başyazarı Yunus Nadi "İki İngiliz Uşağı: Vahdettin ve Hüseyin" başlıklı yazısında "Hilafet, İslami bir mü-essese olmaktan ziyade gide gide saltanat levazımında bir süs ve bir dolap olmuştur. Hakikatte hilafet hükümet demektir ve İslami manasıyla onun haricinde bir müessese farzetmeye imkân yoktur" diye yazınca, gazete ile Mustafa Kemal'in yakın ilişkisini bilenler, hilafet makamının "suyunun ısındığını" hissetmişlerdi. Aranan bahane de yakındaydı.

2 Ocak 1924'ten beri eşi Latife Hanım'la birlikte İzmir'de bu-lunan Mustafa Kemal, 22 Ocak'ta Başvekil İsmet Paşa'dan şifreli bir telgraf almıştı. Paşa, Halife Efendi'nin bazı isteklerinden bah-sediyordu. Bunlar arasında en önemli olanı, halifenin bütçesinin artırılmasıydı. Bu talep Mustafa Kemal'in canını çok sıkırmıştı, çünkü yeni oluşturulan Cumhurbaşkanlığı makamı için bütçe-de 247.320 lira ayrılırken, halifelik makamı için bir önceki yıllar aynı miktarda, yani 331.695 lira ayrılmıştı. Diğer taleplerden halifenin yabancı siyasi konukları kabul etmek için izin isteme-si konusu ise Mustafa Kemal'in halife yanlılarına nihai darbeyi vurması için altın tepside sunulmuş bir fırsat gibiydi. Mustafa Kemal ani bir kararla aynı gün İsmet Paşa'ya bir telgraf yazdı. Telgrafta (sadeleştirilmiş dille) şunları söylüyordu:

Halife ve bütün cihan, kesin olarak bilmek lâzımdır ki, mevcut ve korunmuş olan halife ve halife makamının, hakikatte ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mâna ve varlık nedeni yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, bağımsızlığını tehlikeye maruz bırakamaz. Hilâfet makamı, bizce en nihayet tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyete sahip olamaz. Türkiye Cumhuriyeti devlet adamlarının veya resmî heyetlerin kendisiyle temasını istemesi dahi Cumhuriyet'in bağımsızlığına açık tecavüzdür. (...) Halifenin hayatının temini ve geçinmesi için Türkiye Cumhurbaşkanı'nın ödeneğinden mutlaka aşağı bir ödenek kâfi gelir. Maksat debdebe ve gösteriş değil, insanca hayat ve geçim temininden ibarettir. Hilâfet hazinesinden maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineyi ecdadından miras yoluyla elde etmişse resmen ve açık olarak bilgi verilmesini rica ederim.

İzmir'de gazetecilerin gönlünü alma

Mustafa Kemal, 5 Şubat'ta İstanbul'daki İstiklal Mahkemele-ri'nde yargılanan gazetecilerle buluştu. Amacı İstanbul İstiklal Mahkemesi dolayısıyla arasının açık olduğu İstanbul aydınları ile ilişkileri düzeltmekti. Gözdağı verildikten sonra şimdi gönüllerin alınmasına gelmişti sıra. Bu yumuşamayı hilafetin kaldırılması için faydalı gördüğü anlaşıyordu. Kayınpederi Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki köşkünde yapılacak olan toplantıya davet edilen gazeteciler *İkdam*'dan Mecdi Sadrettin ve Ahmed Cevad, *Vatan*'dan Ahmet Emin (Yalman), *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Ebüzziya, *Vakit*'ten Ahmet Adım, *İleri*'den Celâl Nuri (İleri), *Akşam*'dan Necmeddin (Sadak), *Tercüman*'dan Hüseyin Şükrü, *Tanin*'den Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Matbuat Cemiyeti Başkanı Ahmet Şerafeddin Bey idi. Ancak toplantı isteğinin gazetecilerden değil de Mustafa Kemal'den geldiğini toplantı öncesinde gazetesinde açıklayan Velid Ebüzziya Bey, İzmir'e geldiği halde Mustafa Kemal tarafından toplantıya kabul edilmedi. Anlaşılan en hafifinden bile olsa muhalefete tahammül yoktu.

Sohbetin sonunda Mustafa Kemal halifeliği ilga etmeyi düşündüğünü açıkça belirttiğinde, Hüseyin Cahit dışındakiler sessiz kaldı. Hüseyin Cahit Bey, İstanbul'a döndüğünde Velid Bey'le birlikte halifelik yanlısı yayınlara devam ederek bu konudaki tutarlılığını gösterecekti.

13 Şubat'ta İsmet Paşa, Kâzım Paşa ve bir grup asker Harp Oyunları'nın açılışına katılmak üzere İzmir'e gitmişler ve Mustafa Kemal'le buluşmuşlardı. Manevraların amacı, İtalya'nın faşist lideri Mussolini Yunanlılarla ittifak kurarak Türkiye'ye saldırırsa Türk ordusunun başarılı olup olamayacağını anlamaktı. Ancak bir araya gelen devlet büyükleri, bu esnada halifelik meselesini de görüşmüşlerdi.

Bunlar olurken Abdülmecid Efendi'nin başına geleceklere hissettiğine dair bir işaret, kardeşi Seyfettin Efendi aracılığıyla İstanbul'daki İngiliz Konsolosu R. C. Lindsay ile görüşüp, sürgün edildikleri takdirde Mısır'a yerleşmelerine izin verip vermeyeceklerini sormasıydı. Ancak İngilizler tarafından bunun mümkün olmadığı münasip bir dille bildirilmişti.

Hilafetin ilgası görüşmeleri

20 Şubat günü TBMM'de bütçe görüşmeleri başladı. 22 Şubat'ta Harp Oyunları sona erdi ve Mustafa Kemal 23 Şubat'ta eşi Latife Hanım'la Ankara'ya döndü. 1 Mart'ta TBMM'nin ikinci devre açılış konuşmasında konuya dolaylı olarak değindi. 3 Mart tarihindeki son oturumda bütçeyle ilgili lehte ve aleyhte görüşlerin dinlenmesine geçildiğinde işin rengi ortaya çıkmıştı. Urfa Milletvekili Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi ve 53 arkadaşı tarafından verilen bir önerge ile halifeliğin hem ülke içinde hem de dış ilişkilerde iki başlılık yarattığı, hanedanın yüzyıllardır bir felaket olduğu ve Türk milletinin yıkımına sebep olduğu, halifeliğin Türkiye'nin bekası açısından yeni tehlikelere gebe olduğu söylendi ve ilgası istendi. Rize Milletvekili Ekrem (Rize) Bey söz aldı ve şunları söyledi:

Efendiler, Türk Milleti'nin bu kadar geri kalmasına sebep mesul padişahlardır. (...) Türk Milleti'nin altıyüz sene evvelki ruhu ile son zamanlardaki ruhu arasında hiçbir fark yoktur. (...) Mazisi cinayetlerle dolu ve Türk Milleti'ne hizmet etmemiş olan bu ailenin hilâfetle münasebeti nedir? (...) Artık bu ismin oynayacağı siyasal rol çoktan geçmiştir. Harbi Umumi'de Kanal Seferi, hilâfet kuvvetinin hiçbir işe yaramadığını pek acı ve pek pahalıya oturarak anlatmıştır.

İkinci Meclis'in tek bağımsız üyesi Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey şöyle demeye cesaret ettiyse de salondan yükselen itiraz sesleri arasında sesi kayboldu:

Hilafet İslâm dünyasının birleşmesine imkân tanıyacak önemli bir vesiledir. (...) Bendenize öyle geliyor ki, bunun zamanı henüz gelmemiştir ve gelmediğine kaaniyim. (...) Bu umdelerimizle halka ilân ediyoruz ki, bu lâyetegayyerdir (değişmezdir). (...) Bendeniz (...) ittihadı İslam taraftarıyım (...) Hilâfetin ilgasını kabul ederek bugünkü vaziyet dâhilinde bu müthiş kuvveti düşmanların veyahut diğer hükümetlerin kucağına atmayalım.

Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Milletvekili İzzet Bey halifelîğin ilgasını şöyle savunmaya çalıştı:

Biz hürriyete, Cumhuriyet'e, halkçılığa, milyonlarca insan kanı pahasına nail olduk. Hâlâ bu kürsüden hilâfetin ilgasına taraftar olmayanları gördükçe hayret ediyorum. (...) Eğer biz, Cumhuriyet'i ilân ettikten sonra böyle bir unvan mahiyetinde olan hilâfeti bırakacak olursak bir gün mutlaka saltanata gidecektir. Çünkü tarihte hükümeteşsiz halife yoktur. (...) Onun için şu kanun pek mükemmeldir. Hattâ bunun zamanı bile geçmiştir."

İzzet Bey böyle ifade ederken, Kastamonu Milletvekili Dayı Miralay Halid Bey ise şöyle diyordu:

İstiklâl Muharebatı'nda (...) askerlere, bütün arkadaşlarla beraber telkinatta bulunmduk. "Makamı hilâfeti bütün vatanla be-

raber kurtaracağız” dedik. Böyle olmakla beraber bugün halk makamı hilâfet olmazsa Cuma namazı kılınamaz itikadındadır. (Hayır hayır sesleri.) Ben o itikatta değilim.

TBMM Gizli Celse Zabıtları'na göre bu konuşmaları İzmir Milletvekili ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in "İslam tarihinde önemli bir başarıya imza atmak üzereyiz" diye başlayan uzun konuşması izledi ve oylamaya geçildi. Seyyid Bey'in "Hilafetin dinî değil, siyasi ve tarihî bir kurum olduğu" yolundaki konuşması Meclis'in muhafazakâr üyelerini etkilemişti. Hilafetin İl-gasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Mema-liki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, oturuma katılan 158 üyenin 157'sinin oyuyla kabul edildi. Miralay Halid Bey, hali-felik lehine konuşmakla birlikte Hilafetin ilgasında bir mahsur görmediğini söyleyerek lehte oy vermişti. Aynı oturumda daha önce Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin İl-gasına Dair Kanun ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu da kabul edil-mişti. İronik biçimde, halifeliğin kaldırılması Şeyh Saffet Efendi ve arkadaşları gibi "sarıklılara", halifeliği savunmak ise Zeki Bey ve Halid Bey gibi dinî eğitim almamış sivil ve asker iki kişiye düşmüştü. Ama son noktayı "Jakoben devrimciler" koymuştu.

Zabıtların incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla oturum 3,5 saat sürmüştü. Konunun müzakeresi boyunca 34 milletveki-li söz almış, bunların 19'u sadece hatiplere laf atmak suretiyle müdahale etmiş, 3'ü birkaç cümlelik konuşmalar yapmıştı. Geri kalan 12 milletvekili ise değişik uzunluklarda konuşmuşlardı. Müzakerelerin Latin harfleriyle yapılan çözümleri 40 sayfa olup, Adliye Vekili Seyyid Bey'in konuşması 23 sayfa tutmaktaydı ki, bu tüm konuşmaların yüzde 60'ı idi.*

* Mete Tunçay'a göre Seyyid Bey'in konuşması zabıtlara daha sonradan "monte edilmiş" olabilir, çünkü bu konuşma 2 Mart 1924 günü CHP Grup Toplantısı Tutanakları'nda da vardır. Tunçay'a göre eğer bu doğru ise, artık TBMM zabıtlarının güvenilir kaynak olarak kabul edilmesi güçtür.

Abdülmecid Efendi'ye durumun tebliği

Durumu Halife Efendi'ye bildirme işi İstanbul Valisi Ali Haydar (Yuluğ) Bey'e ve Polis Müdürü Sadettin Bey'e kaldı. Ali Haydar Bey'e göre hal kararı kendisine tebliğ edildiğinde Abdülmecid Efendi son derece telaşlı, sinirli ve heyecanlıydı. Tuhaf işaretler yaparak anlamsız şeyler söylüyordu. Kendisine haledildiği ve beş saat içerisinde ülkeyi terk etmesi gerektiği söylendiğinde sendelemiş ve kütüphanesine giderek bazı kitaplar ve birçok gazete alarak, yine telaşla hakkında yazılmış olan övgü niteliğindeki sözleri göstererek "Ben milletime hizmet ettim. Ben hain-i vatan değilim, buradan ölsem de gidemem," demişti.

Sarayın çevresinin sarıldığını ve telefon bağlantısının kesildiğini anlayınca sakinleşmişti. Ancak kendisini ülkeden ayrılmaya razı etmek için Vali'nin Ankara'dan gelmiş olduğunu iddia ettiği hayalî bir telgrafı okur gibi yapması gerekecekti.

Ertesi sabah, 4 Mart 1924 günü saat 05.00'te halife ve ailesi, halkın galeyana gelmesini önlemek için gizlice Çatalca İstasyonu'na götürüldüler ve Simplon Ekspresi'ne (eski Şark Ekspresi) bindirildiler. Abdülmecid Efendi'nin istasyona gitmek üzere otomobile binerken "Mademki milletin ve memleketin saadet ve selameti için çalışıyorsunuz, Allah muvaffak etsin," dediği, trende kendisine ulaşmayı başaran gazetecilere ise "Bütün düşüncem, milletin kararı karşısında mütabaat etmektir (tabi olmaaktır). Millete duacıyım. Şimdilik İsviçre'ye gidiyoruz. Yabancı ihtiraslara alet olmayacağım," dediği rivayet olunur.

Abdülmecid Efendi, İstanbul'dan İsviçre İttihadı adlı kuruluş tarafından temin edilen İsviçre pasaportu ile ayrılmıştı. Ayrılrken hükümetçe kendisine 1.700 lira yolluk verilmişti. İsviçre'de önce Bern'e giden, oradan Lemman Gölü kıyısındaki Montreux kasabasının Territet köyüne götürülen Abdülmecid Efendi, yetkililer kendisine koruma isteyip istemediğini sorduklarında şaşırılmış ve "Korkulacak bir şey yok," demişti. Halbuki halifelik iddiasından vazgeçmemiş görünüyordu, çünkü 11 Mart 1924'te yayınladığı bir bildiride İslâm dünyasının Müslüman delegelelerini uygun bir zamanda toplayarak büyük bir kongre için işbirliğine çağırmıştı. İsviçre Hükümeti bu beyannameden rahatsız

olmuştu. Aslında Abdülmecid Efendi de İsviçre'de kalmayı düşünmüyordu, İtalya veya Fransa'ya geçmek istiyordu. Nihayet 24 Ekim 1924'te Fransa'nın Nice şehrine gittiğinde Fransız makamları önce biraz zorluk çıkarmışlar, ancak Türkiye Hükümeti taşınmanın sorun olmadığını söyleyince ve Abdülmecid Efendi de hiçbir siyasi faaliyette bulunmayacağı sözünü verince engellemekten vazgeçmişlerdi.*

Dış dünyadaki tepkiler

Tren Bulgaristan sınırlarından girer girmez, İstanbul basını haberi genel olarak olumlu bir dille duyurmaya başlamıştı. Halifeliğin ilgası haberleri Müslüman dünyasında büyük yankı uyandırmıştı. Mısır'daki El Ezher Şeyhi 15 Mart'ta Türkiye'nin hilafeti kaldırma kararını tanımadığını açıklamış, 24 Mart'ta Mısır ulemasının katıldığı bir toplantıda 18 maddelik bir bildiri ile TBMM'nin saltanatı kaldırmasının zaten "bidat" (dinden sapma) olduğunu, halifeliğin kaldırılmasının ise "bidat üzerine bidat" olduğunu ilan etmişlerdi.

Hint Hilafet Komitesi haberi duyar duymaz bir kampanya örgütledi ve "Türkiye hilafet davası" için 1,5 milyon Pound yardım topladı. Komite adına Şevket Ali, Ankara'ya bir telgraf yollayarak Mustafa Kemal'den kararı bir kez daha gözden geçirmesini rica etti. Mustafa Kemal kendisini şöyle yanıtladı: "Hilafet hükümet etme yeteneği demektir. Bu koşullar altında ayrı bir halife Türkiye'nin iç meselelerinde ve dış politikasında ikilik çıkarır." Bu cevaba rağmen Komite Ankara'ya bir delegasyon göndermeye karar verdi, fakat Britanya Hükümeti delegasyona pasaport vermeyi reddedince bu seyahat gerçekleşmedi.

* Abdülmecid Efendi 1939'da yaklaşan harp tehlikesi ve sağlık sebepleriyle Paris'e geçti ve burada öldü. Haydarabad Nizamı ile evlenmiş olan kızı Dürrüşehvar Sultan savaş nedeniyle cenazeye gelemedi. 10 yıl kadar süreyle Paris Merkez Camii'nde bekletilen tahnit edilmiş cenazesinin vasiyeti uyarınca İstanbul'a getirilmesi mümkün olmadı. Özel Kalem Müdürü Keramet Nigar'ın 1945 ile 1953 tarihleri arasında yaptığı bütün başvurular "encümene havale edildi". Umudunu kaybeden kızı Dürrüşehvar Sultan tarafından 30 Mart 1954'te Mekke'ye götürülen cenazesi, Vahabi gelenekleri uyarınca yapılan cenaze töreniyle Harem-i Şerif'e gömüldü.
Ücretsiz PDF Kütüphane - <https://rantey.org>

Son bir hamle olarak Komite, Mustafa Kemal'e kendisinin halife olmasını isteyen bir telgraf gönderdi. Komite toplanan paradan kalanları Antalya Milletvekili ve Kızılay'ın Hindistan temsilcisi Rasih (Kaplan) Bey'e teslim etti. Mustafa Kemal konunun bu hale gelmesinden büyük rahatsızlık duyduğunu belirtti ve noktayı şöyle koydu:

Efendiler, açık ve kati söylemeliyim ki, ehli İslâm'ı bir halife heyulasıyla hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar yalnız ve ancak ehli İslâm'ın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanıdır. Böyle bir oyuna raptı hayal eylemek de ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir. (...) Rauf Beylerin, Vehip Paşaların, Çerkes Edhem ve Reşitlerin, bütün Yüz Elliliklerin, mülga hilafet ve saltanat hanedanı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının el ele vererek aleyhimizdeki hararetli say-ü gayretleri, din gayretleriyle mi vuku bulmaktadır? (...) Buna inanmak için cidden kara cahil ve koyu gafil olmak lazımdır!

1926 Kahire Konferansı

Hilafetin ilgasını takip eden günlerde önce Mekke Şerifi Hüseyin ile dokuz ülkenin yöneticisi daha kendilerini halife ilan etmişlerdi. Diğerleri ciddiye bile alınmamıştı ama Şerif Hüseyin'in halifeliğine İslâm dünyasından itirazlar yükselirken, en şiddetli tepki Necid'deki Suudilerden gelmişti. Suudiler, Ağustos 1924'te önce Taifi, ardından Mekke'yi ele geçirdiler. Hüseyin tahttan feragat etti ve yerini oğlu Ali aldı. Böylece Hüseyin'in halifeliği sona erdi. Cidde'ye çekilen Ali de 1925 Aralık ayında tahtından feragat ederek Irak'a sığınınca, tüm Hicaz Suudilerin eline geçti.

Ocak 1926'da İbn-i Suud kendisini Necid Sultanı ve Hicaz Kralı ilan etti. Bu krallığı ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye Cumhuriyeti oldu. Bu ilginçti çünkü Türkiye'yi buna zorlayan herhangi bir iç veya dış baskı, çıkar ya da gerekçe yoktu. Aynı yılın Mayıs ayında, Tebriz eski Başşehbenderi Süleyman Şevket, sabık Yemen Valisi Mahmud Nedim ve İskenderiye Şehbender Vekili Feridun Fahri Beyler, Türkiye'nin sefirleri olarak Hicaz'a gittiler.

Hâlbuki Suudilerin Türkiye'nin pek de hoşuna gitmeyecek bir hedefleri vardı o günlerde. "Mekke Şerifi'nden boşalan halifelik makamını Suudiler olarak biz doldurabiliriz" hevesi ile tam o günlerde Kahire'de bir konferans toplamışlardı. 13 İslâm ülkesinden delegenin davet edildiği bu toplantıya (tahmin edileceği gibi Türkiye'nin temsilcisi yoktu) katılım çok düşüktü, heyecan çok azdı; dolayısıyla Suudiler halifelik konusunu açamadılar bile. Bu konudaki ikinci girişimlerini 6 Haziran-5 Temmuz 1926 tarihleri arasında Mekke'deki konferansla yaptılar. Bu konferansın Kahire'den önce planlandığı anlaşıyordu, çünkü Mısır, Afganistan, Irak ve İran'la birlikte Türkiye'ye özel davetnameler daha 26 Mart 1926 tarihinde gönderilmişti. Daveti alan Mustafa Kemal krala bir teşekkür telgrafı çekmiş, konferansa katılacak temsilcinin seçilmesinden sonra kendilerine bilgi verileceğini belirtmişti. Ancak konferansa katılma konusunda çok da hevesli olunmadığı, seçimin son günlere bırakılmasından anlaşıldı. Nitekim Türkiye'yi temsil etmek üzere görevlendirilen İstanbul Milletvekili Edip Servet Bey konferans başladıktan 18 gün sonra Mekke'ye varabildi.

70 kadar delegenin katıldığı konferans, 6 Haziran 1926 tarihinde şehrin batı kapısının çıkışındaki tepenin eteğinde bulunan eski Türk Topçu Kışlası'nda toplanmıştı. İran ve Irak'tan katılım olmamıştı. Yemen, Afganistan ve Mısır delegeleri de Türkiye delegesi gibi geç gelmişlerdi. Konferansın dili Arapça idi. Edip Servet Bey Arapça bilmediğini, bu yüzden tercümanı aracılığı ile konuşacağını belirtmişti. Mustafa Kemal'in konferansa başarı dileyen mesajını okuyarak konuşmasına başlayan Edip Servet Bey (sadeleştirilmiş dille) şöyle devam etmişti:

Türkler bu bölgeden korkuyorlardı, ama Kral Abdülaziz'in gelmesiyle bu korku giderildi. Bunun için, bu kongreye davet edildiğimiz zaman mutlu ve sevinçli bir şekilde geldik. Bu diyara girerken silah da taşımıyordum. Ben emindim. Kral Abdülaziz'e, tavafım esnasında Haremeyn'i muhafaza etmesi ve güvenliğini sağlaması için dua ettim (...) Bu heyetin, ülkenin faydası için kararlar almasını umarım, tüm üyelere selamet ve başarı dilerim.

Ancak Edip Servet Bey konferansa çok geç geldiği için, daha önce konuşulan konuları bilmiyordu, alınan kararlara itiraz edecek halde değildi, dolayısıyla katılımın hiçbir anlamı yoktu.

Konferansın en ateşli üyeleri Hint Hilafet Hareketi'nin temsilcileri ile Mısır temsilcileri idi. Her iki grup İslâmcılığın liberal kanadını temsil ediyorlardı. Hicaz'da krallığın yerine bir cumhuriyet kurulması arzusuyla toplantıya gelmişlerdi. Suudilerin böyle bir hedefi olmadığını görünce büyük hayal kırıklığına uğramışlardı. Özellikle Mekke'nin ve Peygamber'in mezar yeri olan Medine'deki Ravza-i Mutahhara'nın mezar sistemini kabul etmeyen bağnaz Suudilerin kontrolü altına girmesinden hoşlanmadılar. Dolayısıyla Vahabilerin hilafetine yanaşmadılar. Cidde'deki İngiliz Konsolosu, merkeze gönderdiği raporda "Kongre İslam'ın ne derece umutsuz bir bölünmüşlük içinde olduğunu ve bir Panislâm konferansının ne derece az şey üretebildiğini gösterdiğini" yazmıştı. Nitekim Hint heyeti ülkelerine döndükten sonra, Vahabilerin dinî uygulamalarının İslam'a aykırı olduğu gerekçesiyle Hint Müslümanlarının hacca gitmemesi yönünde görüş belirttiler. Bunun üzerine Medine uleması "Hacci reddetmek kâfirliktir" diye fetva çıkarttı. Konferans "ertesi yıl tekrar toplanmak üzere" dağılmıştı ama elbette ertesi yıl veya daha sonra tekrar buluşulmadı.

1 Haziran 1927 tarihli ve Gazi Mustafa Kemal imzalı bir kararnamede, hac mevsiminde Cidde'de bir Türk tabibi bulundurulmasına Necd ve Hicaz Hükümeti'nce muvafakat edildiği, buraya Sıhhiyye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti (Sağlık Bakanlığı) mütehassıslarından Doktor Şerafeddin Bey'in gönderildiği yazılıydı. Yani Cumhuriyet idaresi, Müslüman hacıların sağlığı ile yakından ilgileniyordu. İki ülke arasındaki ilişkilerin bir adım daha ilerlemesi, 3 Ağustos 1929 günü Mekke'de imzalanan dostluk anlaşması ile oldu. Ancak Suudi tarafı anlaşmayı 1930 yılı Kasım ayında onayladı.

Lozan'da söz mü verilmişti?

Aradan 95 yıl geçti ancak halifeliğin kaldırılmasının faydalı mı yoksa zararlı mı olduğu, iç ihtiyaçlarla mı dış baskılarla mı kaldırıldığı konusundaki tartışma bitmedi. Bazıları Musul Meselesi ortada dururken, İngiltere'ye tek baskı yapma aracı olan hilafetin kaldırılmasının ardında İngilizleri aramıştı. Örneğin Rauf Bey, İsmet Paşa'nın 4 Şubat 1923'te Lozan görüşmelerine ara verilmesini fırsat bilip 18 Şubat'ta Batı Anadolu seyahatini yapmakta olan Mustafa Kemal'le Eskişehir'de buluşmasından sonra halifelik aleyhine faaliyetlerin artmasını Britanya temsilcisi Lord Curzon'un Lozan'da İsmet Paşa'ya yaptığı baskılara bağlamıştı. Ancak bugüne dek bu iddiaları destekleyecek somut bir bilgi, belge ortaya çıkmadı.

İngiliz Dışişleri belgelerini inceleme fırsatını bulmuş olan Ömer Kürkçüoğlu, Britanya'nın Musul'daki bir görevlisinin "Türklerle sadece halifelik bağı ile bağlı olan Kürtlerin durumunu düşününce, bu olayın Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel olduğunu" söylediğini aktarır. Kürkçüoğlu'na göre hilafetin kaldırılması "İslam, Türklerle Kürtler arasındaki tek bağ olduğuna, Türkler ise şimdi bunu kopardığına göre Kürtler de kendi geleceklerini düşünmek zorundadırlar," diyen Şeyh Said'in 1925'teki ayaklanmasında rol oynadığı gibi, bu durum Musul üzerindeki Türk iddiasına da darbe vurmuştur. Bu görüş bugün yaygın olarak taraftar bulmuş görünüyor.

Mete Tunçay'a göre ise (ki benim de katıldığım bir görüştür bu), halifeliğin kaldırılması demokratikleşmeden çok laikleşmeye önem veren Mustafa Kemal tipi Jakoben modernleşme projesi açısından gayet anlamlıdır. Sadece zamanı tartışmaya açıktır. Ancak bu zamanlamanın da Mustafa Kemal açısından gayet mantıklı olduğu olayların gidişatından anlaşılır. 1925 Şeyh Said İsyanı bahane edilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve buna dayanarak yeniden canlandırılan İstiklal Mahkemeleri ile 1926 İzmir Suikastı Davası sırasında ve sonrasında yaşananlar, Mustafa Kemal'in halifeliğe karşı mücadeleyi siyasi rakiplerini tasfiye ederken uygun bir zemin olarak gördüğünü ve hem içte hem

dışta büyük taraftar kitlesi bulunan halifeliği kaldırarak gücünü herkese ispat etmeyi amaçladığını düşündürür. Sadece bunun için uygun zamanın gelmesini beklemiştir.

Hilafetin Kısa Tarihçesi

Kuran'da geçen "halife", "hulefa", "halaif" kelimelerinin hiçbiri "Allah'ın vekili" anlamına gelmiyordu. Bir rivayete göre Peygamber'in ölümünden sonra Ebu Bekir kendisine "Allah'ın halifesi" anlamına "Halifetullah" diye hitap edenlere itiraz etmiş ve "Allah'ın Resulü'nün halifesi" anlamına "Halifetu Resulillah" denmesini istemişti. "Resul'ün halifesi"nden "Allah'ın halifesi"ne terfi, iktidarın dogmatizmle korunmasının gerektiği Abbasi döneminde olmuştu. Abbasiler döneminde, bir istisna dışında halifelik babadan oğula (bazısı çocuk yaşta) geçti, dolayısıyla dinî bilgi ve meziyette üstünlük aranmaz oldu. Abbasilere göre halife günahsız ve yanılmaz olmak zorunda değildi. Örneğin Halife Mansur (ö. 775), vasiyetinde oğlu Mehdi'ye "Allah'tan korkma ve günah işlemekten sakınma, çünkü Allah zor zamanlarda senin rehberin olacaktır" diyordu. Nitekim Mehdi (ö. 785) döneminde şiir, güzel sanatlar, müzik, içki ve av partileri, sohbet toplantıları ile şenlenen Abbasi sarayı sofuluktan uzaklaşmış, zındıklıkla suçlanacak çizgiye yaklaşmıştı. Mehdi'nin karısı Hazeyran'ın perde arkasından devlet işlerine karıştığı söylenirdi.

İbn-i Haldun (ö. 1406) tarafından "bir yıl savaşa, bir yıl haccı giden" sofı ve mücahid bir şahsiyet olarak tarif edilen Harun Reşid (ö. 809), aslında eğlence ve içkiye (hurma şarabına) düşkün biriydi. Hatta bazı kaynaklara göre dönemi Cafer Bermeke ile eğlence alemlerinde geçmişti. Nedimi Ebu Nüvas sadece içki, oğlancılık, sefahat hayatı ile değil, İslami değerleri sorgulayan tavırlarıyla da bilinirdi. Harun Reşid'in oğlu Me'mun (ö. 833) da eğlenceyi ve içkiyi severdi ama daha önceki halifelerin tersine, bilim ve felsefeyle ilgilenen, olgun bir kişilikti.

750 yılında başlayan Abbasi Hilafeti, Moğol Hanı Hüla-gu'nun 1258'de Bağdat'a girmesiyle sonlandı ve 1261'de Mı-

sır'da Memlûkler döneminde “gölge/sembolik” Abbasi Hilafeti dönemi başladı. Yani siyasi muktedirin yanında Peygamber'in (ve hanedana adını veren amcası Abbas'ın) geldiği Kureyş soyundan(?) biri sembolik anlamda halife olarak boy gösteriyordu. Sultanların gölgesi altında kalmış, hiçbir siyasi yetkisi ve otoritesi bulunmayan, topraksız ve düşük maaşlı halifeler, birkaç istisna dışında bu durumlarını Memlûklerin sonu olan 1517 senesine kadar sürdürdüler.

İbn Kemal, Feridun Bey gibi Osmanlı kaynaklarında I. Murad'dan itibaren Osmanlı padişahlarının halife unvanını kullandıklarına dair iddialar varsa da, resmî tarih Osmanlı Hilafeti'ni 1517 ile başlatır. Rivayete göre Mısır Seferi'ni başarıyla tamamlayan Yavuz Sultan (I.) Selim, Kahire'de bir törenle halifeliği devr almış, “gölge halife” III. Mütevekkil'i de 1518'de deniz yoluyla İstanbul'a göndermişti. Yine rivayete göre Mütevekkil İstanbul'da Eyüp ve Ayasofya'da törenlerle “hilâfet kılıcı” nı padişaha kuşatarak unvanını yeni sahibine devretmişti. Bir müddet sonra Yavuz Mütevekkil'i Yedikule'ye hapsedtirmiş, Yavuz'un ölümüne kadar orada kalan Mütevekkil, Kanuni Sultan Süleyman'ın izni ile 1520'de (?) Kahire'ye dönebilmiş, 1538'de halife unvanı ile ölmüştü.

“Rivayet” dedim, çünkü bu olaya dönemin kaynaklarından sadece Hoca Sa'deddin Efendi şöyle değinir: “Libas-ı hilafeti istihkak ile telebbüs eylemişken dervişane kisvet ve libası ihtiyar etmişti.” Ortada başka bir kayıt yoktur. Arap kaynaklarında ise III. Mütevekkil, “halife” idi hâlâ. Halil İnalcık da “Abbasi soyundan gelen son halifenin, halifelik haklarını resmî bir törenle Yavuz'a devrettiği hususunun 18. Yüzyıl'da uydurulan bir söylenceden ibaret olduğunu” söyler. Zaten hilafet böyle elbise değiştirmekle geçen bir şey olsaydı, 1260'tan 1517'ye kadar Memlûk sultanları yanlarında birer Abbasi/Kureyşli istihdam etmekle uğraşmazlardı diye düşünmek mantıklıdır. Öte yandan Yavuz'un Mekke ve Medine'nin anahtarları ile “Mukaddes Emanetleri” Kahire'ye gönderdiği ve saltanatı sırasında “halife” unvanından ziyade “Hâdim'ül Haremeyn eş- Şerifeyn” (Mekke ve

Medine'nin Hizmetkârı) unvanını kullandığı biliniyor. Yavuz döneminde Hindistan, Orta Asya ve Uzakdoğu ülkelerinden Osmanlı padişahına yazılan mektuplarda da "halife" bir hitap unsuru olarak kullanılmıştır.

Kanuni Sultan (I.) Süleyman Dönemi'nde (1520-1566) "halife" unvanının mektuplarda, belgelerde kullanıldığı görülür. Portekiz Kralı'na yazdığı mektupta "hilafet-i ruy-i zemin kabza-i tasarruf ve iktidarımızda" diyen padişahın içi rahat olmalı ki, Sadrazamı Lütfi Paşa'dan "Hilâfetin Kureyş kabilesinden olması şartını" aydınlatmasını ister. Lütfi Paşa, 1554 tarihli *Halâs'ül-ümme fi ma'rifeti'l-eimme* adlı eserinde halife olmak için Kureyş kabilesinden gelme şartının olmadığını ileri sürerek içini rahatlatır. Lütfi Paşa'nın İbn-i Haldun'un (ö. 1406) bir kabileye "asabiye" itibarıyla yakın olmak, onu sevmek, o kabilede olmak anlamına gelir yorumuna dayandığı anlaşılmaktadır.

III. Murad'ın (ö.1595) da benzer ifadeleri Kuzey Afrika'da hüküm süren Sa'di Sultanı'na gönderdiği mektupta kullandığı görülür. Klasik tarihçilikte Çöküş Dönemi'ni başlatan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndaki "Hilafet ve Müslümanların halifesi" ifadesinden ve Mouradgea d'Ohsson'un *Tableau Général de l'Empire Ottoman* isimli kitabındaki anlatılardan (ki Yavuz ve III. Mütevekkil'le ilgili rivayetler ilk kez bu kitapta yer almıştır) sonra Avrupalılar Papa'nın muadili olarak "halife"yi görmeye başlarlar. Ancak halifelik unvanını, dağılan imparatorluğu İslamcılık ideolojisini kullanarak toparlamaya çalışan II. Abdülhamid kadar yoğun kullanan olmaz. 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 4. Maddesi'ne "Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hasbe'l-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bi'l-cümle tebea-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişahıdır" yazılır ve bunun arkası gelecektir. Nitekim 1878-1880 yılları arasında Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi olan Henry Layard şöyle diyecektir: "Sultan, halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiçbir meselede göstermemektedir. (...) Onun en büyük gayelerinden biri unvanını muhafaza etmektir. (...) Halife unvanını sultan unvanından daha kutsal ve ehemmiyetli görmektedir."

Ancak II. Abdülhamid'in halifeliği imparatorluğu bir arada tutmaya yetmez. 1882'de Mısır'ın kaybedilmesi halifelik unvanına büyük darbe vurur. 1909'daki 31 Mart Vak'ası'ndan sonra çıkarılan bir kanunla halifenin hak ve yetkileri sınırlandırılır. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, İtilaf Devletleri'nin tebaası olan Müslümanları İtilaf Devletleri'ne karşı kışkırtmak için 24 Kasım 1914'te ilan edilen cihat çağrısının hiç etki yapmaması halifelik unvanının fiiliyatta da işe yaramadığının ilanı olacaktır.

Mustafa Kemal'in bu tarihçeyi çok iyi bildiği anlaşılır. Nitekim 29 Ekim 1923'te Fransız gazeteci Maurice Pernot'ya verdiği röportajda (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* adlı eserden 11 Şubat 1924 tarihli *Tanin* gazetesine atıfla aktarıldığı şekliyle) konumuzla ilgili olarak şöyle demiştir: "Tarihimizin en mutlu dönemi hükümdarlarımızın halife olmadıkları zamandır. Bir Türk padişahı hilâfeti her nasılsa kendisine mal etmek için nüfuzunu, itiyadını, servetini kullandı. Bu sadece bir tesadüf eseridir. Peygamberimiz **tülmizlerine** (öğrencilerine), dünya milletlerine İslamiyet'i kabul ettirmelerini emretti; bu milletlerin hükümeti başına geçmelerini emretmedi. Peygamberin zihninden asla böyle bir düşünce geçmemiştir. Hilâfet demek yönetme, hükümet demektir. Gerçekten görevini yapmak, bütün Müslüman milletlerini yönetmek isteyen bir halife buna nasıl başarır? İtiraf ederim ki, bu şartlar içinde beni halife yapsalar, derhal istifamı verirdim. Fakat tarihe gelelim, gerçekleri inceleyelim. Araplar Bağdat'ta bir hilâfet kurdular, fakat Kurtuba'da bir hilâfet daha oluşturdular. Ne İranlılar, ne Afganlılar ne Afrika Müslümanları İstanbul halifesini asla tanımadılar. Bütün İslâm milletleri üzerinde yüce ruhanilik görevini yapan yegâne halife fikri gerçekten değil, kitaplardan çıkmış bir fikirdir. Halife hiçbir zaman Roma'daki Papa'nın Katolikler üzerindeki gücünü göstermemiştir."

Özet Kaynakça

- Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928*, Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Öke, Mim Kemal. *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Öke, Mim Kemal. *The Turkish War of Independence and the Independence of Struggle of the South Asian Muslims, The Khilafat Movement*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.
- Özcan, Azmi. "Hilafet; Osmanlı Dönemi", *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, cilt 15, s. 546-553.
- Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2008.
- Şimşir, Bilal N. "Halifesiz 50 yıl", *Cumhuriyet*, 26-30 Mart 1974.
- Tunçay, Mete. "İkinci Meclis tutanaklarında ilginç bir montaj olayı", *Toplumsal Tarih*, sayı 105, 2002, s. 24-25.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 2, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1970.

1924 TEŞKİLÂT-I ESÂSÎYE KANUNU

Lozan Barış Görüşmeleri'nin 4 Şubat 1923'te kesintiye uğraması üzerine, Lozan delegasyonu Ankara'ya döndükten sonra, 27 Şubat-6 Mart 1923 tarihleri arasında TBMM'de özellikle Musul'suz bir anlaşma imzalamaya hazır olan Birinci Grup ile buna karşı çıkan İkinci Grup üyeleri arasında ateşli tartışmalar yaşanmıştı. Hatta 6 Mart'taki görüşme sırasında, Birinci Grup'un kurucusu Mustafa Kemal, İkinci Grup'un lideri konumundaki Ali Şükrü Bey'in üzerine yürümüştü. Mustafa Kemal, Musul tartışmaları bittikten sonra 13 Mart'ta Güney vilayetlerini kapsayan bir geziye çıkmış, 15 Mart'ta Adana'da, 17 Mart'ta Mersin'de, 18 Mart'ta Tarsus'ta, 20 ve 21 Mart'ta Konya'da, 23 Mart'ta Afyon'da, 24 Mart'ta Kütahya'da kendisini karşılamaya gelen halka hitaben konuşmalar yaptıktan sonra 25 Mart'ta Ankara'ya dönmüştü. Bu gezi bir anlamda nabız yoklama gezisi olmalıydı, çünkü geziden bir hafta sonra TBMM Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda, 1 Nisan 1923 tarihinde, Meclis'in yenilenmesi için seçimlere gidilmesine karar verecekti.

Ardından bir dizi tamamlayıcı karar alındı. İlk adım yeni bir seçim kanunu çıkartmak oldu. 1876'dan itibaren seçmek ve seçilebilmek için erkek olmak, Türkçe bilmek, itimada layık, iyi ahlak sahibi olmak, 25 yaşından aşağı olmamak ve az çok emlak sahibi olmak gerekiyordu. Bu nitelikleri taşıyanlar da doğrudan seçmen olamıyor, onların seçtikleri "ikinci seçmen"ler her 50 bin kişiye bir temsilci olmak üzere Meclis'e gidecek kişileri belirliyordu. 3 Nisan 1923'te seçim kanununda değişiklikler yapıldı. "Her 50 bin kişiye bir temsilci" şartı, "her 20 bin" olarak değişti, seçme ve seçilme yaşı 18'e indirildi, mülk sahibi olmak (vergi vermek) şartı kaldırıldı. Ancak yine erkekler arasından seçilen "ikinci seçmenler" in oyu esastı. Buna karşılık milletve-

kili olmak için Türkiye Devleti halkından olmak, 30 yaşını bitirmiş olmak, Türkçe konuşmasını bilmek, birden fazla seçim çevresinden aday olabilmek gibi şartlar korundu.*

8 Nisan'da Mustafa Kemal, "Dokuz Umde"yi yayımlayarak Halk Fırkası'nın seçim programını açıkladı. Ardından milletvekili adaylarını belirlemeye başladı. Bunlar olurken, Lozan Barış Görüşmeleri'nin ikinci dönemi 23 Nisan'da başladı, tamir tazminatları konusunda Başbakan Rauf Bey'le, Lozan Heyeti'nin Birinci Delegesi Hariciye Vekili İsmet Bey arasında görüş ayrılığı çıktı. Bu ayrılıkta Mustafa Kemal, İsmet Bey'in tarafını tuttu. Bu arada yeni TBMM'yi oluşturacak seçimler yurdun dört bir yanında devam etti. Nihayet İtilaf Devletleri ve gözlemci devletler ile Türkiye arasında 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalandı. 1 Ağustos'ta seçimlerin büyük ölçüde tamamlanmasının ardından Mustafa Kemal 2 Ağustos'ta yeni milletvekillerini TBMM'nin açılışı için toplantıya çağırdı. Bu toplantıya sadece 70 milletvekilinin gelmesi üzerine, ancak 11 Ağustos 1923'te en yaşlı üye sıfatıyla Edirne Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey'in dualarıyla ve 192 milletvekilinin katılımıyla açılan İkinci Meclis'in ilk işi, TBMM Reisliği'ne Mustafa Kemal'i, Reis Vekilliği'ne Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı getirmek oldu.

23 Ağustos 1923'te Lozan Barış Antlaşması TBMM'de oylandı ve onaylandı. Ancak üyelerinin tamamını "Büyük Şef"in seçtiği bu Meclis'te bile oylamaya 59 milletvekili katılmamış, katılan 227 üyeden de 213'ü "kabul", 14'ü "ret" oyu vermişti. 2 Ekim'de İtilaf Kuvvetleri İstanbul'dan çekildi ve 6 Ekim'de İstanbul, Ankara Hükümeti tarafından teslim alındı. 13 Ekim'de Ankara başkent yapıldıktan ve 29 Ekim'de Cumhuriyet ilan edildikten ancak dört ay sonra (1 Kasım 1922'deki Saltanat'ın İlgası'ndan ardından TBMM'nin uhdesine bırakılmış olan) halifelik, 4 Mart 1924 tarihinde "ilga edildi". Bu büyük adım da atıldıktan sonra, sıra yeni rejimin anayasasını hazırlamaya gelmişti.

* 1934'te yapılan değişiklikle, kanundaki "erkek" ibaresi "her kadın ve erkek" olarak değiştirildi. Ancak "ikinci seçmen" usulü korundu. Sadece 1943'te temsilci sayısından fazla "aday", "ikinci seçmen"lerin tercihine sunulmuştu. 1924'teki Terakkiperver Fırkası ve 1930'daki Serbest Fırka deneyimleri dışında 1923-1946 arasında "tek parti" olduğu için de modern anlamıyla bir "seçim"den bahsetmek imkânsızdı.

Kamuoyunda anayasa tartışmaları

Aslında bu konudaki çalışmalar daha İkinci Meclis'in faaliyete geçtiği günlerde başlamıştı. Rejimin adının "Cumhuriyet" olması yani resmî tarih yazımındaki ifadeyle "Cumhuriyet'in ilanı" 29 Ekim 1923 tarihinde, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun 1. Maddesi'ne "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti Cumhuriyet'tir" cümlesinin eklenmesiyle yapılmıştı. Ardından daha önceki metinde olmayan "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâmdır, resmî lisanı Türkçedir" şeklinde yeni bir madde getirilmişti. Ayrıca "cumhurbaşkanlığı" konusuyla ilgili iki yeni madde ile bazı maddelerde de değişiklikler yapılmıştı. Bu kısıtlı değişiklikler bazı milletvekillerinin eleştirisine neden olmuş ve gazetelerde tadilat çalışmasının sürmesi gerektiği konusunda yazılar çıkmıştı. Nitekim Cumhuriyet'in ilanından sonra tadilat komisyonu görevine devam etmişti.

Kasım ve Aralık aylarında esas olarak Cumhurbaşkanı'nın Halk Fırkası ile ilişkileri temelinde yürüyen tartışmalar, adım adım Mustafa Kemal ile onun "diktatörlük eğilimleri" taşıdığını düşünen milletvekilleri arasında hesaplaşmaya dönüştü. Bunun ilk işareti, 5 Aralık 1923'te Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey'in verdiği 144 maddelik kanun teklifiydi. Teklifte Cumhurbaşkanı'na veto, seçim yenileme gibi haklar verilmemekte, TBMM'nin yanı sıra bir "Devlet Meclisi" kurulması önerilmekteydi. Ancak bu teklif, hilafete destek verdiği ileri sürülen İstanbul matbuatının ve İstanbul Barosu'nun bazı üyelerinin 10-27 Aralık 1923 tarihleri arasında "vatana hıyanet" suçlamasıyla İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanması ve bazı cezalara çarptırılmasının yarattığı gerilim içinde tartışılmadı.

TBMM'de anayasa görüşmeleri

Tadilat komisyonu çalışmalarına 1924 yılının Ocak ayında devam etti ve 1 Şubat 1924'ten itibaren basında bazı maddelerin metinleri boy göstermeye başladı. Nihayet 1 Mart 1924 günü

105 maddelik metin üzerinden TBMM'de anayasa değişikliği görüşmeleri başladı.* İlk tartışma, anayasa değişikliği için “basit çoğunluk” mu yoksa “nitelikli çoğunluk” mu aranması gerektiğinde oldu.** 9 Mart 1924 tarihli oturumda, bu sayının üye tam sayısının mı yoksa oturuma katılan üye sayısının üçte ikisi mi olacağı konusundaki tartışmalar, 287 üyeli İkinci Meclis'te aynı zamanda “toplantı yeter sayısı” olan “basit çoğunluk” için 145 üye, yine bu Meclis'te bir kararın alınması için gerekli olan “karar yeter sayısı” olan üye tam sayısının üçte birinden bir fazlası olan 96 üye olarak karara bağlandı.

Aynı oturumda Cumhurbaşkanı'nın genel seçimlere gitmek üzere Meclis'i feshetmesi konusunda da önemli tartışmalar yaşandı. İzmir Milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Meclis'i fesih yetkisinin, Meclis istibdadını önlemek amacıyla verilmek istendiğini; ancak birkaç örnek dışında dünya yüzünde “müstebid meclis” olmadığını; nitekim dünyanın hiçbir ülkesinde Cumhurbaşkanı'nın Meclis'i feshetme yetkisinin olmadığını; böyle bir yetkinin artık krallara bile verilmediğini; verilse bile feshedileceğini öğrenen bir Meclis'in fesih yetkisini veren maddeyi ilga ederek kabineyi büyük bir çıkmaza sürükleyebileceğini anlatmıştı. Bu yüzden fesih yetkisinin üçte iki çoğunlukla bile değil, ancak Meclis'in tam ittifakıyla kullanılmasının doğru olacağını ileri sürmüştü. Konuşmasını gülüşmeler ve alkışlar arasında tamamlayan Mahmut Esat Bey'in arkasından söz alan Dersim Milletvekili Feridun Fikri (Düşünsel) Bey ise, bütün meselenin “ferdi idareler (kişisel yönetimler) ile ma'seri idareler (kanuni yönetimler) arasında tercih yapmak olduğunu” belirterek Türkiye'de idarenin ferdi idareden ma'seri idareye doğru geliştiğini belirtmiş, ancak Meclis'in alelacele alacağı hatalı kararları düzeltecek veto veya ikinci bir Meclis olmadığı için, kanun yönetiminin düzenli bir Şura-yı Devlet (Danıştay), kuvvetli bir

* Tartışmalara ilişkin bilgiler –aksi belirtilmediği durumlarda– Faruk Alpkaya'nın *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)* adlı kitabından özetlenerek ve dili sadeleştirilerek aktarılmıştır.

** “Basit çoğunluk” (ekseriyet-i mutlaka), Meclis üye tam sayısının yarısından en az bir fazlası; “Nitelikli çoğunluk” (ekseriyet-i sülûsan), Meclis üye tam sayısının üçte ikisinden en az bir fazlası anlamına geliyordu.

Dâhilî Nizamname (İç Yönetmelik) ve Âlî İktisat Meclisi (Yüksek Ekonomi Meclisi) ile yapılmasını önermişti.

Daha sonra kürsüye çıkan Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey ise, hükümet şekillerini “mutlakîyet”, “meşrutîyet” ve “cumhuriyet” olarak üçe ayırdıktan sonra, milletin bu üç şekli de tecrübe ettiğini, ancak hâkimîyetin kayıtsız şartsız millette olduğu cumhuriyet idaresinde, Meclis’in feshi yetkisinin tek bir kişiye verilmesinin sakıncalı olduğunu belirtmişti. Kesinlikle Mustafa Kemal Paşa’yı kastetmediğini belirten Halis Turgut Bey, halen Başkumandanlık görevini de sürdürmesine karar verilen Cumhurbaşkanı’na böyle bir görevin verilmesinin yanlış olduğunu söylemiş, son olarak da Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu’nun “basit çoğunluk” ile kabulünü, ancak değiştirilmesi için “nitelikli çoğunluk” aranması gerektiğini istemişti.

“Devlet Meclisi” tartışması

Bu oturumdaki ilginç bir tartışma da Ahmet Süreyya (Örgeveren) Bey’in teklifi olan “Devlet Meclisi” konusunda olmuştu. Bursa Milletvekili Refet (Canitez) Bey, Osmanlı’daki Ayan Meclisi benzeri bir Meclis önermediğini söylemiş; Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin tarihinden verdiği örneklerle, Birinci Meclis’te çıkacak anlaşmazlıkları çözmek, kanunların yapılışı sırasında heyecandan uzak karar vermek açısından İkinci Meclis’in faydalarını anlatmıştı. Refet Bey’e göre bu Meclis İl Özel İdareleri, Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odaları temsilcilerinden oluşacaktı ve seçimle gelen Birinci Meclis’le birlikte TBMM’yi oluşturacaktı. Bu öneriye Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey şiddetle karşı çıkmıştı. Başka da lehte ve aleyhte görüş olmayınca öneri gündemden düşmüştü.

Halk Fırkası’nın yarı resmî yayın organı *Hâkimîyet-i Milliye* gazetesinin 11 Mart 1924 tarihli başyazısında Anayasa’nın hangi mantıkla hazırlandığına dair ipuçları vardı:

Bu inkilabda ne yapılmışsa milli olduğu gibi ne yapılacaksa yine milli olacaktır. Bu mukadderdir. Hâkimîyetin millete intikal et-

mesi hangi hadiseden neşet etmişti? Hiç şüphe yok ki Türklüğün ezeli bir şimesi olan istiklalinin tehlikeye düşmesinden de-ğil mi? (...) Türklük birkaç seneden beri olan ifadesiyle nasıl bir millettir? Umumi ve hususi hatların bütün şehadetiyle sabittir ki, Türklük “devletçi bir millettir”. Türklüğün şiarı teşkilattır, iş bölümüdür, inzibat ve intizamdır; ilmin bu müşahedesi cerhe-dilemez. Her millet gibi Türklük de medeniyetçe değişebilir; la-kin milli yaradılışça değişemez. Türk milleti daima bir devletçi millet olduğu gibi, daima da devletçi bir millet kalacaktır. Her milliyet gibi Türklük’ün de aşiret, saltanat, meşrutiyet, cumhu-riyet idareleri teselsül edebilir, lakin Türklük daima “devletçi bir millet” kalır...

Türkiye yerine Türk veya Türkili

16 Mart 1924 günü Anayasa’nın maddelerinin görüşülmesine geçildi. “Türkiye Devleti bir Cumhûriyet’tir” diyen 1. Madde üzerine yapılan tartışmalarda Mersin Milletvekili Niyazi Bey “Türkiye” ibaresine itiraz etti ve yerine “Türk” veya “Türkili” denmesini önerdi. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, “Türkiye Devleti bir Halk Cumhuriyeti’dir” denmesini öner-di. Ancak bu iki teklif de reddedildi. “Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslâmdır,” şeklindeki 2. Madde görüşülürken Bolu Millet-vekili Falih Rıfkı (Atay) Bey ve Mardin Milletvekili Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey, devletin dini yerine “resmî din” denme-sini önerdiler. Ancak bu teklifler de reddedildi.* Kanunun 3. Maddesi’ndeki bazı ifade bozuklukları giderildi. Egemenliğin Türk milleti adına TBMM tarafından kullanılacağına dair 4. Madde okunurken, Niyazi Bey tekrar “Türkili” ibaresini önerdi, yine reddedildi. Kanunun 5 ila 10. Maddeleri bazı tartışmalara rağmen aynen kabul edildi.

* Bu hüküm 11 Nisan 1928 tarihli ve 1222 Sayılı Kanun’la Anayasa’dan çıkarıldı. 5 Şubat 1937 tarihli ve 3115 Sayılı Kanun’la Cumhuriyet Halk Partisi’nin “Altı Umde”-si (Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Lâiklik ve İnkılâpçılık) 1924 Anayasası’nın 2. Maddesi’ne eklenince, “laiklik” anayasa ilkesi oldu.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkı

Seçme ve seçilme hakkına dair 11. Madde tartışılırken, Bayezid (Ağrı) Milletvekili Şefik Bey “Türk lâfzının içinde kadınlar da mevcuttur,” deyince, seçme ve seçilme hakkının kadınlara da verilir verilmeyeceği konusunda tartışma çıktı. Şefik Bey bu konuda istisna konmasını istedi. Konya Milletvekili Refik Bey “Onlar da olacaktır,” derken, Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey “Zaten maksadımız odur, kadınlar da rey verecektir,” dedi. Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ahmet Süreyya Bey, “bunun çok şayan-ı arzu ve şayan-ı temenni” olduğunu, ancak 9. Madde’de atıf yapılan seçim kanununa göre bunun mümkün olmadığını söyledi. Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey ise, Türkiye’de bütün kadınların seçme ve seçilme niteliğinde olmadığını, ancak bu nitelikte bazı kadınların bulunabileceğini öne sürdü. Ardından Türk kadınının, tamamıyla olmasa bile, erkeklerin yapabileceği her şeyi yapabilecek yetenekte olduğunu belirterek “Türkiye bir halk devletidir, bir halk cumhuriyetidir. Efendiler, Türk kadını bu Türk halkının hiç olmazsa yarısı değil midir?” diye sordu. Sonunda kanun maddesine “erkek” kelimesinin eklenmesine karar verildi ve kadınların seçme-seçilme hakkını kazanması başka bir bahara bırakıldı.*

Türkçe bilmeyenler ne olacak?

Milletvekili olamayacakları belirten 12. Madde’ye “Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezler” cümlesi eklendi. Meclis’in seçim dönemini belirleyen 13. Madde ise önemli bir tartışmayı gündeme getirdi. Tartışma esas olarak, seçim döneminin eskisi gibi iki yıl olması gerektiğini ifade edenlerle dört yıl olmasını savunanlar arasında yaşandı. Nihayetinde dört yıllık dönem kabul edildi. 14. ila 17. Maddeler ufak tefek tartışmalarla tamamlandıktan sonra görüşmelere ara verildi.

* 4 Aralık 1934’te 18 yaş sınırı 22’ye çıkarıldı; kadınlara da seçme hakkı tanındı.

17 Mart günü Halk Fırkası Grubu toplandı ve İdare Heyeti seçimlerini yaptı. Seçimler sırasında yaşanan gerginlikler 23 Mart 1924 günü Anayasa'nın maddelerini görüşmeye devam için toplanan TBMM'ye de yansıdı. O gün görüşme 159 milletvekilinin katılımıyla başlamış ve milletvekillerinin yıllık ödeneklerine dair 18. Madde tartışmasız kabul edilmişti. TBMM'nin tatil sırasında toplantıya çağrılmasına dair 19. Madde birkaç küçük değişiklikle; 20. ve 21. Maddeler hiç tartışılmadan; 22. Madde bir yan cümleyle; 23. ve 24. Maddeler kısa tartışmalardan sonra ittifakla kabul edildikten sonra "Meclis kendiliğinden seçimlerin yenilenmesine karar verebileceği gibi Cumhurbaşkanı da hükümetin görüşünü aldıktan sonra gerekçesini meclise ve milletvekillerine bildirmek şartıyla buna karar verebilir" diyen 25. Madde ateşli tartışmalara neden oldu.

Maddenin aleyhinde ilk konuşmayı yapan Saruhan (Manisa) Milletvekili Reşat Bey, Mustafa Kemal'in Saruhan Vilayeti'nde yaptığı çeşitli konuşmalardan örneklerle desteklediği konuşmasında hâkimiyet-i milliyeden taviz verilmemesini istedi. Lehte konuşmak üzere söz alan Kütahya Milletvekili Ragıp Bey de 25. Madde'yi birkaç yönden "sakat" bulduğunu; kendisinin meclis dışındaki bir makamın da seçimleri yenilemesinden yana olduğunu; ancak bunun biçiminin ne olacağını henüz bilmediğini; şimdilik Cumhurbaşkanı'nın ancak üçte iki oyla seçimleri yenileyebilmesini önerdi. Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ahmet Süreyya Bey ise, mevcut teklife göre Cumhurbaşkanı'nın meclis dışından da seçilmesinin mümkün olması yüzünden, böyle bir yetkinin Cumhurbaşkanı'na verilmesi halinde meclisin, meclis dışından biri tarafından feshi gibi milli iradeye aykırı bir sonucun da mümkün olduğunu belirtti. Kütahya Milletvekili Recep Bey, "Reis-i Cumhur'un isteği ve meclisin üçte birinin onaylaması durumunda seçimlerin yenilenmesine ve hâkimiyet-i milliyenin yeniden oluşmasına olanak tanımak" amacıyla hazırlanan maddenin oylanmasını istedi. Oylamaya katılan 194 üyeden 71'i kabul, 122'si ret, 1'i çekimser oy verdi. Başka değişiklik teklifleri de oylanıp reddedilince bazı milletvekilleri salonu terk etti. Bu sefer maddenin tamamı isim okunarak oylandı. Bu oylamaya 130 milletvekili katıldı, 127'si ret, 2'si kabul, 1'i çekimser oy

kullandı. Bunun üzerine toplantıya katılan üye sayısının “karar yeter sayısı”nın altında olduğu gerekçesiyle, konunun tekrar oylanacağı belirtilerek oturum tatil edildi.

Matyosyan Matbaası kime verildi?

24 Mart 1924 tarihinde *Hâkimiyet-i Milliye*’de meclisin yenilenmesinde Cumhurbaşkanı’na yetki verilmesinde sakınca olmadığı yumuşak bir dille ele alınırken, *Anadolu’da Yeni Gün* gazetesinde Menteşe (Muğla) Milletvekili Yunus Nadi imzasıyla çıkan başyazıda tartışmalar “milletin hâkimiyetine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından vurulan ilk darbe” olarak niteleniyordu. Aynı gün TBMM’de 25. Madde bir kez daha oylandı. Oylamaya yine 130 milletvekili katıldı. 126 milletvekili ret, 2 milletvekili kabul, 2 milletvekili çekimser oy kullandı. Oylamada yine “karar yeter sayısı” olmadığı için 25. Madde kabul edilmedi. Bunun üzerine, anayasa maddeleri dışındaki konuların müzakeresine geçildi. Kastamonu Milletvekili “Dadaylı” Miralay Halid (Akmansü) Bey İstanbul’da bulunan Manuk Matyosyan Matbaası’nın makinelerinin ve aletlerinin kime ve kaç’a satıldığını sormuş, Maliye Vekili Abdülhalik (Renda) Bey de söz konusu matbaanın “emval-i metruke” olduğunu, satılmadığını, sadece kiraya verildiğini söylemişti. Kime kiraya verildiği sorusu üzerine “Yunus Bey’e” deyince milletvekilleri arasında gülüşenler olmuş, bir milletvekili “Makaleyi bundan dolayı yazmıştır,” diye bağırıyordu. Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ali Şuuri Bey kiralama işleminin usul ve nizamla ve kanunlara aykırı yapıldığını söylediğinde ise “Mükâfatı peşin verilmiştir,” sesleri yükselmişti.

Halk Fırkası’nda 25. Madde tartışmaları

25. Madde tartışmalarının karar yeter sayısı bulunamadığından kilitlenmesi, Halk Fırkası içinde de tartışmalara neden oldu. Fırka İdare Heyeti adına İsmet Paşa, bir tebliğ yayımlayarak Fırka Heyet-i Umumiyesi’ni 27 Mart’ta toplantıya çağırdı. 26 Mart’ta

Fırka Grup İdare Heyeti üyesi Maraş Milletvekili Mithat (Alan) Bey, 24 Mart'taki toplantıda belirtilen görüşlere katılmadığını belirterek istifasını verdi. 27 Mart'taki toplantıda İsmet Paşa, çeşitli görüşleri dinledikten sonra inkılabı Meclis'in yaptığını, kimsenin inkılaba sahip çıkmak küstahlığında bulunamayacağını söyleyerek başladığı konuşmasının bir bölümünde bazı kişilerin, "hâkimiyet-i milliye elden gidiyor" iddialarıyla kabineyi düşürmeyi planladıklarını, düşük katılımlı toplantılardan sonra bu şayiaların doğru çıktığını belirtti. Ardından Lozan'da özellikle Boğazlar meselesi konusunda hata yaptığı iddialarına cevap verdi; mübadele, asayiş ve tohumluk konusunda yaptıklarını anlattıktan sonra kabinesine güvenoyu istedi.

İsmet Paşa'nın uzun konuşmasının ardından söz alan Adana Milletvekili İsmail Safa (Özler) Bey ise, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin bir üyesi olan Kütahya Milletvekili Ferit (Tek) Bey'in Dâhiliye Vekili yapılmasını anlamadığını belirterek konuşmasına başladı. 25. Madde oylamalarında tarafsız kalması gereken hükümet üyelerinin, maddeye taraftar olanlarla birlikte salondan ayrılması yüzünden "karar yeter sayısı" sağlanamadığını, İsmet Bey'in Yunus Nadi'nin 24 Mart tarihli yazısının hükümeti bağlamadığını açıklamaya yanaşmadığını belirtti. Söz alan Ferit Bey, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Mustafa Kemal Paşa'nın tasvibi ve emri ile görev aldığını, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine vekil olduğunu, hangi görev verilirse onu yapacağını ve İsmet Paşa'ya da istifasını sunduğunu ancak kabul edilmediğini söyleyerek kendini savundu. Ardından İsmet Paşa'yı eleştiren veya destekleyen bir dizi konuşma yapıldı. Daha sonra, toplantının sonlandırılması için (bir anlamda İsmet Paşa hükümetine güvenoyu vermek anlamına gelen) oylamaya geçildi.

Oylamaya katılan 159 milletvekilinden 154'ü evet, 4'ü çekimser, 1'i de hayır oyu verdi ve toplantı sona erdi. Ancak tartışmalar sona ermemişti. 29 Mart günü Halk Fırkası Grubu, Yunus Nadi'nin 24 Mart tarihli yazısını görüşmek üzere toplandı. Bu toplantıda da özellikle Ahmet Süreyya Bey ve Yunus Nadi arasında çok sert tartışmalar yaşandı. Ahmet Süreyya Bey, 25. Madde'ye ret oyu veren 127 milletvekilinin darbecilikle suçlanmasının kabul edilemeyeceğini söylüyor, Yunus Nadi ise ma-

kalesinde şahısların değil, prensiplerin tartışıldığını ve perde arkasından hükümetin düşürülmesine izin vermeyeceğini belirtiyordu. Kütahya Milletvekili Recep Bey ise, arayı bulmak amacıyla, “Yunus Nadi’nin duyduğu ızdırap nedeniyle kalemi fazla kaçırdığını” ve “Ahmet Süreyya Bey’in konuşmasında yer alan tartışmaya yol açacak bir iki noktanın atlanması durumunda” konunun kapanacağını belirtti. Birkaç konuşmadan sonra müzakerenin kapanması oylandı ve kabul edildi. Toplantı “Yaşasın Fırka, yaşasın vahdet!” sesleri ve alkışlarıyla kapandı.

Cumhurbaşkanı’nın veto yetkisi

TBMM 30 Mart 1924 günü Anayasa’nın diğer maddelerini görüşmek üzere toplandı. Fırkadaki gerginliğin aşılması Meclis görüşmelerine de yansıdı. Kabul edilmeyen 25. Madde atlandı ve diğer maddelerin görüşülmesine geçildi. Eski 26. yeni 25. Madde’de başlayan uzlaşma 26., 27., 28. ve 29. Maddelerde de sürdü. Bunlardan 26. Madde önemliydi, çünkü Cumhurbaşkanı’nın veto yetkisini düzenliyordu. Kabul edilen maddeye göre Meclis tarafından kabul edilen kanunların Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması gerekiyordu. Ancak Cumhurbaşkanı’nın mutlak veya zorlaştırmacı bir veto yetkisi olmayacaktı; Cumhurbaşkanı’na sadece geciktirici bir veto yetkisi tanıyordu. Buna göre Cumhurbaşkanı 10 gün içinde kanunu ya onaylayacaktı ya da “bir daha müzakere edilmek üzere” Meclis’e iade edecekti. Bu şekilde iade edilen bir kanun Meclis tarafından tekrar kabul edilirse, Cumhurbaşkanı onu ilan etmek zorundaydı.

Cumhurbaşkanı’nın görev süresinin yedi yıl olmasına dair eski 31., yeni 30. Madde üzerine bazı tartışmalar oldu ve sonunda süre, bir seçim dönemi (4 yıl) ile sınırlı tutuldu. Bununla uyumlu olarak eski 32., yeni 31. Madde, Cumhurbaşkanı’nın Meclis üyeleri arasından seçilmesi şeklinde tadil edildi. 32., 33. ve 34. Maddeler ufak tefek değişikliklerle kabul edildi. Cumhurbaşkanı’na veto yetkisi veren 35. Madde de bazı değişikliklerle kabul edildi ki, bu konu biraz da 25. Madde tartışmalarıyla bağlantılı olduğu için, gerilim yaşanmaması ilginçti. 36. ila 39.

Maddeler de aynen kabul edildikten sonra, 40. Madde'ye gelindiğinde çoğunluk olmadığı görülünce celse tatil edildi.

Başkumandanlık tartışması

6 Nisan 1924'te anayasa maddelerinin görüşülmesine devam edildi. Cumhurbaşkanı'na Başkumandanlık yetkisi veren 40. Madde ciddi tartışmalara neden oldu. Kütahya Milletvekili Recep Bey demokrasilerde kurulan sistemlerin kişilerin hatalarını telafi ettiğini, demokratik sistemlerde Başkumandanlık makamının siyasi tesirlerden arındırılmak amacıyla tek kişiye verildiğini belirterek maddenin lehine konuşurken, Saruhan Milletvekili Abidin Bey Başkumandanlık Kanunu ilk görüşüldüğünde (1921) Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bazı konuşmalardan alıntılar aktararak, "o koşullar olmadan" kimseye Başkumandanlık yetkisinin verilemeyeceğini savundu. Bundan sonra söz alan milletvekillerinden bazıları Avrupa ülkelerinden örnekler verdi, bazıları kimseden örnek almayacaklarını, milli tarihlerinden ders alacaklarını söylediler. Yunus Nadi Bey'in Başkumandanlık yetkisinin sembolik olduğunu belirterek tartışmayı yatıştırmayı denemesi üzerine, Eskişehir Milletvekili Arif (Ayıcı) Bey buna itiraz etti. Bunun üzerine Bursa Milletvekili Refet Bey, Birinci Millet Meclisi'nin kabul ettiği (1921) Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ile kurulan yapının dünyada tek örnek olmadığını söyleyerek başladığı konuşmasında, ortak olağanüstü koşullar ortadan kalktığına göre normale dönmek gerektiğine; ancak doğrudan demokrasi, kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı ilkelerinin Türkiye'de uygulanamayacağına; dolayısıyla kuvvetlerin denetlenmesine dayalı bir parlamenter sistemin er geç kurulması gerektiğine dikkat çekti. Zonguldak Milletvekili Halil (Türkmen) Bey, bir uzlaşma önerisi olarak savaş ve barış zamanları için iki ayrı biçim önerdi. Tartışmaların sürmesi üzerine Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın veya Müşir Fevzi (Çakmak) Paşa'nın dinlenmesini önerdi. İsmet Paşa'nın Meclis'te olduğu sesleri yükselince İsmet Paşa kürsüye çıktı ve barış zamanlarında Başkumandanlık yetkisini kullanmak üzere siyasetten arınmış, bağımsız bir

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nin (Genelkurmay Başkanlığı) kurulduğunu, savaş zamanında da asıl sorumlunun hükümet olduğunu, Cumhurbaşkanı'nın onayladığı bir kişinin Başkumandan olarak atanmasının doğru olacağını söyledi. İsmet Paşa Başkumandanlık makamının Meclis'e ait olduğunu ve bu makamı Cumhurbaşkanı'nın temsil etmesinin temsil açısından doğru olacağını da ekledi. Bu konuşmadan sonra madde oylandı ve oylamaya katılan 156 milletvekilinden 112'sinin kabul, 42'sinin ret ve ikisinin çekimser oyuyla kabul edildi. Böylece Anayasa'nın en tartışmalı maddesi oldukça fazla sayıda karşı oya rağmen kırılganlık olmadan ilk şeklini muhafaza etti.

Gerilimsiz oturumlar

Görüşmelere 13 Nisan 1924 tarihli oturumda devam edildi. Cumhurbaşkanı'nın ihanet halindeki sorumluluğunu konu edinen 41. Madde yeniden düzenlenmek üzere komisyona geri gönderilirken, bundan sonraki maddelerin ezici çoğunluğu hemen hemen hiç tartışma olmadan kabul edildi. Hükümete nizamname yayımlama yetkisi veren 52. Madde; hükümete örfi idare (sıkıyönetim) ilanı yetkisi veren 86. Madde; Osmanlı Devleti'nin verdiği nişan ve madalyalara ilişkin 89. Madde; vilayet, şehir, kasaba ve köylere hükmi şahsiyet tanıyan 90. Madde; Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) kurulmasına dair 100. Madde; "değiştirilmesi teklif edilmeyecek maddeleri saptayan" 101. Madde; Anayasa'nın değiştirilme usullerine dair 102. Madde,* "Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal ve tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu münafi olamaz" diyen 103. Madde ve bu Anayasa ile 1876 Kânûn-ı Esasîsi ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun açıkça yürürlükten kaldırıldığını belirten 104. Madde neredeyse tartışmasız kabul edildi.

* 102. Madde'ye göre değişiklik teklifi TBMM üye tam sayısının üçte biri tarafından imzalanmalı ve üye tam sayısının üçte ikisi tarafından kabul edilmeliydi. Değişiklik sürecinde Cumhurbaşkanı'na bir rol tanınmamıştı; Cumhurbaşkanı üçte iki çoğunlukla kabul edilen Anayasa değişikliğini ilan etmek zorundaydı.

Vatandaşlığı düzenleyen 88. Madde

1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun aksine, 1924 Anayasası'nda "vatandaşlık" kavramı bir tanım olarak yer almıştı. Bu tanım 88. Madde'de "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur" şeklinde yer alıyordu. Metindeki "vatandaşlık itibarıyla" ifadesi ilk metinde olmayıp daha sonra tartışmalar üzerine eklenmişti. Örneğin Bozok (Yozgat) Milletvekili Ahmet Hamdi (Altıok) Bey, komisyonun "Kanun milliyetle değil, tabiiyetle ilgilidir," şeklindeki hatırlatmasına rağmen maddenin düzeltilmesini istemişti. Önerisi şöyle idi: "Türkiye ahalisinden olup, Türk harsını kabul edenlere Türk ıtlak olunur."

İstanbul Milletvekili ve Türk Ocağı Başkanı Hamdullah Suphi Bey'in şu ifadeleri de gayrimüslimlere tanınan vatandaşlık statüsünün sınırlarını gösteriyordu:

Bütün siyasi hudutlarımız dâhilinde yaşayanlara Türk unvanını vermek bizim için bir emel olabilir. Fakat görüyorsunuz ki, çok müşkül bir mücadelenin içinden çıktık ve hiçbirimiz kalbimizde mücadelenin tamam olduğuna dair bir şey taşımıyoruz. Diyoruz ki: Devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin tebaası tamamıyla Türk'tür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebiler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan Rum'u, Ermeni'yi çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları Rum'dur, Ermeni'dir diye çıkarmak istediğimiz vakit bize "Hayır, Meclis'inizden çıkan kanun mucibince bunlar Türk'tür," derlerse ne cevap vereceksiniz? Tabiiyet kelimesi zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan bir emeli izale etmeğe kifayet etmez. Lafzen biz bir tefsir bulabiliriz. Maddeye tefsir ile geçilebilir, fakat bir hakikat vardır. Onlar Türk olamazlar.

Tartışmaya Gelibolu (Çanakale) Milletvekili Celal Nuri (İleri) Bey tarafından yapılan "Türk" tanımı ile devam edilmişti:

[B]ugün bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyülmezhep, Türkçe konuşur. (...) Eskiden bir Osmanlı sıfatı vardı, bu sıfat

cümleye şamildi. Bu sıfatı ortadan kaldırıyoruz. Yerine bir Türk Cumhuriyeti kaim olmuştur. Bu Türk Cumhuriyeti'nin de bil-cümle efradı Türk ve Müslüman değildir. Bunları ne yapacağız? Ortada bir Rum var, bir Ermeni var, bir Yahudi var, türlü türlü anasır var (...) Bunlara eğer Türklük sıfatını vermeyecek olursak ne diyeceğiz? ("Türkiyeli!" sesleri) İstirham ederim, Türki-yeli hiçbir manayı müfit değildir."

Celal Nuri Bey'in yaptığı bu tanım, yeni kurulan ulus-devletin ana unsuru olan ulusun ortak paydasının tespiti açısından önem arz etmekteydi. Zira ortada Türk olarak nitelenen, Türkçe konuşan ve Müslüman olan bir topluluk ile bu nitelikleri taşımayan farklı ırk ve inanç grupları vardı. 88. Madde'nin metni işte bu çelişkiyi çözmek üzere kaleme alınmıştı. Buna karşılık Müslüman olup da Türk olmayanların (örneğin Kürtlerin) durumundan açıkça hiç söz edilmemişti. Hamdullah Suphi Bey'in Kürtlerin adını vermeden "Türkçe konuşanlar ve Hanefi mezhebinden olanların Türk sayılması gerektiğine" dair ifadeleri, Türkçe konuşmayan ve Hanefi değil, Şafii mezhebinden olan Kürtlerin Türk sayılmasının milletvekillerinin pek içine sinmediğini gösteriyordu.

Oylama ve "ekseriyetle" kabul

Maddelerin tek tek kabulünden sonra celseyi yöneten Meclis Reisi Ali Fethi (Okyar) Bey, kanunun tamamının oya sunulmasını önerdi; ancak üyelerden böyle bir istek gelmediği itirazlarıyla karşılaşınca, 105 asıl ve bir geçici maddeden oluşan Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu el kaldırma usulüyle "ittifaka yaklaşan bir ekseriyetle" ve şiddetli alkışlarla kabul edildi. 1924 Anayasası'nın oylamasına kaç kişinin katıldığı, kaç kişinin kabul, ret veya çekimser oy verdiği bilinmiyor. Çünkü bu hususlar tutanaklara geçirilmemiş. Ancak bu sayının "basit çoğunluk" için gerekli olan 145 oyun altında, "karar yeter sayısı" olan 95 oyun üstünde olduğu tahmin ediliyor. Bu sayılardan da anlaşılacağı üzere, 1924 Anayasası anayasal teamüllere uygun olarak

“nitelikli çoğunlukla” kabul edilmemiş, gayet “zayıf” bir anayasa idi.

TBMM 22 Nisan 1924 günkü oturumunda Zonguldak Milletvekili Ahmed Ragıp (Özdemiroğlu) Bey'in TBMM'nin altı ay süreyle tatile girmesi yönündeki teklifini oyladı. İki kez yapılan oylama sonucunda teklif 51'e karşı 103 oyla kabul edildi. Ardından üçü açık, biri “150'likler” konusunda gizli olmak üzere dört celse halinde toplantıya devam edildi ve beşinci celsede çoğunluğun kalmadığı kabul edilerek tatile girildi.

Genel değerlendirme

1924 Anayasası ile TBMM, sahip olduğu yürütme kuvvetini bizzat değil, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu marifetiyle kullanabileceği için, 1921 Anayasası'nın ruhunu oluşturan “kuvvetler birliği” korunurken, “görevler ayrılığı” ile parlamenter rejime doğru bir yöneliş söz konusuydu. Bu melez yapı, rejimi başkanlık sistemine çekmek isteyen Mustafa Kemal ile kendi gücünü artırmak isteyen Meclis arasındaki mücadeleden doğmuştu. Ahmet Demirel'e göre İkinci Grup'un oluşumuna da neden olan “Mustafa Kemal'in diktatör olacağı endişesi”, 1924 Anayasası tartışmalarında hep canlı olmuştu. Sina Akşin'e göre de “dava arkadaşları onun (Mustafa Kemal'in) baş oluşunu değil, örgüt üyeleri olarak kendi paylarının tanınmamasını tartışma konusu yapmışlardır. Bir de Mustafa Kemal'in tutku ve yeteneklerini bildiklerinden, başlarına bir diktatör olmaması için sınırlama ve frenleme mücadelesi vermişlerdir”. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu da hatıratında “Ben de –herhalde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk havasına çok bağlanmış olduğum için olacak– Cumhuriyet ilan edilmesini ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Başkanlığı'ndan ayrılıp Cumhurbaşkanı olmasını içimden istemiyordum. Sonra bir de tek kişi istibdadından korkuyordum,” diyecekti.

Bu endişelerin ne kadar güçlü olduğu, neredeyse tüm üyeleri Mustafa Kemal tarafından tek tek seçilmiş, Mustafa Kemal'in liderliğini yaptığı A-RMHC teşkilatları tarafından tayin edilmiş

“ikinci seçmenler” tarafından rakip bir parti adayıyla yarışmadan oylanarak (daha doğrusu onaylanarak) TBMM’ye gönderilmiş temsilcilerden oluşan ve Mustafa Kemal’in gazeteci İsmail Habib (Sevük) Bey’le yaptığı bir konuşmada kullandığı tabirle “kız gibi” İkinci Meclis’in pek çok üyesinin Cumhurbaşkanı’nın yetkilerini radikal biçimde tırpanlama iradesini yılmadan göstermesinden belli oluyordu. Ancak bütün bu çabaların sonuç vermediği, Mustafa Kemal’in 1938’deki ölümüne dek, Anayasa’dan ziyade kendi ilke ve kurallarına göre ülkeyi yönetmesiyle ortaya çıkacaktı.

Üç çeşit Türklük

Türklük meselesi sadece 88. Madde’nin konusu değildi. 1924 Anayasası’nda hakların öznesi olarak da “Türk” kavramı kullanılmıştı. Örneğin Anayasa’nın Beşinci Faslı’nın üst başlığı “Türklerin Hukuku Ammesi” idi. 9. Madde milletvekili seçme hakkının “Türkler”e ait olduğunu belirtiyordu. 68. Madde’de “Her Türk hür doğar, hür yaşar” ifadesi yer alıyordu. 69. Madde’de “Türklerin kanun nazarında eşit oldukları” belirtiliyordu. Dinçkol ve Işık’a göre bu tanımlar, sübjektif millet anlayışına dayanan bir millet anlayışına işaret ediyordu. Yazarlara göre daha sonraki süreçte yaşanacak olan gelişmeler, “anayasal (sübjektif millet anlayışı) anlamda Türk” ile “ırksal (objektif millet anlayışı) anlamda Türk”ün mücadelesi olarak görülebilirdi.

Mesut Yeğen’e göre ise ileriki yıllarda ayrımcı ve asimilasyoncu uygulamaların tümünün meşruiyeti 88. Madde’den gelmekte olup, maddenin lafzına ve Meclis’teki kabul ediliş hikâyesine biraz daha yakından bakıldığında, Türklüğün vatandaşlıkla edinilebilir siyasi bir paye olarak görülmediği belliydi. Yeğen’e göre ülkenin vatandaşlık mevzuatı açısından, en azından 1961’e kadar memlekette üç derece Türklük vardı: “Türkler”, “müstakbel Türkler” ve “vatandaşlık itibarıyla Türk olanlar/Kanun-ı Esasi Türkleri”. Bu üç grubun ahalinin hangi kesimlerine denk düştüğü de aşağı yukarı belliydi. Halihazırda Türkçe konuşanlar “Türkleri”, Türk dili ve kültürü dairesine henüz girmemiş

Boşnak, Çerkes, Arap ve Kürt gibi Müslim kavimler “müstakbel-Türkleri”, gayrimüslimler de “Kanun-ı Esasi Türklerini” oluşturunuyordu. Yeğen’e göre bu üç dereceli Türklük fikri, Cumhuriyet döneminin de önemli entelektüellerinden Mehmet Fuat (Köprülü) Bey’in 1913 yılında *Türk Yurdu* dergisinde yayımladığı bir yazısında açık bir biçimde şöyle ifade edilmişti:

Devletimizi bir büyük daireye benzetecek olursak, kuvve-i merkeziyeyi Türklük, onun etrafındaki birinci daireyi İslâmlık, son daireyi de Hıristiyan unsurlar teşkil eder. (...) Osmanlı Devleti her şeyden evvel bir Türk ve İslâm saltanatıdır. Kuvve-i merkeziyeyi iptida Türklük ve ona merbut (bağlı) İslâmlık teşkil eder.

Son olarak, anayasa hukukçusu Kemal Gözler’e göre altı fasıldan oluşan 1924 Anayasası’nın Dördüncü Fası, “kuvvet-i kazaiye”, yani yargı kuvvetine ayrılmış olduğu için yargının konumu yükselmiş gibi görünse de, yeni anayasanın yargıya sağladığı güvenceler, 1876 Anayasası’ndan çok daha geriydi. Yine Gözler’e göre 1924 Anayasası, temel hak ve hürriyetlerin felsefi kökeni ve sınırları konusunda, 1789 Fransız İhtilali’nin İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nden alınmışa benzeyen metni ile etkileyiciydi; ancak birçok temel hak ve özgürlüğün Anayasa’da sadece isminin olması; temel hak ve hürriyetlerin hangi hallerde ve hangi ölçütlere uyularak sınırlandırılacağı hususunun Anayasa’da düzenlenmemesi; üstelik pek çok temel hak ve hürriyetin “kanun dairesinde” tanınması, yani daha baştan sınırlı olması; dahası, bu kanunların uyması gereken anayasal ilkeler ve ölçütler getirilmemesi gibi hususlar yüzünden laftan ibaret kaldı.

Türkiye mi? Anadolu Cumhuriyeti mi?

Ankara'da Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi'nin başında herhangi bir coğrafi isim yoktu. Çünkü o günlerde İttihatçılığa kuşku ile bakan kesimleri ikna etmek için gerektiğinde Lazistan, Kürdistan gibi etnik çağrışımlı, gerektiğinde "Anasır-ı İslamiye" gibi kapsayıcı terimler kullanılıyordu. Daha sonra Mustafa Kemal, bazı konuşmalarında "Anadolu Büyük Millet Meclisi", bazı konuşmalarında "Türkiye Büyük Millet Meclisi" demeye başladı. Nihayet 8 Şubat 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) adı resmileşti. Bu, kurulması hedeflenen yeni devletin isminin ilk ortaya çıkışıydı.

Ama "Anadolucular" mücadeleden vazgeçmemişlerdi. 1920-1923 arasındaki Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'e muhalif milletvekillerinin oluşturduğu İkinci Grup'un önde gelenlerinden eski Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in de kurucularından olduğu Anadolu Komandit Neşriyat Şirketi *Anadolu Mecmuası*'nı yayımlamaya başladı. Nisan 1924-Şubat 1925 tarihleri arasında 11 sayı çıkan derginin imtiyaz sahibi Mehmed Halid (Bayrı) Bey derginin amacını, "bir Anadolu ilmi ve Anadoluculuk mesleği vücuda getirmek" olarak özetlemişti. Mehmed Halid Bey, "yavan" ve "uydurma" diye nitelediği "Memleketçilik" veya "Türkiyacılık" gibi tanımların yerine "müthiş güzellik ve emsalsiz bir cazibe" gördüğü "Anadoluculuk" tanımını öneriyor; "Biz Türk milletinden değiliz, Türk soyundanız," "Biz Anadoluluyuz, vatanımız Anadolu, milletimiz Anadolu milletidir," diyor; nihayet, "Latince ve Arapça kökenli uydurma kelimeler olan "Türkiye" veya "Türkiyâ" yerine devletin adının "Anadolu Cumhuriyeti" olması gerektiğini söylüyordu.

Dergide ayrıca Hilmi Ziya (Ülken), Yahya Kemal (Beyatlı), Mükrimin Halil (Yinanç), Haydar Necip, Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), Ahmed Hamdi (Tanpınar), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Necip Fazıl (Kısakürek) gibi isimler de yazıyordu.

Dergideki yazıların çok genel bir özetini yapmak gerekirse; 26 Ağustos 1071 tarihli Malazgirt Zaferi, Anadolu coğrafyasını kesin olarak bir Türk yurduna dönüştüren ve bu yeni yurt/toprak ile milletin bütünleşmesini sağlayan Türk istilasının bir simgesiydi. Mükrimin Halil'e göre, Türkiye tarihinin başlangıç noktası olan Malazgirt Zaferi'nden sonraki Anadolu tarihinin tamamını, "coğrafyadan vatana" dönüşümün geçirdiği aşamalar ve süreklilikler oluşturunuyordu. Bu bağlamda Selçuklular dönemi bir "asr-ı saadet" olarak kabul ediliyor; genel olarak Osmanlı döneminde Anadolu'nun, yani öz vatanın gerçek sahibi olan Türkmenlerin ihmal edildiği ve dışlandığı söyleniyor; "müstemlekeli" olarak nitelenen İttihat ve Terakkiciler ise, "Anadolu'yu istedikleri gibi kullanmakla" suçlanıyordu.

Derginin ortak yayımlanan 9-10-11. sayısında imzasız olarak çıkan "Kürdistan Yoktur" başlıklı yazıda ise dergi yazarlarından Mükrimin Halil Bey'in *Yeni Gün*'de çıkan bir makalesi konu ediliyordu. Mükrimin Halil Bey söz konusu yazıda 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı nedeniyle Doğu Anadolu'nun bir kısmına haksız ve asılsız olarak "Kürdistan" adı verilmesinden yakınıyor ve sadeleştirilmiş Türkçeyle şöyle diyordu: "Hâlbuki hakikatte, Anadolu'nun hiçbir tarafında Kürdistan denilecek bir yer yoktur. İsimleri sayılan tarihçilerin Kürdistan dedikleri mahalde –ki Anadolu'nun doğu bölgesidir– M.Ö. 6. asırdan evvelki zamanlarda Urartu ve Halt namında iki kavim oturdu. M.Ö. 6. asırda Frigyalılar'ın bir şubesi olan Ermeniler buraya geldiler ve Türk istilasına kadar burası Ermeniyeye diye adlandırıldı. Hicrî 5. asırda Türk istilasıyla Türklere vatan olan bu topraklar Selçukîler, melik tayfası ve nihayet Osmanlılar devrinde tamamıyla Türk diyarı halinde kaldı. Kürtler kadar Ermenilere de izafe edilen bu yerlerle ne Kürtlerin ne de Ermenilerin maddî ve manevî hiçbir alaka ve münasebetleri yoktur." Görüldüğü gibi, Anadolucuların, 1071'e kadar Anadolu'nun ahalisi olan ama Türk olmayan unsurları "Anadolu halkları" arasında saymaya gönülleri yoktu.

Dergi çevresinin Mustafa Kemal'e bakışı ise oldukça mesafeliydi. Örneğin Eskişehir Milletvekili Mehmed Arif Bey'in yazdığı *Anadolu İnkılabı* adlı kitabın tanıtım yazısında, "Anadolu inkılabını birkaç kişinin eseri zannedenler", "Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları evvelden hazırlanmış ve ayaklanmış bir cereyanın başına geçmişlerdi," gibi ifadeler vardı.

Derginin yazarları, İkinci Grup liderlerinden Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey'in liderliğinde Anadolu Cemiyeti adı altında örgütlenmeye çalışılırsa da, 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu yüzünden bunu yapamadılar; dergiyi kapatmak durumunda kaldılar. Turancılık ve İslâmcılık gibi "hudut tanımayan" ideolojilere karşı yerel bir ideoloji olan (buna "şehir karşı köyü temsil etmeyi" de ekleyebiliriz) Anadoluçuluk hareketinin ikinci evresi de sona erdikten sonra bir yandan Türk Ocağı teşkilatları aracılığıyla evin içine dönüldü, bir yandan da Müslüman Türk etnisitesini merkeze alan "Türk ulus devleti"-nin inşasına girişildi ve "Türk Tarih Tezi" ile Turancılığa romantik göndermeler yapıldı. Böylece zevahir kurtarıldı...

1930'lardan itibaren Anadoluçuluk, hem *Dönüm*, *Çığır*, *Millet* gibi dergilerde romantik tarzda işlendi hem de Hilmi Ziya Ülken'in "İdeolojik Anadoluçuluk" diye adlandırdığı hareketlere (Remzi Oğuz Arık, Mehmet Kaplan, Mümtaz Turhan'ın öncülüğündeki "Milliyetçi Anadoluçuluk"; Hüseyin Avni Bey'in damadı Nurettin Topçu'nun öncülüğündeki "İslami Anadoluçuluk"a) evrildi. Bu akımlar vurguyu ya Türklüğe yaptılar veya Kürtler, Ermeniler, Rumlar ve diğer gayri Türk unsurlara hiç değinmediler, ya da bu unsurları olumlu ve kapsayıcı bir dille ele almadılar.

Özet Kaynakça

- Alpkaya, Faruk. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Alver, Köksal. "Sosyolojik Açıdan Anadoluculuk", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Atabay, Mithat. "Anadoluculuk", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik* içinde, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 515-532.
- Deren, Seçil. "Türk Siyasal Düşüncesinde Anadolu İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 533-540.
- Dinçkol, Bihterin Vural ve Işık, Alper. "1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt 21, sayı 1, 2015, s. 13-43. Erişim: <https://dergipark.org.tr/download/article-file/268986%20> (Erişim tarihi: 23 Temmuz 2019).
- Gözübüyük, A. Şeref ve Sezgin, Zekâi. *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Kili, Suna ve Gözübüyük, A. Şeref. *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasal Metinleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.
- Üstel, Füsün, "Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu", *Tarih ve Toplum*, sayı 109, 1993, s. 51-55
- Yeğen, Mesut, "Yeni Anayasada Eski Vatandaşlık", *Liberal Düşünce*, İlkbahar, 2008, s. 55-65. Erişim: <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/50/04-mesut-yegen-yeni-anayasa-eski-vatandaslik.pdf> (Erişim tarihi: 23 Temmuz 2019).

1924 TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU

Zeki Sarıhan'a göre Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye coğrafyasına tekabül eden bölümlerinde 12.812 ilkokul, 153 ortaokul (idadi ve sultani), 17 yüksekokul bulunmakta idi. Bu okullarda 19.212 ilkokul öğretmeni, 1.815 ortaokul öğretmeni ve 368 yüksekokul öğretmeni olmak üzere toplam 21.404 öğretmen görev yapıyordu. Öğrencilerin 596.460'ı ilkokulda, 27.461'i ortaokullarda, 6.667'si ise yüksekokullarda okuyordu. Savaş yıllarında bazı okullar kapanırken, öğretmen ve öğrenci sayısı da azalmıştı.

23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM açıldıktan hemen sonra, Anadolu'daki çeşitli işleri yürütmek üzere Meclis'te ihtisas komisyonları (encümenler) kurulmuştu. 26 Nisan 1920 tarihli oturumda, o sırada Antalya Milletvekili olan Hamdullah Suphi başkanlığında kurulan 12 kişilik Maarif Encümeni'nin çalışmaları sırasında din eğitiminin nasıl yapılacağı konusunda tartışmalar çıktığında, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) sadeleştirilmiş dille şöyle demişti:

Meclisimizde bulunan din âlimlerinin [ki “sarıklı” üye sayısı 70'e yakındı] yetişecek nesillere yeterli dinî eğitim verilmesini istemek konusunda sonsuz hakkı vardır. Bunu inkâr etmek hiç kimsenin aklından geçmez. Her millet dinî bir terbiye alır. Bizim çocuklarımız da dinî bir terbiye alacaklardır. Bu konu genel ve mutlaklıdır. (...) Fakat ikisi de biri birine karıştırılırsa sonu gelmez, birtakım anlaşmazlıklar zuhur eder.

Sivas Milletvekili Mustafa Taki (Doğruiyol) Efendi ise şu sözlerle bu görüşe (sadeleştirilmiş dille) itiraz etmişti:

Şimdiye kadar bizi geliştirmekten alıkoyan zihniyet, din ile dünyaya işlerinin ayrı ayrı olduğu anlayışıdır. [B]izim dinimiz maddi gelişmeye engel değildir. (...) Diğer dinler, maddi gelişmeyi kabule müsait olmadığı için onlar, dinden ayrılmaya mecbur kalmışlardır. Din ile dünyayı ayırmasalardı Avrupa gelişmeyecekti. Fakat biz din ile dünyayı ayırırsak geri kalırız...

Sonuçta İkinci Grup galip geldi ve Hükümet, 9 Mayıs 1920'deki ilk programında, eğitim ile ilgili hedeflerini "Her manasıyla dinî ve millî bir terbiye" olarak açıkladı. 1921'de hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile oluşturulan ilkokul müfredatı, günümüzdeki imam hatip okullarının müfredatına çok benziyordu. Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 günü TBMM'de yaptığı açık nutkunun eğitimle ilgili bölümünde şöyle demişti:

[B]izim takip edeceğimiz maarif ziyaretinin temeli evvelâ mevcut cehli izale etmektir. (...) [K]öylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtabilecek kadar coğrafî, tarihî, dinî ve ahlâkî malûmat vermek ve âmal-ı erbaayı (matematikte dört işlemi) öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir.

Ne de olsa, Milli Mücadele'ye karşı duran kesimlere karşı din adamlarını, dinî kurumları ve dinî söylemi kullanmak adeta bir zorunluluktur.

1923 yılına dair Maarif Vekâleti istatistiklerine göre, okul öncesi eğitim veren 80 kurumda 5.880 öğrenci okuyor, 136 öğretmen görev yapıyordu. 4.894 ilkokulda 341.941 öğrenci okuyor, 10.238 öğretmen görev yapıyordu. Ortaokul sayısı 116, öğrenci sayısı 9.894, öğretmen sayısı 1.054 idi. Sayıların 1914 yılına göre çok düşük olması bir yana, binaların çoğu harap durumda idi. Kullanılabilir olanların da çoğu kerpiç binalardı. Genel ve teknik lise toplamı 43, buralarda okuyan öğrenci sayısı 3.799, öğretmen sayısı ise 838 idi. Bu sayılar, din eğitimi ile ilgili kanunla birlikte biraz daha azalacaktı.

“Dini öğreneceğimiz yer mekteptir”

Mustafa Kemal, Lozan görüşmeleri sürerken çıktığı yurt gezisi kapsamında, 31 Ocak 1923 tarihinde, İzmir’de halkla konuşurken bu söyleme “balans ayarı” yaptı:

Bizim dinimiz en makul ve tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolaydır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olabilmesi için akla, fenne, ilme ve mantığa uygun olması lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur, İslâm sosyal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıfı özel halde korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dinin kurallarına uygun harekette bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin kurullarını eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir.

Yine İzmir’de, iki gün sonraki konuşmasında ise, okullarda verilecek dinî eğitimin mahiyetine dair bazı ipuçları verdi:

Bence bir defa her Müslüman İslami hükümleri bilmeye mecburdur. O halde okullarımızda zaten İslami hükümler öğreteceğiz. Lâkin bunun dışında ve üstünde nasıl ki doktor, mühendis yetiştiriyoruz, ilmî meslekler erbâbı yetiştiriyor isek, tabii dinimizin bütün hasletlerini, felsefesini bilen âlim insanlara ihtiyacımız var. Fakat emin olalım ki, bu insanları medrese odasından çıkaramayız ve eğitemeyiz.

Medreselerin sonu geliyor

Bu konuşma Osmanlı döneminin mirası olan medreselerin sonunun yaklaştığını haber veriyordu. Dönemin “iliştirilmiş” gazetecilerinden İsmail Habib Bey, 1939’da kaleme aldığı Atatürk için adlı eserinde döneme ve konuya dair şu anekdotu aktarır:

20 Mart 1923 Salı günü öğleyin Konya'dayız. İstasyon meydanını dolduran muazzam kalabalığın içinde, muntazam bir saf halinde beşyüz kadar sarıklı talebe, hiçbir istasyonda ve hiçbir istikbalde görmediğimiz ayrı bir husûsiyet teşkil ediyor. Konya medresesinin bu beşyüz sarıklı çömezi, beyazın göz alıcılığından olacak, mevcutlarının beş-on misli kalabalık görünmektedir. Gazi dik dik ve galiba düşünceli düşünceli bakıyor. Sonra şehirde o medreseyi de görmeye gittiğimiz zaman, kapı dışından karşılamaya gelen müderris, anlaşılan ya nabızgir ya cin fikirli olacak, Gazi'nin kulağına eğilerek: "Bunlar buraya güya din adamı olmak üzere toplandılar, ama ben aksine yetiştiriyorum" dedi.

İsmail Habib Bey'in sekiz gün sonrasına dair aldığı notlar ise şöyle:

Beş dakika için geldiğim halde saatlerdir oturuyorum ve saatlerdir "Hâkimiyeti Milliye Medresesi" diye bir bahis konuşuluyor. Medreselerden fakir çömezler toplayarak bu medresede yetiştirilecek ve onlar köylere ve kasabalara dağılıp âyetli-hadisli yazılarla, halka hâkimiyet-i millîyeyi öğretecekler. Medresenin binası, programı, varidatı, her şeyi her şeyi konuşuldu. Yusuf Akçora boyuna bu projenin parlaklığını tasvip edip duruyor, Gazi'nin kafasını, bu medrese fikrinin böyle ısrarla kurcalayıp durması, belki beş altı gün evvel Konya istasyonunda gördüğümüz beş-altı yüz beyaz sarığın verdiği endişeyi hayırlı bir emele bağlamak içindi: Onları davaya uzak yetiştirmektense, davada onlardan istifade etmek emeli. [Gazi]: "Sen neye hiçbir şey söylemiyorsun çocuğum?" Bu ani hitap karşısında, daldığım düşüncelerden silkinerek cevap veriyorum: "Mademki emir buyurdular, bu mevzu üzerinde tuhaf bir hatıramı arz edeyim: Pek genç yaşımda, Umumî Harb'den üç-beş ay evvel Kastamonu'ya edebiyat muallimi [olarak] gitmiştim. Kastamonu yanlıs olarak mutaassıp bir yer bilindiğinden, İttihatçılar biraz sonra oraya sarıklı bir Kâtibi mes'ul göndermişlerdi (...) O sarıklı, cübbeli ve ince sakallı kâtib-i mes'ulle (şimdiki Maârif Vekâleti Kütüphaneler Müdürü Hasan Fehmi) bir muhaberemizde dedim ki: Bizler, nafile dilimizle kuş tutsak, bu halka inandıramıyoruz.

Medreselerde, asrî fikirlerle teçhiz edilmiş münevver (aydın) sarıklı yetiştirsek onlarla...” Bu sözleri aynı zamanda muhababıma bir cemile [güzellik, armağan] olur diye söylerken, o [Hasan Fehmi], sözümü bile bitirmeden parladı: “Siz ne yapıyorsunuz,” dedi, “sarığın elinde hiçbir şeye yaramaz küflenmiş eski bilgiden başka bir şey yoktur, onun eline asrî fikirlerin silâhını vererek düşmanınızı mı kuvvetlendireceksiniz? Medreseleri ıslaha kalktığından dolayı bu memlekete en büyük fenalığı Şeyhülislâm Hayri Efendi yaptı!” Bunları söyleyen bir sarıklı idi. Medresenin ne olduğunu, medresenin içinden biliyordu. O zamandan beri dokuz on sene geçti. Medreseden hiçbir fayda gelmeyeceği hakkındaki kanâatim büsbütün kökleşti. Yeni orduyu, eski Yeniçeri’yi kökünden kaldırdıktan sonra kurabilmiştik. Yeni irfân da medreseler kaldırılarak tamamlanabilir. Sözümü bitirince Gazi bir iki dakika sustu, bilhassa rahmetli Yusuf Akçora’nın bana garip garip baktığını hissediyordum. Şefin karar vermiş gibi görüldüğü bir fikre karşı fazla mı ileri gitmişim? Fakat O gözlerini herkesin üzerinde gezdirdikten sonra tane tane şu üç kelimeyi söyledi: “Çocuğun hakkı var.” Demek karar vermiş değil, sadece fikir topluyormuş. Onun en hayran olunacak taraflarından biri de toleransının büyüklüğü idi. Raya tutturulmuş dar kafalara bedel, engin ufuklara bakan, yaylalı kafa... “Çocuğun hakkı var...” Daha o zaman anladım; medreseler, sizin de başınıza gelecek var!

Kanunun kabulü

İsmail Habip Bey haklıydı. 3 Mart 1924 günü, Hilafet’in İlga’sına eşlik eden kanunlardan biri olan Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu uyarınca 11 Mart 1924’te toplam sayıları 500-600 civarında olduğu sanılan “Medaris-i İlmiye” (Bilim Medreseleri) kapatıldı. “Darü’l Hilafe” (sadece din eğitimi veren) medreseleri ise İmam ve Hatip Mektebi’ne dönüştürüldü. Ardından “laik” eğitim için müfredat çalışmalarına hız verildi.

Çağdaş araştırmacı Güven Gürkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası* adlı doktora çalışmasında şöyle der:

Cumhuriyet seçkinleri için yeni rejim bir “medeniyet projesi”-dir. Çocuklar da bu projenin en önemli ve vazgeçilmez yapıtaşısıdır. Cumhuriyet’in evlâtları, küçük yaşlardan itibaren “medeni olmanın kıymeti”ni ve “incelikleri”ni idrak etmelidir. Giyim kuşamdan temizliğe, kültür-sanattan kentlilik bilincine kadar bir dizi “medeniyet gereği”, yeni kuşaklara doğru ve eksiksiz bir şekilde öğretilmelidir. Erken Cumhuriyet dönemi eliti için bahsi geçen “aydınlatma eylemi”, tam anlamı ile bir “misyon”dur. Dolayısıyla hem müfredatı kapsamalı hem de popüler kaynaklardan beslenmelidir. Bu çerçevede bilhassa yurt bilgisi ve kıraat kitapları, “medenileştirme” arzusuna paralel olarak seferber edilmiştir. Toplu kullanıma açık mekân ve araçlarda davranış kuralları, kıyafete ve temizliğe özen göstermenin ehemmiyeti, sofrada adabı gibi çok sayıda başlık, ders kitaplarında işlenmiştir.

Bu misyonun ilk yazılı belgelerinden biri Maarif Vekili İsmail Safa Bey’in 8 Mart 1923 tarihli Misak-ı Maarif adını verdiği genelgesi idi. Misak-ı Milli’nin ana ilkeleri sadeleştirilmiş dille şunlardı:

- Türk milletini medeniyet safında en ileriye götürmek ve yeni nesilleri, Türk olmak haysiyetinin gerektirdiği bu amaca en kısa zamanda varmayı mümkün kılacak aşk, irade ve kudretle yetiştirmek;
- Milliyetçi, halkçı, inkılâpçı ve lâik cumhuriyet vatandaşları yetiştirmek;
- İlköğretimi yaygınlaştırmak, herkese okuma-yazma öğretmek;
- Yeni nesilleri bütün öğretim kademelerinden geçirmek, onları ekonomik hayatta başarılı kılacak bilgilerle donatmak;
- Toplum hayatında dünya ve âhiret cezaları korkusundan doğan ahlâk yerine, hürriyet ve barış içindeki gerçek ahlâk ve erdemleri hâkim kılmak.

15 Temmuz 1923 tarihinde Birinci Heyet-i İlmiye toplandı ve bütün eğitim sorunları inceden inceye ele alındı. Konular arasında neler yoktu ki? Maarif-i Umumiye İcraat Programı başta olmak üzere ilköğretim programları, “ilkokul sonrası hayatî öğ-

retim programı”, Tedrisat-ı İptidaiye (İlköğretim) Kararnamesi, milli eğitimi yürütme programı, milli hars, üstün nitelikteki müracaat kitaplarının Türkçe’ye çevrilmesinde takip olunacak esaslar, istatistik genel müdürlüğü örgütü, milli büyük bir sözlük hazırlanması, milli müzik, milli dil ve edebiyat, milli tarih kitaplığı, milli hazine evrakı, milli tarih ve coğrafya enstitüleri, etnografya müzesi, milli müze, Ankara’da yüksek düzeyde dersler, ilkokul programlarında değişiklikler, ilköğretimden sonra hayati öğretim programı, ilköğretim kararnamesinin değiştirilmesi teklifi, kız ve erkek öğretmen okulları tüzük ve programları, lise düzeyindeki okullarda (sultaniler) örgüt ve öğretim süresi ve sultani adının değiştirilmesi, lise izcilik esas teşkilatı, teftiş kurulu tüzük teklifi, İstanbul kız ve erkek öğretmen okullarında orta kısım açılması, Galatasaray Sultanisi’nin teşkilat ve programları, Yüksek Öğretmen Okulu öğrencilerine mesleki bilgiler verilmesi, okul müzesi, eski eserler tüzüğü, din eğitimi esasları...

John Dewey’in raporu

Temmuz 1924’te Amerikalı liberal eğitimci John Dewey Ankara’ya geldi. Kendisi Maarif Vekâleti tarafından 1923 yılının sonlarında davet edilmiş, davet mektubuna geç cevap vermesi bazı endişelere neden olmuş, nihayet kendisini dinlenmek üzere gittiği Prag yakınlarındaki Karlsbad kaplıcalarında ziyaret eden *Cumhuriyet* gazetesi muhabiri Nuri Bey’e Temmuz’dan önce İstanbul’a geleceğini, birkaç gün kaldıktan sonra Ankara’ya geçeceğini, iki aylık bir tetkik seyahatinden sonra Amerika’ya döneceğini açıklayarak yüreklere su serpmişti. Dewey bu mülakatta kendisini maddi ve manevi olarak destekleyen ABD’li senatör Charles Crane’in de adını anıyordu. Crane 1919 yılında bir Ermeni mandasının mümkün olup olmadığını yerinde görmek üzere Anadolu’ya gelen ve Sivas’ta Mustafa Kemal’le görüşen senatörlerden biriydi.*

* Bu komisyonun çalışmalarına dair yazım, *Milli Mücadele’nin Öteki Tarihi* (Literatür Yayınları, 2018) adlı kitabımdan okunabilir.

Dewey 19 Temmuz günü İstanbul'a geldiğinde önce Arnavutköy'deki Robert Koleji'ne misafir olmuş; 22 Temmuz'da Darülfünun (bugünkü İstanbul Üniversitesi) Emni (Rektörü) İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey'i ziyaret ederek okullar hakkında ilk bilgileri almıştı. Erenköy Kız Lisesi İngilizce Öğretmeni Semiha Hanım'ın mihmandarlığında İstanbul'daki bazı okulları gezen Dewey, Ziya Gökalp ve Selim Sırrı (Tarcan) Bey'le görüştüktan sonra 12 Ağustos'ta Ankara'ya geçmiş, 23-25 Ağustos 1924 günleri Ankara'da Türkiye Muallimler Birliği Kongresi'ne katılmıştı. Mustafa Kemal bu kongre esnasında, öğretmenlere şöyle hatırlatmıştı görevlerini:

Muallimler;

Yeni nesli, Cumhuriyet'in fedakâr muallim ve mürebbileri, sizler yetiştireceksiniz, yeni nesil, sizin eseriniz olacaktır. Eserin kıymeti, sizin maharetiniz ve fedakârlığınız derecesiyle mütenasip bulunacaktır. Cumhuriyet; fikren, ilmen, fennen, beden kuvvetli ve yüksek seciyeli (karakterli) muhafızlar ister. Yeni nesli, bu evsaf ve kabiliyette yetiştirmek sizin elinizdedir. Mümtaz vazifenizin ifasına âli himmetlerle hasrı mevcudiyet edeceğinize asla şüphe etmem. Ben millî maarifimiz ve millî terbiyemiz hakkındaki noktai nazarlarımı muhtelif zamanlarda ve muhtelif vesilelerle söyledim. Fakat bu noktai nazarlarımı birkaç kelimede teksif ederek tekrar etmeği faydasız görmüyorum. (...) Arkadaşlar, yeni Türkiye'nin birkaç seneye sığdırdığı askerî, siyasî, idarî, inkılâbat sizin, muhterem muallimler, sizin içtimaî ve fikrî inkılâptaki muvaffakiyetinizle teyit olunacaktır. Hiçbir zaman hatırlarınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden "fikri hür, vicdanî hür, irfanî hür" nesiller ister.

Bu sırada hem yönetici kesimler arasında hem de eğitimciler arasında Dewey'in misyonu, herhangi bir resmî görevi olup olmadığı konusunda fısıltı gazetesi faaliyettedir. Çünkü "Türk sistemi"ni oluşturma işinin bir "Amerikalı"ya havale edilmesi rahatsızlık yaratmıştı. Dewey'in bu tartışmaların farkında olup olmadığını bilmiyoruz ama gazetecilere yaptığı açıklamada Chicago Üniversitesi'ne bağlı olarak açtığı "örnek okul"u anlatır-

ken, Türkiye’de toplumun ihtiyaçlarına uygun, bireylere kendi başına düşünme yeteneği kazandıran bir eğitim sisteminin meziyetlerinden bahsediyor; ortaokullar ile ilkokulların birleştirilmesini, ortaokullardan mezun çocukların bir meslek seçmiş olarak mezun olmasını, okullarla köyün irtibatının sağlanması, mezun olunduktan sonra kullanılacak alet-edevatın okullarda bulunmasını tavsiye ediyordu. Dewey müfredatın kapsamı, ders süresi ve sayısı gibi hususların yerel idarelere bırakılmasını öneriyordu ama o günlerde yerel yönetimlerin müfredatla ilgili düşünceleri “liberal” olmak bir yana, gayet “muhafazakâr” idi. Örneğin Sadi Borak’ın anlattığına göre, tam da Dewey’in Türkiye’den ayrıldığı 18 Eylül 1924 günü, Giresun’dan ayrılmak üzere olan Mustafa Kemal’in etrafını ellerinde dilekçe ile bir grup hoca sarmıştı. Dilekleri, kapatılan medreselerin yeniden açılmasıydı. Mustafa Kemal’in önce kaşları çatılmış, ardından etrafındakilere, geçmişte milletin başına gelmiş olan felaketlerin sebeplerini anlatmaya başlamıştı. Sonra hocalara dönerek: “Mektep istemiyorsunuz. Hâlbuki millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin. Medreseler açılmayacaktır, millete mektep lâzımdır,” demişti. Bu sözler, etraftaki halk ve öğrenciler tarafından “Bravo!” sadaları ve heyecanlı alkışlarla karşılanmıştı.

John Dewey uzun bir yolculuktan sonra 14 Ekim’de New York’a vardı; 26 Ekim’de Columbia Üniversitesi’nde verdiği konferansta Türkiye izlenimlerini anlattı. Dewey’e göre Türkler Avrupalıların açtıkları savaşıardan ve kapitülasyonlardan zarar görürken, azınlıklar, özellikle de Yahudiler ekonomik ve sosyal açıdan çok iyi şartlarda yaşıyorlardı. “Ermeni Tehciri” ise dış dünyaya çok “farklı” anlatılıyordu. Konuşmasında Mustafa Kemal’in sadece bir asker değil, aynı zamanda Türkiye’yi Batı medeniyetine katmayı isteyen bir fikir adamı olduğunu, bunları yaparken de halkının fikirlerini almaya önem verdiğini söyleyen Dewey, böylece ileriki yıllarda “resmî tarihçiler” tarafından iyi anılmayı garantilemişti.

Ancak Başvekil İsmet Bey’in 5 Mayıs 1925’te Muallimler Birliği’ni bir ziyareti esnasında yaptığı konuşmanın Dewey’in “liberal” önerileriyle ilgisi yoktu:

Millî terbiye istiyoruz. Bu ne demektir? Bunu, zıddile daha vazîh (açık) anlarız. Millî terbiyenin zıddı nedir derlerse söyleyebiliriz: Bu belki dinî terbiye yahut beynelmilel terbiyedir. Sizin vereceğiniz terbiye dinî değil millî, beynelmilel değil millîdir. Sistem bu. Bizim terbiyemiz kendimizin olacak ve kendimiz için olacak. Millî terbiyede iki kısım düşünebiliriz: Millî terbiyenin siyasi ve vatanî mahiyeti itibarile. Bugün bu topraklarda siyasi Türk milleti kahir bir ekseriyettedir. Bütün bu topraklara Türk mahiyetini veren bir Türk var. Fakat bu millet henüz istediğimiz yekpare millet manzarasını göstermiyor. Eğer bu nesil şuurla, ilmin ve hayatın rehberliği ile ciddî olarak, bütün ömrünü vakfederek çalışırsa siyasi Türk milleti harsî, fikrî ve içtimai tam ve kâmil bir Türk milleti olabilir. Bu yekpare milliyet içinde yabancı harsler hep erimelidir. Bu milliyet kütlesi içinde ayrı ayrı medeniyetler olamaz. Dünya üzerinde her millet mutlaka bir medeniyet temsil eder. Kendilerini Türk milletinin medeniyetinden başka camialara bağlı görenlere işte açıkça teklif ediyoruz: Türk milletiyle beraber olsunlar. Fakat halita (alaşım) halinde değil, “konfedere” olmuş medeniyetler halinde değil, bir tek medeniyet halinde. Bu vatan, işte tek olan bu millet ve bu milliyetindir. Bunu yalnız söz olsun diye söylemiyoruz. Süs olsun diye bu fikirde değiliz; bu siyaset, vatanın bütün hayatıdır. Yaşayacaksak yekpare bir millet olarak yaşayacağız. İşte millî terbiye dediğimiz sistemin umumî hedefi. Arkadaşlar; bir millet yalnız “milletim” demekle millet olmaz. Fennî ve medenî sahada Türk milletine bir mevcudiyet verdiğimiz zamandır ki asıl hakikî ve şerefli bir millet olacağız. Bittabi kimyanın, riyaziyenin (matematiğin), fennin Fransızı, İngilizini yoktur gibi bir itiraza hedef olacak maksatla söz söylemiyorum. Maksadım, Türk milletinin ilmi irfan halinde hatırı sayılır bir mevcudiyet olmasıdır. Her milletin en büyük iftiharî âlimleri, mütefenninleri, mütehassıslarıdır. Türk varlığı o zaman varlığını gösterecektir. Muallim arkadaşlar; bu büyük işi sizler yapacaksınız. Tam manasile medenî olmak bunu yapmak demektir. Seviyemiz o seviyeye çıkınca medenî bir millet olacağız; yoksa medeniyetin yüksek seviyedeki milletlerinin âdetlerini almakla ne millet ne medenî olabiliriz.

Aynı şekilde 1927 tarihli *Elifbamız* adlı kitapçıkta “milli kimlik” inşasının nasıl bir söylemle yapıldığının ipuçları vardı:

Türk Çocuğunun Duası;

Ben bir küçük Türküm. Annemi, babamı, hocamı, mektebimi, memleketimi canımdan çok severim. Bütün Türkler kardeşler. Büyüklerimi sayacağım. Zayıflara, hastalara yardım edeceğim. Büyük Allah bana kuvvet bana sağlık ver! Çok çalışayım, çok öğreneyim. Milletime memleketime faydalı bir evlat olayım. Cumhuriyet çocuğu çalışkandır. Doğrudur. Misafiri sever. Kahramandır. Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti, Yaşasın Cumhur Reisimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa!

Din eğitiminde durum

Gerek hükümetin din dışı eğitim veren kurumlara yönelmeyi teşvik etmesi, gerek imam hatip mezunlarına iş garantisi sunmaması nedeniyle, 1923-1924 öğretim yılı başında 30 adet imam-hatip okulunda 2.258 öğrenci bulunuyorken; ders yılı sonunda bu okullardaki öğrenci sayısı 1.822’ye, 1924-1925 öğrenim yılında okul sayısı 34’e çıkmakla birlikte öğrenci sayısı 1.442’ye, 1925-1926’da 1.009’a, 1926-1927’de okul sayısı 2’ye, öğrenci sayısı 278’e inmişti. 1930’da ise imam hatiplerin kapatılmasına karar verildi. 1932’ye gelindiğinde, sadece İstanbul ve Kütahya’daki imam hatip okulu, son mezunlarını vermek üzere faaliyeteydi.

Din dışı okullardaki din derslerine gelince, 1924-1926 yıllarında 2., 3., 4. ve 5. sınıflarda, haftada ikişer saat “Kur’an-ı Kerim ve Din Bilgisi” dersi vardı. 1926-1927 öğretim yılında 3., 4. ve 5. sınıflarda haftada birer saate indirildi. 1927-1928 öğretim yılında din derslerine katılım, öğrenci velilerinin iznine bağlandı. 1929 öğretim yılında ilkokulların 3. ve 5. sınıfları ile ortaokulların 6. ve 7. sınıflarında haftada birer saat, öğretmen okullarının 6. ve 7. sınıflarında haftada iki saat din dersi kaldı. 1929-1930 öğretim yılında din dersleri okutuldu ama öğrenciler sınavdan muaf tutuldu. Ertesi yıl “din derslerinin ancak arzu

edenlere verileceği ve perşembe günleri öğleden sonra yarım saatle sınırlı olacağı” belirtildi. 1935 yılına gelindiğinde ise, din dersleri ilkokullardan kaldırıldı ve din eğitimi ailelere bırakıldı. Müfredata ise, din dışı bakış açısını teşvik eden bölümler eklendi. Ancak Tevhid-i Tedrisat Kanunu, günümüze kadar, “Kemalist Devrimler”in en önemli aracı olmaya devam etti.

Diyanet İşleri Başkanlığı

Osmanlı döneminde cami görevlilerinin maaşlarını, camileri yaptıranların kurduğu vakıflar öderdi. Ama camiler bir bütün olarak Bâb-ı Meşihat’ın denetiminde idi. 1 Kasım 1922’de Saltanat ilga edilirken Bâb-ı Meşihat da ilga edilmiş, yerine Şeriye ve Evkaf Vekâleti (ŞEV) kurulmuştu. İmamların (ki o tarihte sayılarının 5 bin civarında olduğu tahmin ediliyor) maaşı, eskisi gibi vakıflar veya köy ihtiyar heyetleri tarafından ödenmeye devam edilmişti. ŞEV’in 3 Mart 1924’te halifelikle birlikte ilga edilmesi üzerine yerine Diyanet İşleri Reisliği (DİR) kuruldu. DİR’in bütçesi yoktu, Başbakanlık’a bağlıydı. Dolayısıyla üst kadroların maaşları Başbakanlık bütçesinden ödenmeye devam etti. Ancak köy imamlarının maaşı “eskisi gibi” ödendi. Çünkü 18 Mart 1924’te kabul edilen 402 Sayılı Köy Kanunu’nun 85. Maddesi’nde şöyle diyordu: “Köy imamlarına köyce şimdiye kadar ne veriliyorsa gene o verilecektir. Ancak verilen şeyler ihtiyar meclisi vasıtasıyla toplanır ve verilir.”

Mustafa Kemal 30 Ağustos 1925 tarihinde, Kastamonu’da Türk Ocağı’nda yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “Cumhuriyet Hükümetimizin bir Diyanet İşleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam gibi muvazzaf birçok memurlar bulunmaktadır. Bu vazifedar zevatın ilimleri, faziletleri derecesi malûmdur. Ancak burada vazifedar olmayan birçok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyafet iktisasında berdevamdırlar. Bu gibiler içinde çok cahil, hatta ümmi olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühela bazı yerlerde halkın mümessilleriymiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan

doğruya temasa âdete bir mâni teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum. Bu vaziyet ve salâhiyeti kimden, nereden almışlardır?”

Bu konuşma Şapka İktisası Kanunu'na giden yolu açtığı gibi, 13 Aralık 1925'te çıkarılacak olan Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun'u da haber veriyordu.

DİR'in merkez ve taşra teşkilatlarının kadro yapısı unvan, adet, maaş/ücret olarak ilk defa 1927 yılı Bütçe Kanunu'nda gösterildi. Buna göre DİR merkez teşkilatına 57 maaşlı memur, 14 ücretli müstahdem; taşra teşkilatına da 1.373 maaşlı memur ve 5.728 ücretli müstahdem (5.668'i hayrat hademesi) olmak üzere toplam 7.172 kadro tahsis edilmişti. 1931 Bütçe Kanunu'nun 6. Maddesi'ne göre, Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki cami ve mescitlerin yönetimi ve buralarda görevli olan hayrat hademesi (4.800 kişi) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi, 1935'te çıkarılan bir kanunla oluştu. Ancak 1965'e kadar ödeme yapılan kadronun adı Hayrat-ı Şerife Hademesi idi (sadece 1924'te ve 1925'te, bunun yanına bir de Kürsü Şeyhi ve Cuma Vaizi unvanı eklenmiş ama sonra devam etmemiştir). 1961 Anayasası ile Diyanet İşleri Başkanlığı anayasal bir kurum haline getirildi.

Özet Kaynakça

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ataünal, Aydoğan. *Türkiye'de Yükseköğretim: (1923-1998): Yasal Düzenlemeler ve Değerlendirmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bal, Hüseyin. *1924 Raporunun Türk Eğitimine Etkileri ve J. Dewey'in Eğitim Felsefesi*, Aydınlar Matbaası, İstanbul, 1991.
- Bilgin, Beyza. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, İstanbul, 1980.
- Borak, Sadi. *Atatürk ve Din*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962.
- Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, der. Fahri Unan ve Yücel Hacaloğlu, Yücel, Türk Yurdu Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, 3 cilt, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.
- İsmet İnönü'nün Maarife Ait Direktifleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.
- Muallimler Birliği Kongresi Zabıtları, Muallimler Birliği Umumi Merkez Neşriyatı, İstanbul, 1925.
- Sakaoğlu, Necdet. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, TTK Yayınları, Ankara, 1996.
- İsmail Habib Sevük'ün Açıksöz'deki Yazıları: 1921-1922: Makaleler-Fıkralar*, yayına haz. Mustafa Eski, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Yücel, Hasan Ali. *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.

RESMÎ TARİHİN HAINLERİ:

150'LİKLER

11 Eylül 1920'den Mayıs 1923'e kadar görev yapan 14 İstiklal Mahkemesi'nde "casusluk", "bozgunculuk", "asker kaçağı olmak", "eşkiyalık yapmak", "saltanat yanlısı olmak" ve "isyancılık yapmak" suçundan toplam 59.164 kişi yargılanmış, bunların 41.678'ine çeşitli cezalar verilmiş, 1.054'ü idam cezası ile infaz edilmişti.

Rejimin "hain" ihtiyacı henüz doymamıştı; ancak 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, birçok alt anlaşmanın ve sözleşmenin yanı sıra, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenen savaş ve "Ermeni Tehciri" suçlarına karışanlara genel af, yasa ve protokoller de içeriyordu. Bu maddeleri, İttihatçı gelenekten gelen mesai arkadaşlarını cezadan korumak isteyen Mustafa Kemal eklettirmişti; ancak dava arkadaşlarını koruyayım derken, "davaya katılmamış/karşı çıkmış/ ihanet etmiş" kişilerin cezalandırılması konusunda rejimin elini de bağlamıştı.

Bu paradoksu çözmek Lozan Delegasyonu üyesi Dr. Rıza Nur'a nasip oldu. Büyük tartışmalardan sonra, Türk tarafına, Milli Mücadele sırasında İtilaf Devletleri'yle ya da İstanbul hükümetleriyle işbirliği yapmış 150 kişiyi af kapsamı dışında tutma hakkı tanındı. Ancak Türk tarafı bu kişileri herhangi bir şekilde cezalandıramayacak, sadece eğer halen yurtdışındaysalar bunların Türkiye'ye girmesini ya da hâlen Türkiye'de oturuyorlarsa bunların Türkiye'de yaşamasını yasaklayabilecekti.

Neden 150 kişi?

Sayının neden 150 olduğu bugüne dek bir muamma olarak kaldı. Bazılarına göre bu sayı, İngilizlerin 1919'da Malta'ya götürdüğü 150 kişiye nazire idi. Bazılarına göre görüşmeler yapıldığı sırada zaten 150 kadar "hain" yurtdışına çıkmıştı. Fiili durumu hukuki duruma çevirmek için 150 kişi denmişti. Hangisi olursa olsun, Lozan'da sadece sayı tespit edilmişti. Listeye kimlerin konacağına daha sonra karar verilecekti. Yani suçtan listeye değil, listeden suça gidilecekti.

Kimin "hain", kimin "milli mücadeleye karşı", kimin "suçlu" olduğu somut delillerle ve hukuki süreçlerle değil, kapalı kapılar ardında, kişisel kanaatlerle, şüphelerle tespit edildi. Öncelikle Mustafa Kemal ve ekibinin iktidar mücadelesinde saf dışı bırakmak istediği birçok kişi belirlendi. Sonra iktidara yakın milletvekillerinin, yöneticilerin veya önemli şahısların şu veya bu nedenle karşı oldukları, istemedikleri adamlar listeye eklendi. Liste şiştikçe şişti, sayı binlere vardı. Ardından 600'e indirildi.

Hain yaratma yöntemleri

16 Nisan 1924 tarihli TBMM'de yapılan gizli celsede, Dâhiliye Vekili Ferit Bey, Emniyet tarafından hazırlanan 600 kişilik ilk listenin "şuna değmiş, buna değmemiş denilerek" önce 300 kişiye, sonra da 150 kişiye indirildiğini belirtmiş, ardından bu kişilerin nasıl seçildiğini anlatmıştı. Ancak liste kimseyi memnun etmedi elbette. Her kafadan bir ses çıkıyor, şu veya bu kişinin neden listede olmadığı soruluyordu. Örneğin İzmir Milletvekili Şükrü Bey listede hiç Rum ve Ermeni olmamasından yakınırken, Çorum Milletvekili Mustafa Bey de kendisine destek çıkıyordu: "Aynı cürmü irtikâp edenlerden [aynı suçu işleyenlerden] bir Türk, bir Rum var, bir Ermeni var, bir Arap, Arnavut var, bir Çerkes var. Binaenaleyh evvela Türk kalır, Ermeni veya Rum gider ve nihayet Türk gider..." Bu sefer Karesi Milletvekili Ahmet Süreyya Bey'in itirazı duyuluyordu: "Evvela Türk gider, çünkü hıyanet etmiştir!"

Tartışmalar şiddetlenince, İstanbul Milletvekili Akçuraoglu Yusuf Bey, “Kırk yılda bir kürsüye çıkan biri olarak kendilerini sabırla dinlemeleri” ricasıyla söze başlamış, ancak bazı milletvekillerinin çıkardığı patırtı yüzünden zorlukla yürütmüştü konuşmasını. Söylediği özetle şöyleydi: “Herhangi bir insan için verilecek kararların en ağır olan vatandaşlıktan çıkarma kararını almaya çalışıyoruz. Ancak böyle ağır bir tedbiri belli hukuksal prensiplere göre almak lazımdır, ancak milletvekillerinin buna sabrı yoktur. Yaklaşan iftar saatinin de etkisiyle, çabucak listeye kimin gireceğini görmek istemektedirler. Bu da Meclis’i yanlışa götürebilir. Bu yüzden biraz sakin olalım.”

Ne prensibi Efendi?

Dâhiliye Vekili Ferit Bey, Yusuf Bey’in endişe etmemesini, çünkü listeyi yaparken belli prensiplere sadık kaldıklarını açıkladı. Ancak Yusuf Bey’in ısrar etmesi üzerine patlayıverdi: “Efendim, prensip diye ne istiyorsunuz? Hain, hain[dir]. Ne prensibi? Yalnız hıyanetin vecih (yolu) ve nevi (türü) itibariyle ancak tasnif kabil (sınıflandırma mümkün) olur. Yoksa prensip nedir?”

Elbette bu cevaptan sonra Yusuf Bey’de konuşacak cesaret kalmadı.

22 Nisan 1924 günü, TBMM’deki gizli oturumda listedeki isimler üzerinde tartışmaya geçildi. Ferit Bey isimleri okudukça milletvekillerinden sesler yükseliyordu: “ahmak”, “budala”, “alçak”, “bunak”, “rezil”, “satılmış”, “mel’un”, “sülükler”, “Artin”, “Kürt Mustafa”, “Sekiz yüz bin Ermeni kestik diyen adam”, “Yunan bayrağını öpen”...

Milletvekilleri listeye eklenmesi için yeni isimler öneriyorlardı. Birinin önerdiğini diğeri beğenmiyor, kendi adayının neden daha fazla “hain” olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Örneğin Karahisar-ı Şarki (Afyonkarahisar) Milletvekili Ali Şururi Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) yöneticilerinin listeye konmasını, başkaları Kürt Teali Cemiyeti ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile ilişkisi olan eski İttihatçı Abdullah Cevdet’in veya 1920’de Yozgat’ta isyan eden Çapanoğulları’nın listeye eklenmesini is-

tiyordu. İlk öneri kısmen karşılanacak, diğer ikisi ise reddedilecekti.

“Siyah Liste” önerisi

Kütahya Milletvekili Recep Bey, Emniyet'in hazırladığı 600 kişilik listeden geri kalanların ziyan olmaması(!) için bu kişilerin fotoğraflı künyelerini içeren bir “Siyah Liste” hazırlanıp iskelelere, istasyonlara asılmasını, emniyet teşkilatına dağıtılmasını önerdiyse de öneri reddedildi. Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ahmet Süreyya Bey, Ermeni, Rum ve Yahudilerin de eklenmesi için epey mücadele etti, ancak bu teklif Ferit Bey tarafından 600 kişilik listede “Rumlar ve Ermeniler de vardı, ancak Lozan'da İsmet Paşa ile Venizelos arasında imzalanan ek protokolle Rumların (dolayısıyla diğer gayrimüslimlerin) listeye konmayacağına söz verdik,” denerek kabul edilmedi. Sonunda 150'likler listesine kesin biçimini verme işinin Heyet-i Vekile'ye (Bakanlar Kurulu) bırakılmasına, kesin listenin tekrar TBMM'ye gelmesine karar verildi.

Bakanlar Kurulu'nun hazırlayıp son şeklini verdiği liste, 22-23 Nisan 1924 Çarşamba gecesi tekrarlanan gizli oturumda ele alındı. Bu kez öyle ilk oturumdaki gibi uzun tartışmalar olmadı ama oturum yine elektrikli geçti. Listeye hâlâ yeni kişilerin eklenmesine uğraşılıyordu. Sonunda Dâhiliye Vekili Ferit Bey inisiyatifini ele aldı ve el kaldırma usulüyle alelacele bir oylama yaptı. Milletvekillerinin “Yoklama isteriz!” nidaları arasında “Kabul edilmiştir!” diyerek açık celseye geçti. Aynı gün bir kararname ile muhtemelen 600 kişilik listede yer alanlardan, vatandaşlıktan çıkarılma koşulları taşıyanların Vatandaşlıktan Iskat Defteri'ne kaydedilmesine karar verildi.

Listede kimler vardı?

1 Haziran 1924'te TBMM'de kabul edilen 150 kişilik listeye girenler on grupta toplanıyordu. Birinci grupta son Padişah Vah-

dettin'in maiyetinden sekiz kişi (Yaver-i Has Kiraz Hamdi Paşa, Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki, Hazine-i Hassa müfettişlerinden Kayserili Şaban Ağa ve Tütüncübaşı Şükrü, Serkarın Yaver Ömer Paşa, Yaverandan Erkân-ı Harp Miralay Tahir, Seryaver Ahmet Avni Paşa ve Eski Hazine-i Hassa Müdürü ve Defter-i Hakani Emmini Refik) vardı.

Vahdettin 1/2 Kasım 1922'de saltanatın ilgasından 17 gün sonra "fırar ettiği"nden"; Sevr görüşmelerinin başmimarı "Damat" Ferit Paşa ile Mustafa Kemal ve arkadaşları için idam fetvası yayımlayan Dürriyade Abdullah Efendi ise öldüğünden listede yoktu. Listeye girmeyen hanedan üyeleri ise, 3 Mart 1924'te halifeliği ilga eden 431 Sayılı Kanun'la sürgüne gönderileceklerdi.

İkinci grupta 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyet üyeleri (Eski Marif Nazırı Hadi Paşa, Şura-yı Devlet Eski Reisi Rıza Tefvik ve Bern Eski Sefiri Reşad Halis) vardı.

Üçüncü grupta İstanbul'un Anadolu güçlerini hizaya getirmek için 18 Nisan 1920'de oluşturduğu Kuvâ-yi İnzibâtiye'ye (Hilafet Ordusu) dahil kabine üyeleri (Eski Adliye Nazırı Ali Rüşdi, Eski Ziraat ve Ticaret Nazırı ve Eski Konya Valisi "Artin" Cemal, Eski Bahriye Nazırı "Cakacı" Hamdi Paşa, Eski Maarif Nazırı "Rumbeyoğlu" Fahreddin, Eski Ziraat ve Ticaret Nazırı "Kızılhançerli" Remzi) ile eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi vardı.

Dördüncü grupta Kuvâ-yi İnzibâtiye'den yedi asker (Süleyman Şefik Paşa, "Bulgar" Tahsin, Miralay Ahmet Refik, Tarık Mümtaz, Ali Nadir Paşa, Kaymakam Fettah, "Çopur" Hakkı) vardı. Hilafet Ordusu'nun fiili kumandanı Çerkes asıllı "Anzavur" Ahmed ise öldüğü için listeye konmamıştı.

Beşinci grupta Milli Mücadele yıllarında Ankara'ya iltihak etmemiş 32 mülki ve askerî yönetici bulunuyordu. Altıncı grupta Milli Mücadele'nin ilk yıllarında Mustafa Kemal'le bilek güreştirmiş ve yenilerek Yunanlılara sığınmak zorunda kalmış "Çerkes" Ethem Bey ve iki kardeşi (Reşit ve Tefvik Beyler) ile Ethem Bey'le hareket etmiş olan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başkanlarından "Kuşçubaşı" Eşref ve kardeşi Hacı Sami ve Ethem Bey'in dört adamı bulunuyordu.

Yedinci grubu, 24 Ekim 1921'de, İngilizlerin ve Yunan işgal kuvvetlerinin himayesinde, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin (Yakın Doğu Çerkeslerinin Haklarını Sağlama Derneği) kongresine katılan 18 kişi oluştuyordu.

Sekizinci grupta İtilaf Kuvvetleri'yle işbirliği yapan 13 polis vardı. Dokuzuncu grupta Milli Mücadele sırasında İşgal Kuvvetleri'yle birlikte davranan ya da Kemalist güçlere destek vermeyen 13 gazeteci (en ünlüleri Mevlânzade Rıfat, Sait Molla, Refik Halit, Refii Cevat, Ömer Fevzi) vardı. Bir başka ünlü "hain" gazeteci Ali Kemal, 6 Kasım 1922'de İzmir'te "Sakallı" Nurettin Paşa'nın örgütlediği gruplarca linç edildiğinden listeye girmesine gerek kalmamıştı. Günümüzde, İzmir'de yayımlanan *Köylü* gazetesi sahibi Refet Bey'in adının listeye 150. kişi olarak daha sonra Mustafa Kemal tarafından eklendiği söylene de, 16 Nisan 1924 tarihli gizli celsede adının geçmesinden anlaşıldığı kadarıyla Refet Bey'in adının listeye konması önce unutulmuş, daha sonra bu "hata" giderilmişti.

41 kişilik son grubu ise, çoğunluğu Ege Bölgesi'ndeki çeşitli isyanlara katılmakla, eşkıyalık yapmakla veya "Türklerle meza-lim yapmakla" suçlanan Çerkes köylüler ile düşmanla işbirliği yaptığı ileri sürülen şahıslar meydana getiriyordu. Kısacası, onca uğraşa rağmen, listenin çoğunluğunu, Recep Bey'in deyi-miyle "birtakım çobanlar ve alelade şakiler" oluşturmuştu. Öte yandan listedeki "önemli" şahısların neredeyse tamamı zaten çoktan yurtdışındaydı.

Sonuçta geriye kalanlar derhal yurtdışına çıkarıldılar. 150'likler 28 Mayıs 1927'de kabul edilen 1064 sayılı kanunla vatandaşlıktan da çıkarıldılar. Malları müsadere edildi.*

* 1924-1927 arasında "hain" avına devam edildiğini hatırlatalım. 1925'te Takrir-i Sükûn'u takiben İstiklal Mahkemeleri tarafından cezalandırılanlarla, 1926'da İzmir Suikastı Davası sonrasındaki cezalandırmalar bu furyadandı.

Sürgünde siyaset

Sürgünlerin bir bölümü tarihin tekerleğini geri döndürmeye çalışarak Türkiye aleyhine siyasi faaliyetlerine devam ettiler, ancak büyük bir bölümü sadece hayatlarını idame ettirmekle meşgul oldu. Lozan Barış Antlaşması'nda Türkiye'nin sürgünlere intikam duygularıyla yaklaşmayacağı ve onları hiçbir şekilde incitmeyeceği hükme bağlandığı halde, sürgünlerin toplandığı merkezler (Yunanistan'da Gümölcine, Romanya'da Dobruca ve Köstence, Mısır'da Kahire, Suriye'de Şam, Ürdün'de Amman) Türk istihbarat görevlileri tarafından sürekli gözetim altında tutuldu. Bazı 150'likler (Vahdettin'in Yaveri "Kiraz" Hamdi Paşa, Tütüncübaşı Şükrü Bey, Hadame-i Hassa Kumandanı Zeki ve Gazi Ayıntap Mutasarrıfı Celal Kadri Bey gibi) Türkiye için casusluk yapmak zorunda bırakıldı.

1930'da Yunanistan'la Türkiye arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanması sırasında, Türkiye'nin isteği üzerine Yunan hükümeti Yunan vatandaşı olmayanları yurtdışına sürdü. Türkiye Yunanistan'dan çıkarılanların kabul edilmemesi için Mısır, Suudi Arabistan ve Yugoslavya'ya baskı yaptı, çoğu olayda da başarılı oldu.

Heyeti Mahsusalar

Cemil Koçak'ın çalışmalarından öğrendiğimize göre ordu ve bürokrasideki "hainlerin" tasfiyesi ise, Heyeti Mahsusalar aracılığı ile yapıldı. Milli Mücadele'ye katılmadığı tespit edilen askerî personelin yargılamaları aslında 1922-1923'te Adapazarı (Osman Paşa Divanı) ve İzmir'de kurulan divan-ı harplerde yapılmış ve suçlular cezalandırılmıştı. Beraat edenlerin eski görevlerine dönmek istemeleri üzerine konu TBMM'nin 20, 22 ve 24 Eylül 1923 günlerindeki gizli oturumlarında görüşülmüş ve Müdâfaa-i Milliye (Milli Savunma) Vekili Kâzım (Özalp) Bey'in bu durumun sakıncalı olduğunu söylemesi üzerine 25 Eylül 1923'te, 347 Numaralı "Mücadele-i Milliyeye İştirak Etmeyen ve Hududu Milli Haricinde Kalan Erkan, Ümera ve Zabitan ve

Memurin ve Mensubini Askeriye Hakkında Yapılacak Muameleyi ve Cidali Milliyeye İştirak Edenlerin Tekaüd Müddetlerinin Sureti Hesabını Natık Kanun" çıkarılmıştı.

Kanunun adından da anlaşılacağı gibi amaç Milli Mücadele'ye katılmayan askerî personeli ayıklamaktı. Bunun için Bursa'da Albay Ahmet Derviş Bey başkanlığında 10 kişilik bir askerî heyet oluşturuldu. Heyet derhal çalışmalara başladı ve kiminin askerlikle ilişkisini kesti, kimini emekli etti. Bu minvaldeki 300 kişi ordudan tasfiye edildi. İkinci adım, 26 Mayıs 1926 tarihinde, Mülki Heyeti Mahsusa diye bilinen ve sivil memurları ayıklamak için çıkarılan Mücadele-i Milliyeye İştirak etmeyen Memurin Hakkında 854 Numaralı Kanun oldu. Heyet sorguladığı 3.150 kişiden 1.250'si için olumsuz karar verdi ve memuriyetten uzaklaştırdı.

Ancak kimin Milli Mücadele'ye katıldığı, kimin katılmadığı, katılanların samimiyeti, katılmayanların nedenlerini tespit etmenin güçlüğü yüzünden yüzlerce haksızlık iddiası ortaya çıktı. Bu iddiaları soruşturmak üzere, 21 Mayıs 1928 tarihinde 1289 Numaralı Âli Karar Heyeti Hakkında Kanun çıkarıldı. Heyeti Mahsusaların ve Âli Karar Heyeti'nin kararları 1933'teki 10. Yıl Affı'ndan sonra beş yıl süre daha yürürlükte kaldı ve bu kurullarca cezalandırılanlar ancak Atatürk'ün ölümünden önce çıkarılan genel afla (150'liklerle birlikte) aklanabildiler. Ancak kesin kaldırma kararlarında bile, iki yıllık bir süre için daha normal devlet memuru olamama kaydına yer verilmişti. Son beş yıl boyunca da haksız uygulamalardan yakınmalar 1952'ye kadar devam etti. Kısacası devletin kara listesine girmek kolay, çıkmak ise pek zordu!

150'liklerin Affı

1933 yılında Cumhuriyet'in 10. Yılı şerefine genel af ilan edilmesi düşünüldüğünde eski Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerinden Urfa Milletvekili Ali Saip (Ursavaş) Bey 150'liklerin de affa dahil edilmesini önermiş, ancak bu öneri kabul edilmemişti. 150'liklerin affı ancak 1938 yılında mümkün oldu. Çünkü artık Cumhuriyet oturmuş, rejim muhaliflerinin sesi tümüyle kısılmış, 150'liklerin yarısı ölmüştü, diğer yarısı yaşlı ve hastaydı.

Mustafa Kemal'i affa yönelten somut olayın ise, 150'likler arasında olan ve 20 yıl Suriye'de yaşayan edebiyatçı ve bürokrat Refik Halit'e duyduğu sempati olduğu söylendi. Yakup Kadri'ye göre Refik Halit Türkiye'de bu 20 yıl içinde yaşananları anlatan *Deli* adlı bir komedi kaleme almıştı. Mustafa Kemal bir toplantıda bu eseri kahkahalarla okumuş ve "Bu Refik Halit'in yirmi yıllık bir akıl hastasının, şuuru yerine gelip kendisini baştan başa değişmiş bir Türkiye'de bulunca tekrar delirişini gösteren bir tiyatro eseridir," demişti. Mustafa Kemal'in "Ne yapacaksak yapalım, onun bir an evvel memlekete dönmesinin çaresine bakalım," demesi üzerine, Dâhiliye Vekili Şükrü Bey, yazarın bir sınır karakoluna teslim olması, oradan da "nezaketle Ankara'ya gönderilmesi" şeklinde bir çözüm bulmuş, ancak Refik Halit bu teklifi kabul etmediği için genel af yoluna gidilmişti.

Tesadüf müdür yoksa gizli bir sembolizmin ürünü müdür bilinmez, 150'likler kanununun çıktığı 1 Haziran 1924'ten tam 14 yıl sonra aynı gün, yani 1 Haziran 1938'de TBMM'de af konusu görüşülmeye başlandı. Ancak 150'liklere hâlâ büyük antipati vardı. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi ve başyazarı Yunus Nadi 150'liklerin affedilmesine karşı çıkarken, asıl adı Enis Avni olan İttihatçı yazar Aka Gündüz "affa evet dediği için kocasını Anafartalar'da, evladını Sakarya'da şehit verenlerden" af dileyerek milli duyguları tahrik ediyordu.

Meclis'te Isparta Milletvekili İbrahim Demiralay "biçareler", Gümüşhane Milletvekili Ali Şevket Öndersev "zavalı adam-

lar", Gümüşhane Milletvekili Durak Sakarya "vatanın bağına hançer dayayanlar", "damgalı vatan hainleri" diyerek koroyu destekliyordu. İçel Milletvekili Fikret Mutlu "zavallı, bedtiynet (kötü yaradılışlı) insanlar, yaşayan ölümler" derken, Ordu Milletvekili Muhittin Baha Pars "Onlar birer pıhtı, müstahase (fossil), iğrenç birer vücuttan ibarettir" gibi tıbbi analogilerle tansiyonu yükseltiyordu. Eskişehir Milletvekili Emin Sazak ise, "Bunlar da Ali Kemal gibi ölmelidir. Ben bunları birer birer dişlerimle etlerini kopararak öldürmek isterim" diyerek halkı adeta 150'likleri linçe davet ediyordu.

Sonunda Adliye Vekili Şükrü Saraçoğlu duruma el koydu ve "Büyük milletler ve büyük şefler cezalarında ve aflarında daima büyük hamleler yaparlar. Türk milleti ve onun şefi çok büyüktür; affı da eserleri gibi büyük olacaktır," diyerek muhaliflerin direncini kırdı ve böylece 3961 Sayılı Af Kanunu 29 Haziran 1938'de TBMM'de kabul edildi.

Ancak af sınırlıydı. 150'liklerin askerlikleri sayılmayacak, memuriyette geçen hizmetleri dikkate alınıp emekli maaşına hak kazanamayacaklar, kanunun yürürlüğe girdiği 16 Temmuz 1939 tarihinden başlayarak sekiz yıl kamu hizmetlerinde bulunamayacaklardı. 150'liklerin mallarını müsadere eden kanun yürürlükten kaldırıldığı halde, bu kanunla doğmuş bütün (olumsuz) hukuki sonuçlar da saklı tutulmaktaydı. Dahası, yurda dönecek 150'likleri Bakanlar Kurulu, lüzum gördüğü anda vatandaşlıktan tekrar çıkarabilecekti. Yani affedilenlerin her an kapı dışarı edilmeleri söz konusuydu.

Kanunun kabulünden sonra 150'liklerden hayatta kalanlar (50 veya 51 kişi) peyderpey yurda döndüler. Bu kişilerin istihbarat teşkilatı tarafından takibine devam edildi, her adımları Emniyet'e rapor edildi. Dönenlerden bazıları (örneğin Refii Cevat Ulunay, Refik Halit Karay) ömürlerinin kalan yıllarında sıkı birer Atatürkçü oldular. Dönmeyenler arasında "Çerkes" Ethem Bey de vardı.

Özet Kaynakça

- Erdeha, Kâmil. *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Koçak, Cemil. *Heyeti Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Rıza Nur. *Hayat ve Hatıram*, cilt 3, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Soysal, İlhami. *150'likler Kimdir, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür Yayınları, Ankara, 1988.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI “OLAYI”

Halifeliğin kaldırılmasından sonra, Halk Fırkası (HF) içindeki muhalif grup, 1924 yılının Eylül ayında İzmir’de ve İstanbul’da iki kez toplanmıştı. Toplantılarda yeni bir parti kurmanın koşulları görüşülmüştü. Gruba göre böyle bir partinin başarılı olması için Mustafa Kemal’in bir muhalif partinin varlığını ve Cumhurbaşkanı olarak partilerüstü bir rol oynamayı kabul etmesi gerekiyordu. Bu sorulara cevap çok gecikmedi.

16 Eylül 1924’te, Trabzon’da HF Şubesi’nde bir konuşma yapan Mustafa Kemal, başkanı olduğu fırkanın meziyetlerini, kendisinin ülke için ne önemli işler yaptığını anlatmış, parti başkanlığını bırakmadan Cumhurbaşkanı olduğu için kendisini eleştirenlere adeta meydan okuyarak “Bütün cihan bilsin ki benim için bir taraflık vardır, o da cumhuriyet taraftarlığı,” demişti. Ama herkes bu “bir taraf”ın aslında HF olduğunu anlamıştı. Nitekim dört gün sonra, Samsun’da Belediye Binası’nda verilen ziyafette konuya açıklık getirdi: Ona göre mevcut partiden ayrılmak fikri “alelade particilikti ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şartları henüz böyle bir parçalanmaya izin verecek durumda” değildi! Görülen oydu ki, çok partili düzene geçmeye hevesli olanlar, “memleketi bölmeye niyetli hainler” olarak yaf-talanacaklardı. Ancak bunu göze alanların olduğu kısa sürede anlaşıldı.

18 Ekim 1924’te yeni yasama yılı için Ankara’ya gelen Mustafa Kemal, kendisini karşılayanlar arasında Rauf (Orbay) Bey ve Adnan (Adıvar) Bey’in olmadığını gördüğünde bir şeyler döndüğünü anlamıştı. 20 Ekim’de Menteşe (Muğla) Milletvekili Esat Efendi’nin Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Bey’e yönelttiği soru önergesi ile başlayan tartışmalar neticesinde, 26 Ekim’de Kâzım Karabekir, hakkındaki muhafazakârlık suçlamalarından

yorgun düştüğünü, rapor ve tavsiyelerinin Genelkurmay Başkanlığı'na dikkate alınmadığını söyleyerek istifa edip TBMM'ye katıldı. 30 Ekim'de Ali Fuat Paşa da ordu müfettişliğinden istifa etti. Paşa duygularını hatıratında (sadeleştirilmiş dille) şöyle anlatmıştı:

Çok müteessirdim. Nasıl olmayayım? Bir sene evvel Büyük Millet Meclisi Reisliğinden ordu müfettişliğine çıkan ben muhaberatımın hükümet tarafından kontrol edilmesi ve takibedilmem yüzünden istifaya mecbur oluyordum. Buna amirim olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi [Fevzi Çakmak] de bir çare bulamıyordu.

Ben, mebus olarak, kötülüğün nereden geldiğini bulacak ve bunun giderilmesine çalışacaktım. Bunca zahmetten sonra kurtarılan vatanda, yeni kurulan bir hükümette, birbirimize emniyetimiz kalmamıştı ki, bu gibi aşağılık hareketlere teşebbüs edilmişti. Dünyada bundan daha büyük fecaat tasavvur edilebilir miydi?

“Paşalar Komplosu”

Mustafa Kemal, sonradan *Nutuk*'ta belirteceği gibi, epeydir bazı Milli Mücadele paşalarının eski İkinci Grup üyeleri ve bazı gazeteler aracılığıyla ulusu kendisine karşı kışkırtmak için yurtiçinde gizli örgütler kurma çabasında olduklarına inanıyordu. Resmî tarih yazımına “Paşalar Komplosu” olarak geçecek olan bu “tertip”i boşa çıkarmak için, 30 Ekim 1924'te Meclis'in altı kumandan üyesine ya milletvekilliğini ya askerliği seçmelerini emretti. Mustafa Kemal'e sadakatinden ve adının Osmanlıca yazılışından dolayı “Kuzu Paşa” lakaplı Fevzi Paşa ve dört kolordu kumandanı bu isteğe uyarak orduda kalmayı seçtiler. Talebe itiraz edenler ise zorla istifa ettirildi. Daha önce istifa eden Kâzım Karabekir bir keresinde TBMM'den çıkarıldı. Muhalif gruptan Hoca Esat Efendi'nin, 20 Ekim 1924 tarihinde Yunanistan'dan gelen göçmenlerin nerelere yerleştirildiği, yatılı okullara ne kadar parasız öğrenci alındığı ve nerelerde ilkokul-

lar açıldığı konularında verdiği önerge, 27 Ekim’de gensoruya çevrildi. Gensoru görüşmeleri sırasında hükümetle muhalifler arasında sert tartışmalar oldu. Bu tartışmalar ayrılığın ilk sinyali idi. Öyle ki 8 Kasım günü yapılan oylamaya 41 milletvekili katılmamıştı. Şark milletvekillerinin temsilcisi sayılan Diyarbakır Milletvekili Zülfü (Tigrel) Bey’in Mustafa Kemal’le görüşmesi de tepki toplamıştı. Ancak hükümet 19 ret oyuna karşılık 148 milletvekilinden “güvenoyu” aldı. Ertesi gün Rauf Bey ve 10 arkadaşı CHF’den istifa ettiler. Bu kişiler Adnan, Selahattin, Muhtar, Sabit, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Beyler ile Rüştü ve Refet Paşalar idi. Birkaç gün sonra onları 21 milletvekili daha izledi. Bunlar arasında 1924 Anayasası’nın milletvekilliği ile memurluğun bağdaşmadığını belirten 23. Maddesi uyarınca, 25 Mart 1924’te istifa eden sabık Adliye Vekili ve İzmir Milletvekili Seyit Bey, 2 Eylül 1924’te Londra’ya sefir olarak atanan Aydın Milletvekili Zekai (Apaydın), 18 Ekim 1924’te Budapeşte’ye sefir olarak atanan Urfa Milletvekili Hüsrev (Gerede), 19 Ekim 1924’te ise Berlin’e sefir olarak atanan Sinop Milletvekili Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa vardı. Halk Fırkası’na “Cümhuriyet” ibaresinin eklenmesine bu sırada karar verildi. 10 Kasım 1924’te fırkanın adının Cümhuriyet Halk Fırkası (CHF) yapıldığı açıklandı.*

TpCF kuruluyor

17 Kasım 1924’te yeni bir partinin kurulduğu haberi kamuoyuna bomba gibi düştü. CHF’li 22 milletvekili tarafından kurulan (üye sayısı daha sonra 29’a çıkacaktı) Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası’nın (TpCF) kurucuları arasında Kâzım Karabekir Paşa gibi muhafazakâr milliyetçiler, Rauf Bey gibi meşrutiyetçiler, Ali Fuat Paşa gibi sabık Bolşeviklik sempati-zanları, İsmail Canbulat gibi İttihatçılar, Dr. Adnan (Adıvar)

* Daha önce de belirttiğim gibi o tarihlerde Cumhuriyet değil, Cümhuriyet deniyordu. CHF’nin CHP olması 10 Mayıs 1935’te, adındaki Cümhuriyet teriminin Cumhuriyet olması ise Haziran 1941 sonrasında, tespit edemediğim bir tarihte oldu.

gibi bilim insanları, Hüseyin Avni Bey gibi “liberaller” vardı ama adları hemen “Sarıksız Muhafazakârlar” a çıkmıştı.* Gazetelerde Cavid Bey ve “Kara” Kemal’in Mesadet Hanı’ndaki yazıhanesinde toplanan İttihatçıların “İttihat Terakki’yi ihya, ya da yeni fırkaya girme” kararı verdikleri yazıyordu. Halbuki parti programı İttihatçıların en önemli karşıtı Prens Sabahattinci liberalizmden izler taşıyordu. Partinin esas olarak yeni devlette yapılması kaçınılmaz olan devrimlerin hızı ve derinliği konusunda Mustafa Kemal’den farklı düşündüğü, daha tedrici bir dönüşümü savundukları anlaşıyordu. Yani en iyi ihtimalle, HF’den daha az otoriter, daha az merkeziyetçi ve daha az köktenciydiler.

Yeni partinin kurulmasından kısa süre sonra, büyük çoğunlukla güvenoyu almış olan İsmet Bey, 21 Kasım’da sağlık nedenlerini ileri sürerek başbakanlıktan istifa etmişti. O gün Halk Fırkası İdare Heyeti’ni gizli bir toplantıya çağıran Mustafa Kemal toplantıda dinsel gericiliğin karşı devrim tehlikesi yarattığına dair bir konuşma yapmış, Başvekil İsmet Bey’in istediği gibi hükümeti güçlendiren tedbirler almaktan yana olduğunu söyledikten sonra katılımcıların görüşünü almıştı. Başta Diyarbakir Milletvekili Pirinççizade Fevzi Bey olmak üzere öteki üyeler de olağanüstü tedbirler almaya gerek olmadığını söyleyince “Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor, inşallah ben yanılmışımdır,” diyerek iyimserlerin yanıldığını göstermişti. Aynı gün Ali Fethi (Okyar) Bey hükümeti kurdu. Hükümet 27 Kasım’da oylamaya katılan 188 üyeden “güvenoyu” aldı. Güvenoyu verenler arasında TpcF üyeleri de vardı. Partinin Kâtibi Umumi’si Ali Fuat Paşa hükümete niye güvenoyu vereceklerini şöyle açıklamıştı:

Memleketin, milletin senelerden beri muhafaza-i hürriyet ve istiklal endişesi ile çarpan kalbi, şüphesiz yorgun düşmüştür.

* Ali Fuat Paşa hatıralarında yeni partiye 80 kadar milletvekilinin katılmak istediğini, ancak partinin hedefi iktidara geçmek olmayıp iktidarı denetleme görevini yapmak olduğu için 38 kişiyle yetindiklerini belirtmişti.

Bu fedakâr ve alicenap kalbe uzun bir sükûn temin etmek insanîyet ve siyaset muktezasıdır (gereğidir). Buna yegâne çare ise idarede, siyasette, hususiyatta, hasılı her şeyde samimi olmak ve samimiyet ibraz etmek ibaret olduğuna kaniiz.

Mustafa Kemal'in *The Times* röportajı

11 Aralık tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde, Mustafa Kemal'in 21 Kasım 1924'te Londra'daki *The Times* gazetesinin İstanbul muhabiri Mr. Macartney'e verilen bir mülakat, yayımlanmıştı. Mülakatta Mustafa Kemal, milli egemenlik esasına dayanan ülkelerde siyasi partilerin kurulmasının gayet doğal olduğunu Türkiye Cumhuriyeti'nde de rakip partilerin elbette olacağını TpCF'nin de gerekli formaliteleri tamamlayarak kurulduğunu belirtiyordu. Mülakat 18 Aralık 1924 tarihli *The Times* gazetesinde, Macartney'in yorumlarıyla birlikte bir kez de İngilizce olarak yayımlanmıştı. Ancak her iki mülakat metni de orijinal mülakat metninden farklıydı. Macartney'in Londra'ya gönderdiği rapora göre, siyasi partilerin varlığı, Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığının yanı sıra parti liderliğini de muhafaza edip etmeyeceği, yeni bir partiye karşı tutumunun ne olacağı ve nihayet basına karşı tavrını kapsayan mülakat sırasında Mustafa Kemal hiç de böyle yumuşak konuşmamış, savaşılmaya niyetli (kullanılan terim “*meant war to knife*”) görünmüştü. “Terakkiperverlerin cumhuriyetçilikleri içtenliksiz, programları sahte, kendileri de düpedüz gerici” demişti. Üstelik Gazi bunları söylerken çok öfkelenmiş, yüzü kıpkırmızı kesilerek muhalefetin her bir üyesini teker teker anmış, onların her şeylerini borçlu bulunduklarını kendisine karşı nankörlük ettiklerini ve vatan haini olduklarını söylemişti. Mülakatta tercümanlık yapan milletvekili, bu hiddet karşısında sık sık araya girerek “Sakin olun Gazi Paşa, bu kadar atak konuşmayın,” demek zorunda kalmışsa da başarılı olamamıştı. Rapordan anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal daha sonra gazeteciye, sözlerinin yanlış anlaşıldığını ve bu mülakatın yayımlanmamasını rica etmişti. Macartney metnin doğruluğunda ısrar etmiş, sonunda Dışişleri tarafından daha da yumuşatılmış

metin, 11 Aralık tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de ve 18 Aralık tarihli *The Times*'ta yayımlanmıştı.*

İrtica öcüsü

Diğer suçlama ise, TpCF'nin programının ve tavrının “irticayı cesaretlendirdiği” idi. Oysa bu iddianın dayandırıldığı 6. Madde sadece şunlar yazıyordu: “Fırkamız itikad-ı diniyeye ve fıkriyeye hürmetkârdır.” Ayrıca programda halifeliğin geri getirilmesi talebi olmadığı gibi, dinin önemine dair en ufak bir atıf yoktu. Dahası, yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 2. Maddesi'nde “Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslamdır...” yazıyordu. Bu açıdan bakıldığında, bu madde Anayasa ile tamamen uyum içindeydi.

Şevket Süreyya Aydemir 1965'te yayımlanan *Tek Adam* adlı eserinin 2. cildinde, TpCF'nin kuruluşunun, 1924 Anayasası düşünüldüğünde “normal” olduğunu söyledikten sonra “Fakat işin bir de başka cephesi vardı,” diyerek uzun bir mazeret bölümü kaleme alacaktı. Aydemir'e göre, ülke ilkçağ ilkelliği içindeydi, halk fakirdi, cahildi, sefildi. Memleket yolsuz, işsiz, asayişsiz, düzensizdi. Derebeylik, âyanlar, eşraf, mütegalibe düzeni köylülüğe egemendi. Şeyhlik, müritlik, hacılık, hocalık, efsunculuk yaygındı. Tekkeler, zaviyeler etrafı, eşkıyalar dağları sarmıştı. Ve bu “belvermiş” yapının ve ilkel hayatın yeni bir düzene yönelişi için Gazi Mustafa Kemal'in şahsiyetinden başka bir ümit yoktu. Bir kısım aydınların o da tam ifadesini bulamayan ve klasik Batı demokrasisi ile dumanlı bir inkılapçılık arasında bocalayan çabaları, yeni hamleler için belki yardımcı olabilirdi ancak Gazi Mustafa Kemal'in henüz derlenmemiş, sınırları belli bir fırka programı haline gelmemiş de olsa, ileriye dönük sezipleri dışında ortada bir hareket sistemi yoktu. İstanbul'da çıkan *Son Havadis* gazetesinin “ıstırapın ve hürriyetsizliğin doğurdu-

* Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931* adlı eserinde (s. 109, dipnot 162) “fakat bu haliyle ‘haber değeri’ kalmadığı için *The Times*'ta basılmamıştır” diyor. Ancak bu doğru değil.

ğu çocuk” dediği TpCF, Aydemir’e göre böyle “asabi bir havada doğmuştu”; “partinin programı ve sloganları normal, yerleşmiş ve liberal bir demokrasi düzeninin programı ve sloganlarıydı.” Gerçekten de programın 2. Maddesi, “Hürriyetperverlik (liberalizm), halkın hâkimiyeti (demokrasi) Fırkanın esas meslekidir,” şeklindeydi. Aydemir “mazeret bulma” bölümünü şu cümlelerle bitiriyordu:

Hülasa o günlerde Yeni Türkiye’nin çok partiye değil, Tek ve Kudretli bir iradeye ve bu iradenin, halka rağmen fakat halk için Şefliğine ihtiyacı vardı. Bu şef, ancak Gazi Mustafa Kemal olabilirdi. Onu bu emisyonu, tarihî şartlar ve tarihî zorunluluklar itiyordu. Zaten o, o güne kadarki Şeflik kudretini, Meclis’i çiğneyerek ve Meclis’in dışında kullanmış değildi. Meşruluğa dayanan önder olmak vasfını, bütün tahriklere rağmen, muhaliflerinin ona maletmek istedikleri “tabii halin ve istikrarın üstünde keyfî idareye” yani adi ve sorumsuz bir diktatoryaya kendini kaptırdığını söylemek imkânsızdı.

TpCF’ye “soldan” eleştiriler

Partiye eleştiri getirenler arasında, rejim tarafından 28/29 Ocak 1921’de Karadeniz’in karanlık sularında boğulan Mustafa Suphi’nin Türkiye Komünist Fırkası/Partisi de (TKP) vardı. Ahmet Cevat (Emre) Bey’in *Amele ve Köylü Kitleleri Nasıl Fırka Teşkil Eder?* (1924) başlıklı risalesinden Mete Tunçay’ın aktardığına göre partinin görüşü şöyleydi:

İnkılapçılıkta rehberlerinin onay ve tayini ile millet tarafından seçilen BMM üyesi, inkılapçılıkta en yüksek mevkide tanınanlardan başlayarak birer ikişer ayrıldı. Adı “Terakkiperver”, hakikatte ise oportünist (faydacı), ecnebi sermaye, kara kuvvet, zorbalık karşısında baş eğmeye eğilimli bir fırka teşkil etti. (...) Bizde Cumhuriyet inkılabını halk eden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti o inkılabın henüz ortalarında iken iki gruba ayrılmıştı: Biri başında Gazi ve İsmet Paşalar olmak üzere radikal ve ent-

ransijan yani irticain, tegallübün, ecnebi sermaye tahakkümünün önünde serfüru etmemeğe (baş eğmemeye) azimkâr, diğeri mütegalibenin, softanın, muhtekirin (vurguncunun), ecnebi sermayenin istediğine, iradesine itaate mail, oportünist; bu son grup tabiatıyla mürteci, yobaz unsuru da içinde bulunduruyordu. Bu grup (“diktatörlük” aleyhinde çekişme) ve hâkimiyet-i milliyeyi müdafaa şiarlarıyla yola çıkmışlardı, fakat bu avamfirişiarlar (halkın hoşuna gidecek sözler) hakiki bir oportünizmi örtüyor, arkadan gelen irticaa siper oluyordu.

Partinin teşkilatlanması

Ali Fuat Paşa'ya göre ilk şube Urfa'da kuruldu. Bunu Sivas, İstanbul, Ankara ve İzmir şubeleri izledi. Şevket Süreyya Aydemir'e göre Çukurova'da da teşkilat kurulmasına teşebbüs edilmiş, İstanbul teşkilatının başına İttihatçı “Kara” Vasıf Bey getirilmişti. İsmail Canbulat, Ahmet Şükrü Bey gibi başka İttihatçıların da varlığı Aydemir'e göre “biraz şüphe uyandırıcıydı.”

Ancak 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı ülkedeki tüm muhaliflere yönelik genel bir sindirme kampanyasının başlamasına vesile olurken, fırtınadan TpCF de nasibini aldı. İddialara göre, ülkede demokrasinin yıllarca askıya alınmasını sağlayan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu çıkmadan bir süre önce, Başbakan Ali Fethi Bey, TpCF Genel Başkanı Kâzım Karabekir'i ziyaret ederek “Size fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğ beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali karanlık görüyorum. Kan dökülecektir,” demişti.

Karabekir bu tehdide pabuç bırakmadı. Ama isyancılar için kurulan Şark İstiklal Mahkemesi'nde “ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak” suçlamasıyla yargılananlar arasında TpCF Urfa Genel Sekreteri Fethi Bey de vardı. Şeyh Said mahkemede “Her bir mukaddesat-ı diniyemle temin ederim ki bu hadise cereyanında ne ecnebilerin ve ne de Kürd siyasetini takip edenlerin ve ne de hükümetimizin muhalifi olan Terakkiperverlerin parmağı ve alakası katiyen içinde yoktur. Bunlarla hâşâ ne muhaberem ve ne mülakatım ve ne iştirakim ve ne bi'l-vasıta haberim kati-

yen yoktur,” dediği ve hiçbir kanıt olmadığı halde Fethi Bey beş yıl hapse mahkûm edildi. Ayrıca Ergani’de Kadri adlı isyancının Şeyh Said’e yazdığı bir mektupta “Millet Meclisi’nde, Kâzım Karabekir Paşa’nın partisi, şeriat hükümlerine saygılı ve dindardır. Bize yardımcı olacaklarına şüphe etmem” demesi ve isyancılar-
dan Şeyh Eyüp’ün mahkemede “Dini kurtaracak tek parti Kâzım Karabekir Paşa’nın kurduğu partidir, çünkü şeriat hükümlerine uyulacağı parti tüzüğünde ilan edilmiştir,” (tüzüğün 6. Mad-
desi’ni kastediyordu) demesi üzerine bölgedeki TpCF şubeleri kapatıldı. Ankara İstiklal Mahkemesi ise partinin İstanbul şubesi-
nden bir grup aleyhine “dini siyasete alet etmek” suçundan dava açtı ve 5-15 yıl arasında hapis cezaları verdi.

Bütün bunlar bahane edilerek 5 Haziran 1925’te TpCF, Hıya-
net-i Vataniye Kanunu uyarınca tümüyle kapatıldı. Buna rağmen
devletin TpCF’cilere kini bitmedi. 1926 yazında İzmir’de Mus-
tafa Kemal’e İzmir’de suikast girişimine katıldıkları gerekçesiyle
TpCF’li milletvekillerinden Halit (Akmansü) Bey dışındakilerin
hepsi (Rüştü Paşa, “Ayıcı” Arif, İsmail Canbulat, Ahmet Şükrü,
Abidin, Halis Turgut) tutuklandı ve bu altı kişi, şüpheli deliller-
le idam edildi. Hayatlarını kurtaran 13 üye yıllarca ev hapsinde
yaşadılar, siyaset dışı bırakıldılar. Takibattan şu veya bu şekilde
kurtulan veya daha sonra siyasete dönebilen 10 üye ise Ali Fuat
Paşa, Feridun Fikri (Düşünsel), İhsan Hamit (Tigrel), Sabit (Sa-
ğiroğlu), Halet (Sağiroğlu), Münif Hüsrev (Göle), Rauf (Orbay),
Adnan (Adivar), Kâzım Karabekir Paşa, Refet Bele Paşa idi...

Özet Kaynakça

- Ateş, Nevin Yurtsever. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994.
- . “Terakkiperver Fırka Üzerine Mustafa Kemal'in Düşünceleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 206, Şubat 2011, s. 56-60.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam 1922-1938*, cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1960.
- Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Özoğlu, Hakan. *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Zürcher, Erik Jan. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

MİLLİ BURJUVAZİ YARATMAK

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 23 Ocak 1913 Babıali Baskını ile iktidara kesin olarak el koyduktan sonra aynı yıl içinde topladığı kongresinde “milli iktisat” politikasını benimsemiş ve “Küçük Efendi” diye anılan İaşe Nazırı “Kara” Kemal’i bu politikayı hayata geçirmekle görevlendirmişti. “Kara” Kemal hedefi “Avrupa’da hükümetler ya işçiye ya da burjuva tabakalarına dayanırlar. Güç anlarında güvenecekleri toplumsal desteğe sahiptirler. Biz hangi sınıfa dayanacağız? (...) Böyle güçlü bir sınıf Türkiye’de var mı? Bulunmadığına göre biz neden yaratmayalım?” diye açıklamıştı. “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesinin yazarı Akçuraoglu Yusuf da, “Eğer Türkler kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir sermayedar burjuva sınıfı çıkarmayacak olursa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğu çağdaş bir devlete dönüşemez. Osmanlı Devleti’ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilir” diye yazmıştı. Bunun ilk adımı olarak 1913-1914 arasında Ege Rumlarına karşı geniş çaplı bir “boykot” ve “kaçırtma” planı yürürlüğe konmuştu.

Ege’de büyük bir tecrübe edinen İttihatçılar, “Müslüman/Türk burjuvazisi yaratma” konusunda fırsatı(!) Birinci Dünya Savaşı yıllarında fazlasıyla buldular. İttihatçılar 27 Mayıs 1915’te resmen tehciye başladıktan hemen sonra Ermenilerden kalacak mal ve mülklerin ne olacağına dair mevzuatı ilan etmişlerdi. 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası ve 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameye göre hükümet, tehcirin uygulandığı bölgelerde iki Mülkiye ve bir Maliye memurundan oluşacak Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) komisyonları kuracaktı. Ermenilerin el konan mallarının bir kısmı yerel Türk, Kürt ve Çerkes önde gelenleri tarafından talan edilmiş, bir kısmı

Balkanlar'dan gelen muhacirlere dağıtılmıştı. Bir kısmı “Müslüman-Türk” sermayedar yaratmak için bazen herhangi bir ücret dahi talep edilmeden veya çok düşük bedelle veya düşük taksitlerle Müslüman kişi veya kuruluşlara verilmişti. Bazı binalar ile tarla, bağ ve bahçelerin ürünleri satılarak gelirleri orduya verilmiş, bazı binalar hapishane, okul, hastane ve karakol binası olarak kullanılmıştı. Kalan para da Ermenilerin tehcirinin masrafları ile bazı bölgelerde Ermenileri katleden milislerin masrafları için harcanmıştı! Dolayısıyla ortada Ermenilere iade edilecek para kalmamıştı...

Ermenilerden ve Rumlardan geriye ne kadar gayrimenkul kaldığını ve bunları kimlerin gasp ettiğini veya satın aldığını bilmiyoruz, çünkü o döneme ait tapu kayıtları araştırmacılara açık değil.

Britanya Dışişleri Arşivi'ndeki bir belgeye göre 1918'de sabık Britanya Başbakanı Sir James Baldwin ve yardımcısı Herbert Asquith, yeni Başbakan Ramsey McDonald'a Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilere niye maddi yardım yapılması gerektiğini anlatan raporlarında şöyle diyordu: “Toplam beş milyon Türk pound'u (yaklaşık 33 ton altına eşdeğer) Türk Hükümeti tarafından 1916'da Berlin'deki Reichs Bank'a yatırılmıştır. Bunun büyük bir miktarı Ermenilerin parasıdır.” Deutsche Bank'a yatırıldığı rivayet olunan Ermeni altınlarının miktarı ise bilinmemektedir. Ermeni Ulusal Konseyi adlı bir Ermeni örgütünün 1919'da Paris'te hazırladığı rapora göre 1915 sürecinde el konan mallarının yaklaşık değeri 19 milyar Fransız Frankı'na ulaşmaktaydı. Aynı örgütün iddiasına göre, Ermenilerin Osmanlı bankalarındaki paralarına el konduğu gibi, Avrupa bankalarındaki paralarına da el konmuştu. 1925'te ABD Senatosu'nda yapılan görüşmelerde, Ermeni mallarının bedelinin yaklaşık 40 milyon Dolar olduğu tahmini yapılacaktı.

Görevin başarıyla(!) tamamlandığını (ya da tamamlanmak üzere olduğunu) İTC'nin yarı resmi yayın organı *Tanin*, 7 Mayıs 1917 tarihli sayısında şöyle müjdeliyordu:

[B]irkaç sene evveline gelinceye kadar memleketin bütün iktisadi faaliyeti gayr-i milli eller içinde olduğu halde şu bir iki

seneden beri doğrudan doğruya milli olan teşebbüsât büyük bir vus'at kesbetmiş bulunuyor... Harbin milli ticaret ve milli tüccarlar nokta-i nazarından icra ettiği bu faideli tesirlerinden dolayı ne kadar memnun olsak azdır.

1922 İzmir Yangını vurgunu

İster bazı kaynakların iddia ettiği gibi Rum mahallesinden çıksın ister daha sonra pek çok kaynağın ittifak edeceği gibi Ermeni mahallesinden çıksın, 13 Eylül 1922'de aslında pek çok noktadan birden başlayan yangın, o âna kadar denizden esen hâkim rüzgâr imbatın yerini, güney-güneydoğu yönünden esen rüzgârın almasıyla 14 Eylül'de batıya doğru yayılmıştı. Yangın 15 Eylül'de kontrol altına alındı ama ancak 18 Eylül'de söndürülebildi. 23 Eylül günü Hisar Camii arkasında yeni bir yangın başladı. Şehrin tekrar güvenli hale gelmesi 30 Eylül'ü bulacaktı. Bu tarihe kadar Ermeni, Rum mahalleleri tamamen, Avrupalıların yaşadığı Frenk mahallesi ise kısmen yanmıştı. Muhtemelen 15 Eylül'de rüzgârın tekrar imbata dönmesi sayesinde Türk ve Yahudi mahalleleri zarar görmemişti.

Yangında yaklaşık 2,6 milyon metrekarelik bir alan, 20 bin ev, işyeri, kilise, hastane, fabrika, depo, otel ve lokanta yok oldu. Türk ordularının önünden İzmir'e doğru sürülen Rum ve Ermeni sayısının İzmir'de yaşayanlarla birlikte 500 bine yakın olduğunu, bunların ancak 320 bininin gemilerle tahliye edilebildiğini, geri kalan 180 bin kişinin yangın sırasında çeşitli biçimlerde yaşamını yitirdiğini ileri süren kaynaklara göre, şehir gayrimüslim ahalisinden bir anlamda kendiliğinden "kurtulmuştu".

İlginçtir, ne Mustafa Kemal ne de TBMM yangın hakkında konuşmadı. Ama yangın sırasında zarar gören "zenginlikler" meselesi TBMM'nin bazı gizli celselerinde ucundan da olsa ele alındı. Örneğin 29 Kasım 1922 tarihli gizli celsede Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey "20 bin ev yandı... Gayrimüslimlere aid olan mal ve eşyadan pek azı kalmıştır... zarar en az hesapla 300 milyon altından fazladır," diyordu. Bu rakam 1923 bütçesinin üçte birine tekabül ediyordu. 29 Kasım 1922 tarihli gizli celsede ise

Mardin Milletvekili İbrahim Bey duyumlara dikkat çekerek şu değerlendirmeyi yapmıştı:

İşitiyoruz ki, İzmir'in yağmasına birçok zabitan, ordu kumandanları iştirak etmiştir. Bu vaki midir? Sonra Birinci Ordu Kumandanı [Sakallı Nurettin Paşa] bütün nakit parayı ve eşyayı almış, birçoklarını dağıtmıştır. Bu doğru mudur? O paralar ne miktardadır? Sonra birçok mebus arkadaşlarımız mobilyasıyla beraber evlere girmiş ve şimdiye kadar o evlere tasarruf ediyorlar, bu da doğru mudur?

Karahisar Milletvekili Mehmet Şükrü Bey ise "Sakallı" Nureddin Paşa'nın kasaları bomba ile açtırdığını, el koyduğu paraların ne kadar olduğunun bilinmediğini söylüyordu. Kütahya Milletvekili Ragıp Bey "100 bin kişilik bir kafiye bir ay İzmir'i yağma etseydi tüketemezdi. Fakat 8-10 memurun suistimali bunu çok az zamanda heba etti. Yağma edilen malların yüzde 99'u halkta malumdur ve öğrenilmesi çok kolaydır" diyordu. Ancak malum nedenlerden bu kolay iş yapılmadı ve konu kapatıldı.

Bütün bunlara rağmen 1922'de Kemalist liderlik tarafından İstanbul'daki "Milli tüccar"ların oranını tespit etmekle görevlendirilen Ahmed Hamdi (Başar), ithalat ve ihracat işleriyle uğraşanlar içinde Müslüman/Türk unsurun yüzde 4'ü, komisyonculukla uğraşanların yüzde 3'ü geçmediğini raporuna yazmıştı. Ahmed Hamdi Bey'e göre İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası dışında Müslüman/Türk unsurun elinde olan banka yoktu. Sigorta şirketlerinde Müslüman/Türkler ancak hizmetli olarak çalışabiliyordu. Toptancılar içinde ancak yüzde 15, yarı toptancı ve perakendeciler içinde ancak yüzde 25 oranında Müslüman/Türk vardı. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel hizmetleri tamamen yabancı şirketlerin elindeydi. Sonuç olarak İstanbul'daki 1.467 müessesenin sadece 1.202'si Müslüman/Türklerin elindeydi.

Lozan Barış Görüşmeleri'ne ara verildiği dönemde, 17 Şubat-4 Mart 1923 arasında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin iki temel amacı vardı. Birincisi Milli Mücadele yıllarında Ankara'ya uzak kalan (ya da Ankara'nın uzak durmayı tercih ettiği)

İstanbul Müslüman/Türk burjuvazi ile ilişkileri düzeltmekti. Nitekim bir iktisat kongresi toplama fikri, İstanbul'daki gayrimüslim tüccarların faaliyetlerini geriletmek için 1922 yılında Milli Türk Ticaret Birliği'nde örgütlenen Müslüman/Türk tüccarlardan çıkmış, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in onlara verdiği "daha büyük bir kongre toplama sözü" uyarınca da İzmir İktisat Kongresi toplanmıştı. Kongrede başlarındaki fesi çıkarıp Ankara'nın kalpağını giyen İstanbul burjuvalar daha sonra da kalpağı çıkarıp Panama şapkasını giyeceklerdi.

İkinci amaç ise, Lozan Barış Görüşmeleri'nin Musul, kapitülasyonlar ve savaş tazminatları konularında çıkmaza girdiği o günlerde, Batılı ülkelere kapitülasyonlara kesinlikle karşı oldukları, ancak Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İttihatçılardan devralınan liberal iktisat politikalarından vazgeçmediği, yabancı sermayeye düşman olmadığı mesajını vermektir. Bir başka deyişle, Batı dünyasına "ben bugüne dek silah, para ve mühimmat yardımıyla askerî başarıları kazanmama yardımcı olan Sovyet sisteminde değil, kapitalist Batı sisteminde kalmak istiyorum ama bunu kendi koşullarımla yapmak istiyorum," deniyordu.

Mustafa Kemal'den Batı'ya mavi boncuk

Mustafa Kemal 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan kongrenin açılış oturumunda salondakilere ve onlar vasıtasıyla dünyaya (sadeleştirilmiş dille) şöyle seslenmişti:

Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz yabancı sermayeye düşmanız. Hayır, bizim memleketimiz çok geniştir. Çok emek ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayeye lüzum gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve arzu edilir ki, yabancı sermaye bizim emeğimize ve sermayemize eklensin. Bizim için ve onlar için faydalı neticeler versin, fakat eskisi gibi değil. Filhakika mazide ve bilhassa Tanzimat devrinde sonra, ecnebi sermayesi memlekette müstesna bir mevkiye

malik oldu. Ve ilmî mânasiyle denebilir ki, devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her medeni devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye dahi buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptıramaz.

Yahya Tezel'e göre, İzmir İktisat Kongresi'ne binin üzerinde temsilci ile katılan İstanbullu sermayedarların arzusu özetle "Rumlar, Ermeniler, Yahudiler aradan çekilsin, Avrupalılarla doğrudan doğruya biz iş yapalım," idi. Ancak İzmir İktisat Kongresi Batılıların çok ilgisini çekmedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Temmuz 1923'te *The Saturday Evening Post* dergisinden Isaac F. Marcossan'a verdiği mülakatta, yabancı sermayeyi bir kez daha Türkiye'ye şu sözlerle davet etti:

Biz Amerikalıları Türkiye'de görmek istiyoruz, çünkü özlemlerimizi en iyi onlar anlayabilirler. Ekonomik ilişkiler alanında Türkiye ile Birleşik Devletler, her iki taraf için de en büyük yarar sağlayacak şekilde birlikte çalışabilirler. Zengin ve çeşitli ulusal kaynaklarımızın Amerikan sermayesi için çekici olması gerekir. Biz gelişmemizde Amerikan yardımını memnuniyetle karşılıyoruz, çünkü bütün başka ülkelerin sermayesinden farklı olarak Amerikan parası, Avrupa milletlerinin bizimle ilişkilerine can veren siyasal entrikalardan uzaktır. Başka bir ifadeyle Amerikan sermayesi, yatırılır yatırılmaz bayrağını çekmeye kalkmaz. Amerika'ya olan inanç ve güvenimizin somut bir delilini, Chester İmtiyazı'nı vermek suretiyle gösterdik. Gerçekten bu, Amerikan halkına bir teveccühtür.

Peki bu nasıl hayata geçirilecekti? 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile birlikte Türk limanları arasındaki taşımacılık (kabotaj) yabancılara kapatılmıştı. Türkiye'nin gümrük egemenliği, ilk beş yıl gümrük tarifelerinde değişiklik yapmamaları karşılığında tanınmıştı. Yeni Türkiye'nin kanunlarına uymayı kabul eden yabancı sermayeli şirketlere tanınan ayrıcalıklar ise ilkesel olarak saklı tutulmuştu. Osmanlı'dan yeni devlete devrolunan yabancı sermaye 63,4 milyon sterlin (500 milyon lira) civarındaydı. Bu miktar 94 şirket ara-

sında dağılmıştı. Bu şirketlerden 7'si demiryolu, 6'sı madencilik, 23'ü bankacılık, 12'si imalat, 35'i ticaret, 11'i de liman işleri ve belediye hizmetleri alanında faaliyet gösteriyordu.

Gayrimüslimlerin dönüşünün engellenmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki hareketinin başlattığı ve onların devamı olan Cumhuriyet elitlerinin şevkle üstlendiği “milli burjuvazi yaratma” stratejisinin bir diğer adımı, ülkedeki gayrimüslimlerin eski mülklerine kavuşmasının önüne geçmektir. Bu nedenle yeni rejim, daha Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Osmanlı'nın diğer borçlarını üstlendiği halde, Sakarya Meydan Muharebesi arifesinde, 7-8 Ağustos 1921 tarihinde uygulanmaya başlanan Tekalif-i Milliye Emirleri uyarınca halkın ordu emrine vermeye mecbur olduğu mal ve hizmet bedellerinin geri ödemelerinden gayrimüslimlerin nasıl mahrum bırakılacağına dair kafa yormaya başlamıştı. Bu kapsamda çıkarılan 3 Nisan 1924 tarihli ve 459 Sayılı (kısaca) Mahsub-u Umumi Kanunu'nun 2. Maddesi (sadeleştirilmiş dille) şöyleydi:

Türkiye'den ayrılan mahaller ahalisinden Türk vatandaşı olmayanların vatan parçasının bir kısmını ayırmaya çalışmış olan siyasi zümre ve teşkilatlara mensup şahısların Hazine'deki alacakları işbu kanundan faydalanamaz.

TBMM Gizli Celse Zabıtları okunduğunda görülüyor ki, bu madde ile başına “vatan parçasının bir kısmını ayırmaya çalışmış” ibaresi eklenerek geride kalmış bir avuç Ermeni'nin ve Rum'un elindeki mazbataların mahsup edilmemesi için özel gayret sarf edilmişti. Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey'in 3 Nisan 1924 tarihli oturumdaki (sadeleştirilmiş dille) şu sözleri bunun kanıtıydı:

Maddeden maksat tehcir eden ve kaybolan Rumların ve Ermenilerin tekalifi milliye ve [Cihan Harbi'nden kalan tekalif-i]

harbiye mazbatalarını mahsup etmemektir. Çünkü gerek Harbi Umumiye gerek İstiklal Harbi'nde yine Şarkî Anadolu'nun harabolmasına nasıl Ermeniler sebebiyet verdi ise, Garbî Anadolu'nun harabisine ve İstiklal Harbi'nin bu kadar çetin ve bu kadar memleketi yıkıcı bir hal almasına da Rumlar sebebiyet verdi. Binaenaleyh bu kanunla biz o muharebelerin bıraktığı tesiri maliye kast ediyoruz. Binaenaleyh Rumları, Ermenileri bu tekalifi milliye mazbatalarının bedellerinden faydalandırmamak için bir çare düşünüldü. Fakat buna açık olarak Rum ve Ermeni diyemezdik. Muhtelif şekiller ve formüller yazıldı. Muhtelif şekiller üzerinde tetkikat yapıldı. Nihayet en mahzurlu veyahut mahzursuz bu şekli bulduk...

Kanunda Rumların ve Ermenilerin açıkça belirtilmemesine itiraz eden Konya Milletvekili Musa Kâzım Bey ikna edilmişti ama bu sefer de Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadimbeyoğlu) Bey “Yahudiler ne olacak? Memleketi sülük gibi emen Yahudiler?” diye sorarken, Konya Milletvekili Eyüp Sabri Bey, “Musivilere ve Araplara da uygulanacak mı?” diye soruyordu. Sonunda Yahudilerin kanuna eklenmesi TBMM'nin bu konudaki komisyonuna bırakıldı, ancak bu konuda bir karar alınmadı.

“Ermeni Fırtınası”

“Milli burjuvazi yaratma” stratejisinin bir ayağı da ülkeye dönmek isteyen gayrimüslim işadamlarını ülkeye sokmamaktı. Örneğin 2 Nisan 1924 tarihli İstanbul gazetelerinde “Türk pasaportuyla giden azınlık mensuplarının dönmesine bile izin verilmezken, yabancı pasaportuyla ülkeden çıkan kimseler tekrar yurda dönüp mallarına nasıl sahip çıkabilir?” şeklinde bir haber boy göstermişti. Buna göre, Vahram Börekciyan, Karnik Sebuhyan, Gümüş Gerdanyan, Benton (veya Benon) Değirmenciyan adlı dört Ermeni ile daha önce “vatan haini” ilan edilerek sınır dışı edilen Kozmeto adlı bir Rum Türkiye'ye dönmüş ve mallarını “emval-i metruke” (terk edilmiş mal) sayılmaktan kurtarmıştı. Cezveciyan ve Narliyan adlı iki zenginin daha sırada ol-

duğu söylentileri üzerine gözler Dahiliye Vekâleti'ne ve İstanbul Emniyet Umum Müdürlüğü'ne dönmüştü. Emniyet bu kişilere izin verirken Ankara'dan aldığı emirlere uyduğunu söylüyor, Ankara ise böyle bir emir verdiğini inkâr ediyordu. Ortalıkta hükümetin yüklüce bir rüşvet karşılığında bu kişilere izin verdiği söylentileri dolaşıyordu.

8 Nisan 1924 tarihli *Vatan*'da, gazetenin sahiplerinden Ahmed Şükrü (Esmer) Bey imzalı haberde şöyle denerek ortalık iyice kızıştırıldı:

Ermeni zenginlerinin İstanbul'a dönüş meselesi burada heyecanlı ve gürültülü bir olay, bir rezalet diye karşılandı ve milletvekilleri arasında heyecan uyandırdı. Dahiliye Vekâleti, Emniyet Umum Müdürlüğü, her daire mümkün olduğu kadar az bilgi vererek olayı kapatmak istiyor. Emniyet Umum Müdürlüğü'nde Ermeni zenginlerini hararetle savunanları gördüm. Kozmeto'nun hudut dışına çıkarılacağı söylenmişken, şimdi Yunanlı olduğundan bahsediliyor. Meclis tatile girdikten sonra bu zihniyet devam ederse, Kasım'da Meclis açılıncaya kadar bütün mübadeleye tabi Rumlar "Yunanlı" damgası altında memleketimize dönecekleri gibi, Ermeniler de türlü türlü bahanelerle İstanbul'un, belki de Anadolu'nun her tarafına dolacaklardır.

Ertesi gün *Müstakil* gazetesi Dahiliye Vekâleti'ne şu soruları yöneltti:

1) Değirmenciyan'ın İstanbul'a gelmesi için Osmanlı Bankası vasıtasıyla Ankara'ya yollanan 4.500 liralık çek, İçişleri umum müdürlerinden adı ortalıkta dolaşan kimseye mi aittir? 2) Tahtaburunyan'ın İstanbul'a geldikten sonra hudut dışına çıkarılmasına pazarlığın uymamasının sebep oldukları söyleniyor. Doğru mudur? 3) Sebuhyan rüşvet vermiş midir? Onun hesabına Ankara'da çalışanların nüfuz sahibi bir zatın iki yakını oldukları söyleniyor. Doğru mudur?

Anlaşılan ortada büyük bir rüşvet olayı vardı. Ancak hükümet bu sorulara cevap vermek yerine konuyu hükümete güven

meselesi yaptı. Oylamada hükümete 80 milletvekili güvenoyu verirken, 20 milletvekili güvenoyu vermedi. Geri kalanı da rey vermemek için savuşmuştu. Ancak gazetelerin ısrarı üzerine tahkikat açılmasına mecbur olundu. Mülkiye Müfettişi Nedim Nazmi Bey'in başkanlığında üç kişilik bir heyet konuyu soruşturmaya başladı. Soruşturma sürerken, olayın kapatılmak istendiğine dair söylentiler üzerine Dahiliye Vekili Ferit (Tek) Bey her şeyi göze alıp "Üç Ermeni zengininin İstanbul'a gelmesine ait emri ben verdim" deyiverdi. Güya Ferit Bey'i bu emri vermeye iten, eski Şer'iye Vekili Mustafa Fevzi Efendi'nin görevden çekildikten sonra İstanbul'a giderken kendisine uğraması ve "boynu bükülmüş ve mahzun" bir tavırla Sebuhyan'ın memlekete girmesini kendisinden rica etmesi idi. Fevzi Bey'i öyle görünce, ricayı reddetmeye Ferit Bey'in gönlü razı gelmemişti!

Basın bu açıklamayı tatmin edici bulmadı ve Ferit Bey'in Mütareke Dönemi'nde, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) iken Milli Mücadele aleyhine çektiği bir telgraf gazetelere sızdırıldı. Bu yıpratıcı kampanyaya dayanamayan Ferit Bey istifa etmek zorunda kaldı. Yerine Recep (Peker) Bey Dahiliye Vekili oldu. Bu değişikliğe rağmen Nedim Nazmi Bey'in başkanlığındaki heyetin konu hakkındaki raporunu hazırlaması aylar sürdü. Basının ısrarı ile açıklanan rapora göre benzer nitelikte 20'den fazla olay vardı. Aracılık edenler arasında adı geçenlerden Kars Milletvekili Ağaoğlu Ahmed Bey, Öjen Kavalidi adlı Kafkas Gürcüsü dostu için aracılık yapmaktan öte rolü olmadığını söyleyerek kıyameti kopardı. Bu tartışmalar sırasında Sebuhyan olayına karıştığı tespit edilen 11 küçük memur azledildi. Yolsuzluklarda rolü olan milletvekilleri ve diğer nüfuzlu kişiler ise heyetin yetkisi dışında sayılmış, bunlar hakkında Ankara'ya gizli bir dosya gönderilmişti.

Basının baskısı üzerine bu gizli rapor 23 Temmuz 1924 tarihli gazetelerde yayınlandı. Raporda Sebuhyan'ın Bulgaristan'da hakkındaki kararı beklerken Manchester'daki oğluna yazdığı bir mektuptan söz ediliyordu. Buna göre Sebuhyan, Türkiye'ye gelmek için her fedakârlığı göze almış, ancak son anda kendisinden istenen 200 bin lira rüşveti vermediği için olay patlak vermişti.

30 Temmuz'da tahkikat raporunda adı geçen iki milletvekili, olayı kamuoyuna taşıyan gazetecilerden *İleri* gazetesi sahibi Celal Nuri (İleri) ve kardeşi Suphi Nuri (İleri) beylere fiziki olarak saldırdılar. Celal Nuri Bey kafasından yaralandı. Hükümet gazetecileri yatıştırmak için Recep Bey'i İstanbul'a gönderdi. Sonuçta olay hükümetten kurban verilmeden kapatıldı.

Peki kurban kimdi? Değirmenciyan ailesi idi. Ailenin 1884'ten beri var ettiği tüm mal ve mülklere peyderpey el kondu. Bu olaylar sürerken, 2 Temmuz 1924 tarihinde çıkarılan Seyr-ü Seyahat Talimatnamesi'yle bazı istisnalarla gayrimüslim şahısların Türkiye'ye girmesi engelleniyordu. İstisnalar arasında Beyaz Ruslar, mübadeleye tabi tutulmayan Rumlar, Türk tebaası Yahudiler (beyannameye tabi olarak), kocası Türkiye'de olan Ermeni kadınlar ve babası Türkiye'de olan, 18 yaşını tamamlamış Ermeni çocuklar da vardı. Talimatname 1930 yılında biraz yumuşatıldı ve mübadil olmayan Rumların sadece kız ve erkek çocuklarının dönmesine izin verildi. Mübadele dışında kalan "yerleşik" (*établis*) Rumların Anadolu'ya gitmesi serbestse de, Anadolu'da yerleşmeleri, mülk edinmeleri, hatta bir yerde üç aydan fazla kalmaları yasaklanıyordu.

Mesleklerde "Türk olma" şartı

Bunlarla yetinilmedi ve 31 Mart 1926 tarihli, 336 Sayılı (hâlâ geçerli olan) Memurin Kanunu'nda memur olabilmek için "Türk olmak" şartı getirildi. 6 Ekim 1927 tarih ve 558 Sayılı Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun'un 1. Maddesi'nde "Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde eczane açabilmek için Tıp fakültesi eczacı mektebinden diplomalı olmak ve Türk bulunmak ve memleket dâhilinde açılmasına müsaade edilmiş olan eczanelerden birinde iki sene müddetle çalışmış olmak lâzımdır," yazıldı. 4 Haziran 1932'de kabul edilen 2007 Sayılı, Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun'un 1. Maddesi'ne göre "Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mübayaacılık; Devlet inhisarına

tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri; umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelümum amelelik; her türlü müesseselerle ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansig ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyunculuğu ve şarkıcılığı; baytarlık ve kimyagerlik” yalnızca Türklere hasredilmişti. Kanunun kapsamı öyle genişti ki, “Türk” olmayan birinin iş bulması neredeyse imkânsız hale getirilmişti.

Yabancı Sermayenin Teşviki

1927 yılında, bir yandan bazı demiryolu yapım işleri İsveç ve Alman firmalarına verilirken, Teşvik-i Sanayi Kanunu ile Adana’da bir çırçır fabrikası, İstanbul-Feriköy’de Nestlé çikolata fabrikası kurulması, iki çimento fabrikası, bir plak, bir ilaç ve bir dokuma fabrikası (yerlerini tespit edemedim) kurulması için girişimler yapıldı. Kısacası, “milli burjuvazi” yaratmak pek kolay olmadığı için, çare yabancı sermayede görülmüştü. Nitekim 1927-1928 tarihli Devlet Salnamesi’ne göre Türkiye’de 60’ı sigortacılık, 121’i başka dallarda olmak üzere 181 yabancı şirket faaliyete devam ediyordu. Bunların milliyetlerine göre dağılımı şöyleydi: 33 İngiliz, 23 Fransız, 14 İtalyan, 14 Amerikan, 8 Alman, 7 Belçikalı, 4 Romen, 4 Sovyet Rusyalı, 4 Felemenk (Hollanda), 3 İsviçreli, 2 İsveçli ve 1’er Macar, Avusturyalı, Bulgar, Mısırlı, Yunan, Çek ve Çarlık Rusyası’ndan Fransa’ya aktarılmış uyruksuz bir şirket. Buna karşılık 11’i sigortacılık, 233’ü başka alanlarda olmak üzere 244 yerli şirket vardı. Ancak salnamede “yerli” diye gösterilen şirketlerin bazıları karma sermayeli, bazıları doğrudan yabancı şirketlerdi. Salnameyi hazırlayanların yerli şirket sayısını şişirmek için epey zorlandıkları anlaşılıyordu. 1929’da İstanbul’daki İngiliz Elçisi Sir Clerk tarafından merkeze yollanan bir raporda Türkler tarafından ku-

ruhan yeni firmalarda görülen bazı “kifayetsizlikler”den şöyle bahsediliyordu: İstisnasız olarak bu şirketlerin hepsi [yabancı firmaların] temsilcisi olarak işe başlarlar. Fakat bunlarda ne yerlerini doldurmaya çalıştıkları Hristiyan seleflerinin yaptığı gibi yavaş yavaş zenginleşmeye uygun bir yaradılış, ne de [onların sahip oldukları] sabır ve tecrübe vardır. Birçok örnekte görüldüğü gibi [bu şirketler] temsilcilik görevlerini ihmal ederek Ankara’ya koşarlar ve büyük [devlet] ihaleleri kaparak zengin olmaya çalışırlar. Zaten son yıllarda [Türkiye’de] ticari ahlak da çöküntüye uğramıştır.

1929 Dünya Büyük Buhranı’nın etkileri Türkiye’ye ulaşınca alınan ilk tedbirlerden biri 1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu’nu çıkarmak oldu. Bu kanunla döviz alım ve satımına kısıtlamalar getirildi. 1930’da döviz rejimi daha da sıkılaştırıldı, yabancı sermayeli şirketlerin kâr transferi yapmaları zorlaştırıldı. Sermaye girişi ve çıkışı Maliye Bakanlığı’nın iznine bağlandı. Bütün bu tedbirler Türkiye’ye zaten az ilgi duyan yabancı sermayeyi biraz daha soğuklaştırdı.

Bunun üzerine 1931 yılında sabık Maliye Bakanı Şükrü (Saraçoğlu) Bey başkanlığındaki bir heyet, Amerikan kapitalistlerini özellikle Türkiye’de tekstil alanında yatırım yapmaya ikna etmek için ABD’ye gitti. Heyetin 50-100 milyon dolarlık kredi talebi ABD Maliye Bakanlığı tarafından uygun görülmediği gibi, Amerikan şirketleri ve sermaye grupları da Türkiye’de yatırım yapmaya hevesli değillerdi. Bu tavrın tek istisnası, Henry Ford’un Galata’da bir otomobil montaj fabrikası kurma girişimiydi. Ancak girişim gümrük mevzuatına takılınca Ford yatırımını Mısır’ın İskenderiye şehrine kaydırды. Yabancı sermayenin gönülsüzlüğünde, Ankara’nın o yıllarda Türkiye ile uluslararası sermaye piyasaları arasında iyi bir köprü olabilecek yerel gayrimüslim burjuvaziyi düşman gören katı milliyetçilik politikalarının da payı vardı. Hem millici hem beynelmilelci olmanın çok kolay olmadığı bir kere daha tecrübe edilmişti.

Özet Kaynakça

- Boratav, Korkut. *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Demir, Tanju. “Cumhuriyet Dönemi Paralarında Siyaset ve İdeoloji”, der. Gülay Dinçel, *75 Yılda Para’nın Serüveni* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11-28.
- Eldem, Edhem. *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Koraltürk, Murat. “Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ökçün, Gündüz. *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 262, Ankara, 1971.
- Rozaliyev, Y. N. *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1978.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T.C. Merkez Bankası Yayınları, Ankara, 1997.
- Tezel, Yahya Sezai. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik, 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

İŞ BANKASI NASIL KURULDU?

Zafer Toprak'ın araştırmalarına göre 1908-1918 yılları arasında toplam 236 şirket kurulmuştu. 1918 yılında faaliyetleri devam eden 129 şirketten 120 tanesi İttihat ve Terakki iktidarları döneminde kurulmuştu. Cihan Harbi yıllarında yabancı şirket sayısı azalmış, Müslüman/Türk şirketleri çoğalmıştı. Batıdaki merkez bankalarının işlevini gören, 1863 tarihinde kurulmuş olan Osmanlı Bankası ile 1888 tarihinde kurulmuş olan Ziraat Bankası'nı hariç tutarsak, bunların arasında İttihatçıların bizzat kurduğu ya da kurulmasına öncülük ettiği bankaların önemli payı vardı.

Bunlar arasında en önemlileri, 1913 yılında Ziraat Bankası'nın da 25.000 liralık hisse ile katıldığı Milli Aydın Bankası ile 1916 tarihinde İTC'nin Maliye Nazırı Cavid Bey ve gazetecisi Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey öncülüğünde 4 milyon sermayeli ve 30 yıl süreli olarak kurulan Osmanlı İtibarı Milli Bankası idi. Ardından Milli Kantariye, Milli Mahsulat ve Milli Ekmekçiler adlı şirketlerin müdürlerinin girişimleriyle Milli İktisat Bankası kuruldu. Bunların dışında İstanbul'da Ticaret ve İtibari Umumi Milli Bankası, İstanbul Bankası, Emlak ve İkrazat Bankası, Asya Bankası, İktisat Bankası, Konya'da Konya Milli İktisat Bankası, Karaman Milli Bankası ve Akşehir Osmanlı İktisat Bankası, Kayseri'de Kayseri Milli İktisat Bankası ve Köy İktisat Bankası, Eskişehir'de Eskişehir Çiftçi Bankası, Manisa'da Manisa Bağcılar Bankası, Adapazarı'nda İslam Ticaret Bankası gibi irili ufaklı İttihat Terakki girişimleri vardı. Ancak 1920'lere gelindiğinde bunların çoğunun içi boşalmıştı.

Kuruluş sermayesi nasıl toplandı?

1922'de Mustafa Kemal'in emriyle "millî" şirketlerin bir envanterini çıkarmakla görevlendirilen Ahmed Hamdi Başar'a göre: "En kısa zamanda Türk zenginleri yetiştirip onları koruyarak millî burjuva kadrosunun temellerini atmak Gazi'nin önemli hedeflerinden biriydi. İş Bankası'nı da bu gayeye yardımcı olsun diye" kurmuştu.

Yeni kurulan "millî devlete millî bir burjuvazi yaratmak" misyonuyla yeni ve güçlü bir "millî" banka kurmayı neyin tetiklediğini Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*'da şöyle anlatmıştı:

Yabancı bankalardan biri "Acaba sizdeki 100.000 liramızla bankanıza ortak olamaz mıyız?" sualine "Türklerin bu işle uğraşması yersiz" gibi bir cevap verince Mustafa Kemal 100.000 lirayı hemen bankadan çeker, çuval içinde Kasaboğlu Çarşısı'nda bir dükkâna koyar ve önüne de bir de nöbetçi diker. Şimdi sermayeleri yüz milyonları aşan resmî ve hususi bankaların temeli budur.

Doğan Avcıoğlu ise, *Türkiye'nin Düzeni* adlı kitabında bankanın kurucusu ve dokuz yıl boyunca genel müdürü olan Celâl Bayar'ın şu sözlerine yer verir:

İmar vekili bulunuyordum. Bir gün Atatürk'ün kayınpederi Uşakizade Muammer Bey bana geldi ve kendilerinin 250.000 liralara bulundugunu, bununla ihracat ve ithalat yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretlerinin kendisine "Bir kere Celal Bey'e sorunuz, ondan fikir alınız," dediğini söyledi. İthalat ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini düşündüm. Sonra Gazi'nin bu işlere isminin karışmaması gerektiğini düşündüm. Vaktiyle bankada çalışırken Türk tacirlerinin yabancı bankalardan faydalandıklarını görür ve millî bir Türk bankasına daima ihtiyaç duyardım. Bu 250.000 lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını, bunun aslında bir amme hizmeti olacağını düşündüm, bu telkini Muammer Bey'e yaptım. Atatürk bu fikri beğenmişti.

Dikkat edileceği gibi, Falih Rıfkı Atay'ın anlatımındaki "100.000 lira" 250.000 liraya çıkmıştı ve bu 250.000 liranın

Mustafa Kemal ile Muammer Bey'e ait ortak bir para olduğu iması vardı. Celâl Bayar daha sonraki anlatımlarında sadece "Mustafa Kemal'in parası" olarak söz edecekti. Örneğin Mayıs 1982 tarihli *İş Dergisi*'ne verdiği mülakatta "Biz bismillah dedik, işe koyulduk. Atatürk 'Git Osmanlı Bankası'ndan 250 bin lirayı al, bu işe başla,' dedi," diye anlattı ilk sermayenin hikâyesini.

Muammer Bey'in kızı Latife Hanım'ın kız kardeşi Vecihe (İlmen) Hanım ise bankanın kuruluşunu şöyle hikâye eder:

Atatürk [İzmir'deki] evimizin selamlık kısmındaki özel odasında çalışırdı. Bakanlarla Atatürk sık sık çalışma odasında görüşürdü. Celâl Bey de sık sık çağırıldığı bakanlardandı. Gene böyle bir gün, Celâl Bey önce Atatürk ile onun çalışma odasında görüştü. Sonra bizim yanımıza geldi. Latife ablam, ben ve babam selamlık bölümünde oturuyorduk. Babam ihracat ve ithalatın yabancılar tarafından yapıldığını hatırlatarak bu işleri yapacak bir Türk şirketinin kurulmasını önerdi. Celâl Bey de bankacılık işlerinin de yabancılar elinde olduğunu hatırlatarak bir banka kurulmasının yararlı olacağını söyledi. Sonunda da görüş birliğine vardılar. Babam ile Celâl Bey arasında Atatürk'ün 250 bin lirasının nasıl değerlendirilmesi gerektiği konuşuldu. Bugün gibi aklımda, güzel bir akşamüstü idi. Daha sonra Atatürk de çalışma odasından çıkıp yanımıza geldi.

Görüldüğü gibi Vecihe İlmen'in paranın sahibinin Mustafa Kemal olduğu konusunda kuşkusu yoktur. Nitekim hatıralarında babasının bankanın kurucusu olduğuna veya hisse senedi sahibine dair bilgi sahibi olmadığını da belirtir. Bu arada Muammer Bey, kızı Latife Hanım Mustafa Kemal'le evlenirken 1 milyon lirayı çeyiz olarak vermişti. 1924 yılı bütçesinin 121 milyon lira olduğu düşünülürse, çeyizin miktarının önemi anlaşılır. Bu paranın akıbeti de bilinmiyor. Çünkü çift 1925 yılında boşandı ve o tarihten sonra Latife Hanım hiç konuşmadı.*

* Mayıs 1975'te yıllardan beri çektiği hastalığın kanser olduğunu öğrenen Latife Hanım, kim bilir hangi gerekçeyle evindeki bazı belgeleri yakmıştı ama Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın kasalarında saklanan 219 adet belge, 1976 yılında, dönemin Türk

Tarihçi Cemal Kutay'a göre "Mustafa Kemal'e ait" olan Osmanlı Bankası'ndaki 250 bin liranın kaynağı şuydu:

Milli mücadelenin buhranlı günlerinde Hint Müslümanları 500 bin TL toplamışlar, bunun 250 bin lirasını Türk Ordusu'na, 250 bin lirasını Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına göndermişlerdi. Büyük Taarruz öncesi gelen bu parayı Başkumandan Mustafa Kemal Paşa olduğu gibi Maliye'ye vermişti. Zafer sonrası kendisine bu parası iade edilmiş, o da verilecek bir Türk Bankası olmadığı için Osmanlı Bankası'na yatırmıştı.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın anlatımına göre de benzer bir hikâye vardı ortada:

Hind Müslümanları tarafından Atatürk'ün şahsına takriben 500-600 bin lira kadar tutan bir para gönderilmişti. Zaferden sonra 380 bin lira kendisine iade olunmuştu... binaenaleyh kararını verdi, elindeki paranın 250.000 lirasını temel sermaye olarak İş Bankası kuruluşuna verdi.

Zekeriya Sertel'e göre hikâye şöyleydi:

Milli Kurtuluş Savaşı sırasında Hindistan halkı Ankara'ya Halide Edib aracılığıyla 100.000 ABD doları göndermişti. Bu paranın Milli Kurtuluş Savaşı için harcanması şartı koşulmuştu.

Tarih Kurumu (TTK) Başkanı Enver Ziya Karal'ın teklifi üzerine, Uşaklıgil ailesi tarafından TTK'ya verilmişti. Ziraat Bankası'ndaki kasa 1977'de, Osmanlı Bankası'ndaki kasa 1979'da açılmış ve "Latife Uşaklıgil Belgeleri" TTK adına Ordinaryüs Profesör Reşat Kaynar tarafından incelenmişti. Kaynar 10 Nisan 1979 tarihli raporunda şöyle demişti: "Bu belgeler gerek devrim tarihinin gerek Cumhuriyet tarihinin gerçek belgelere dayanması yolunda başlıca vazife görecek niteliktedir. Bu belgeleri incelemeksizin devrim tarihinin, daha doğrusu Cumhuriyet tarihinin yazılması mümkün olmaz." Madem bu kadar önemli belgelerdi, o halde incelemeye sunulması gerekmez mi demeyin, çünkü burası Türkiye'ydi. Belgeler üzerindeki 25 yıllık yayın yasağının kalktığı Şubat 2005'te, TTK Başkanı Yusuf Halaçoğlu, ailenin isteği üzerine evrakların açıklanmasından vazgeçildiğini söyleyerek, malum paranoyanın devam ettiğini göstermişti. Reşat Kaynar ise 25 yıl önceki incelemesine atıfla "Bir tarihçi olarak bunların o günün şartlarında kamuoyunun bilgisine sunulmasını uygun bulmadım..." diyecekti. Yani yine rejimin muhafızları, halkın neyi bilmesi gerektiğine karar vermişti. Bu saçma sansür hâlâ sürüyor ve biz "devrim tarihi"ni hâlâ eksik biliyoruz!

Halide Hanım bu parayı Atatürk'e vermişti. Fakat Atatürk o zaman bu parayı harcamayarak saklamış, zaferden sonra İş Bankası kuruluş sermayesi olarak kullanmıştı. Halide Hanım paranın yerine harcanmamış olmasından gücenmiş ve kızırgınlığını Atatürk'e duyurmuştu. Halide Hanım'ın bu hareketi Atatürk'ü kızdırmıştı. Araları bu yüzden açılmıştı.

O sırada Mübadele, İmar ve İskân Vekili olan ve İş Bankası'nın başına geçmek için bu görevinden ayrılan Mahmud Celâl (Bayar) Bey'e göre ise paranın kaynağı şuydu:

Hint Müslümanları, Milli Mücadele'de Atatürk'ün şahsına para göndermişlerdi. Bu paralar ordumuza sarf edilmişti. Belki bu para da o paralardandır. Ama ben böyle bir şeyi araştırmaya lüzum görmedim. Böyle bir şeyi Atatürk'ün aleyhine olanlar da yaymak isterler.

Resmî tarihçilere göre bir “meczip” olan Rıza Nur ise *Hayat ve Hatıratım* adlı kitabında İş Bankası kuruluş sermayesi konusunu şöyle aktarmaktadır:

Askerler aç ve elbisesiz. Düşündük, “Mustafa Kemal'den Hintlilerin gönderdiği parayı alalım,” dedik. İstedik, vermedi. Zorladık, olmadı. Maliye Vekili Hasan Fehmi, doğrusu bu işe çalıştı ve bundandır ki, Mustafa Kemal'le turfa olmuştu. Bu iş [muhelif] İkinci Grup'un ağızına düştü. Konuyu Meclis'e koymaya teşebbüs ettiler. Mustafa Kemal hem korktu hem köpürdü. Heyet-i Vekile'de “Bu para benimdir. Hindliler bana gönderdiler,” dedi. Evet Hindliler onun namına göndermişlerdir. Fakat “Türk Milleti'nin bu buhranlı anında en mühim olduğuna hükmedilen mahalde sarfediniz,” demişler, öyle göndermişlerdi. Burasını söylemiyor. Hem akıl var, yakın var. Ne diye Hindliler Mustafa Kemal'e para yollasınlar? Ben Rusya'ya gidince Hükümet bu parayı almış. Fakat beş on gün sonra Maliye Haznesine ilk para girince [Rusya'dan gelen ilk yardımları kastediyor] Mustafa Kemal, Maliye Vekili Hasan Fehmi'den parayı yine geri almıştır. Hâlbuki, bu paradan başka O'na, Cava'dan, yine Hind'den,

Amerika Müslümanlarından, İstanbul'dan ve emsali yerlerden daha böyle birçok paralar gelmişti. Hepsi de bir milyon altına yakındı. Şimdiki paramızla on milyon lira yapar. Mustafa Kemal hepsinin üstüne yattı. Hepsini yuttu. Bu açık ve büyük mikyasta bir hırsızlık idi.

Hilafet Komitesi'nin Milli Mücadele'ye desteği

Burada bir parantez açalım. Hint alt kıtasında yaşayan 80 milyon kadar Müslüman'ı temsil ettiğini ileri süren Hint Hilafet Hareketi adlı örgütün liderlerinden Muhammed Emir Ali ve kardeşi Şevket Ali tarafından 22 Eylül 1919'da Lucknow'da toplanan Bütün Hindistan'ın Müslümanları-Konferansı'nda, hilafet makamının önemine ve korunması gerektiğine işaret eden, ayrıca Anadolu'nun Türklere bırakılması yolunda sekiz önemli karar alınmış ve toplantı sonunda Sultan Vahdettin'e sadakat mesajı gönderilmişti. Bu tarihten itibaren de komitenin Türkiye'ye ilgisi sürdü; Milli Mücadele kadroları da Anadolu halkını düşman güçlere karşı harekete geçirmek için bol bol İslâm faktörünü kullandılar. Temmuz 1920'de Hint Müslümanları'nın temsilcisi olduğunu iddia ederek önce İstanbul'a, sonra Ankara'ya gelen ama İngiliz casusu olduğu iddiasıyla 24 Mayıs 1921'de idam edilen Mustafa Sagir olayının da etkisiyle, ama esas olarak Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra İslâm desteğine ihtiyaç kalmadığı için, Hint Müslümanları'na karşı mesafeli davranılmaya başladı. Nitekim Lozan Barış Görüşmeleri'nin gecikmeli başlayacağını öğrenmesi üzerine Paris'e geçen ve kaldığı Grillon Oteli'nde, 17 Kasım 1922 günü Londra'da yayımlanan *Muslim Standard* adlı gazeteye verdiği demeçte Hilafet Hareketi'nin manevi desteğini şükranla karşıladığını belirttikten sonra, muhabirlerin hilafetin akıbetine ilişkin sorularını cevaplayan İsmet Paşa'ya göre Türk milleti İslamiyet'in kılıcı olmakla övünür ve hilafete her zaman sıkı sıkıya bağlıdır. Hatta bütün bir millet olarak, hilafet uğruna kanlarının son damlasına kadar savaşırlar. Ancak halifeliğin yetkilerinin yeniden Türkiye hudutları içine alınması, Ankara'nın Müslüman milletlerin özgürlüklerine karşı

gösterdiği hassasiyetin bir göstergesi olarak kabul edilmeli ve bundan memnuniyet duyulmalıdır. Çünkü eskiden saltanata ve hanedana, yani bir şahsa bağlı olan hilafet makamı Meclis'e bağlanarak kurum olarak güçlenmiştir.

Bu cevaplar ikna edici bulunmuş olmalıydı ki, 24-27 Aralık 1922'de Hindistan'ın Gaya şehrinde toplanan Hint Ulema Cemiyeti adlı örgüt TBMM'nin 17 Kasım 1922 günü bir İngiliz gemisi ile ülkeden kaçan Vahdettin yerine Abdülmecid Efendi'yi halife seçmesini onaylamış, ancak halifenin şeriatın gerektirdiği iktidar ve itibarı sürdürmesini ve İslâm dünyasına danışılmadan statüsünün değiştirilmemesini dilemişti. Ardından ileride Pakistan'ın kurucuları arasında yer alacak olan Müslüman şair, filozof Muhammed İkbal, Milli Mücadele'ye destek için 1922'deki Büyük Taarruz öncesi bir çağrı yaptı ve "Allah'ını seven Lahor'daki Gül Bahçesi'ne gelsin!" dedi. Çağrıyı duyan yüz binler, Gül Bahçesi Meydanı'na doluştular. İkbal'in konuşmasıyla coşan kitleler, bağış kutularının önünde toplandılar. Bu ve benzeri kampanyalarla Mustafa Kemal'in tuttuğu cetvellere göre (not defterlerinin sekizini bu tür kayıtlara ayırmıştı) Hint Hilafet Hareketi'nin toplayıp 26 Aralık 1921 tarihinden 9 Ağustos 1923 tarihine kadar yolladığı miktar toplam 122 bin sterlin'di.* Ancak ilişkiler daha sonra da sürdü. Hatta 1923 yılı ortalarında, Rauf Bey'in Başvekilliği sırasında, Antalya Milletvekili Hoca Rasih Efendi başkanlığında bir Hilal-i Ahmer (bugünkü Kızılay) heyeti Delhi'ye para toplamaya gitti. Muazzam bir sevgi selinin ortasında kalan Rasih Hoca, cuma namazında hutbeye çıktı ve halktan "Hilafet'in koruyucusu Kemalistlere yardım etmesini" istedi. Ancak İngilizlerin cami çıkışlarında Türklerin hilafeti kaldırdığı haberini yayması ve bunu belirten afişlerle meydanları donatması yüzünden para toplama işi başarısız oldu. Yine de çeşitli kaynaklardan toplam 8.250 sterlin (52.800 lira) bir kaynak Ankara'ya ulaştı.

* Milli Mücadele'nin Mali Kaynakları kitabının yazarı Alptekin Müderrisoğlu'na göre ise 125 bin sterlin'dir. 1 sterlin o dönemde yaklaşık 6,4 liradır. Dolayısıyla bu para o günün değerleriyle 780 ila 800 bin liraya tekabül eder.

Bu konuda çalışan hiçbir tarihçi bugüne dek yaklaşık 800.000 liraya tekabül eden bu yardımların kime teslim edildiğini, nereye ve nasıl harcandığını belgeleyemedi. Sadece “Savaş ihtiyaçları ve Yunan ordusu çekilirken yakılıp yıkılan yerlerde halkın yaralarını sarmak için harcandı,” gibi genel ifadeler kullandılar. Yine de resmî tarihçiler nezdinde İş Bankası'nın kuruluş sermayesinin dörtte birlik kısmının nereden bulunduğu konusunda da görüş birliği vardır. Bu anlatı, İslamcı çevreler tarafından “İş Bankası, Hint Müslümanlarının gönderdiği para ile kuruldu” şekline dönüştürülmüştür. Halbuki, ileride görüleceği gibi eğer Hint Müslümanlarının gönderdiği miktar doğruysa ve bu para İş Bankası'na aktarılmışsa, kuruluş sermayesi olan 1 milyon liranın sadece dörtte biridir.*

Bankanın kurucuları

Bankanın ismini dönemin Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey önermişti. Sermayesinin “millî”, hissedarlarının “Türk” olmasına karar verilmişti. Kuruluş tarihi olarak da Büyük Taarruz'un ikinci yıldönümü olan 26 Ağustos 1924 günü seçilmişti. Bankanın ilk genel müdürü olacak olan İzmir Milletvekili Mahmud Celâl (Bayar) Bey, Mustafa Kemal'e başlangıçta teknokrat ağırlıklı bir liste sunduğu halde, Mustafa Kemal'in isteği üzerine yönetim kurulunun omurgasını Mustafa Kemal'in en yakın çevresindeki milletvekilleri oluşturdu. Bu kişiler Siirt Milletvekili ve *Milliyet* gazetesinin sahibi Mahmut (Soydan), Rize Milletvekili Fuat (Bulca), Ertuğrul (Bilecik) Milletvekili Fikret (Onuralp), Gaziantep Milletvekili ve İstiklal Mahkemesi Başkanı “Kılıç” Ali, Cebelitarık (Mersin) Milletvekili İhsan (Eryâvuz), Sivas Milletvekili Rasim (Başara), İzmir Milletvekili Rahmi (Köken), Trabzon Milletvekili Hasan (Saka), Ankara Milletvekili Şakir (Kınacı),

* Bankanın sermayesinde Hint Müslümanlarından gelen paranın olduğuna tek itirazı, Boğaziçi Üniversitesi'nden hocam Ahmet Kuyaş'tan duydum. Kuyaş bir sohbetimizde Hint Müslümanlarından gelen paraların savaş sırasında kullanıldığını, İş Bankası'nın kuruluş sermayesinin aralarında babasının da olduğu bir grup yerli sermayedar tarafından temin edildiğini ima etmişti.

Bozok (Yozgat) Milletvekili Salih (Bozok) idi. Ayrıca Mustafa Kemal'in askerî maiyetinden Nuri (Conker) ile Cevat Abbas (Gürer) ve "silahendaz" grubundan Recep Zühtü ile Mustafa Kemal'in sözünden çıkmayacak nitelikte 23 eşraf ve tüccar şahsiyet vardı. Mustafa Kemal'in adı toplam 36 kişilik bu kurucu kadro arasında yoktu. Bu kadro o günlerde haklı olarak "adam kayırmacılık" dedikodularına neden olmuştu. Ahmed Hamdi Bey bu durumu şöyle meşrulaştırıyordu:

[B]u insanlar kendilerini Atatürk'ün gerçekleşmesini istediği bir millî davada vazife almış gibi görüyorlardı. Şüphesiz menfaat da sağlıyorlardı. Bunu Gazi de, herkes de biliyordu. Fakat yaptıkları hizmet, memleket bakımından, rejim bakımından büyüktü. Müteşebbis, işadamları, kısa deyişle millî burjuva sınıfımızın temelini atabilmemiz ve bu aşamayı geçmemiz lâzımdı.

Falih Rıfkı da "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm (iş bitiricilik) salgının başlangıcı olmuştur" demişti.

Bu yıllarda devlet eliyle yaratılmış "millî" burjuvalardan en ünlüsü olan Vehbi Koç anılarında şöyle diyecekti:

Adam zengin etmenin doğrudan yollarından biri de devlet bankaları ve İş Bankası kredilerinin dağıtılmasıydı. Liderlerin yakınlarına krediler dağıtmakta ün kazanan İş Bankası, yönetici siyasi kadro içinden, iş aleminin "tatlı" ilişkilerine fazla utanıp sıkılmadan dalanların kalesi haline gelmişti.

Ortaklardan biri de Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım'ın babası, İzmirli tüccar Uşakizade Muammer Bey'di. Latife Hanım'ın kız kardeşi Vecihe İlmen o günleri anlatırken babasının her ne kadar İş Bankası kurucuları arasında olduğunu bilmediğini ve kurucu hisse senetlerini de görmediğini söylüyorsa da, 1923 yılında evlilik gerçekleştiğinde, kendisine ileride bulunacak petrol kuyularından pay verilmesi vaat edilen ancak petrol bulunamayınca yerine bugünkü fuar alanının tapusu ve havagazı dağıtım işleri verilen Muammer Bey, ayrıca İzmir Körfezi'nde

Vapur İşletme imtiyazı ile de ödüllendirilmişti. Muammer Bey üç gemi satın almış, adlarını *Mustafa Kemal*, *İzmir* ve *Yeni Türkiye* koymuş ve 1925'e kadar bu imtiyazı kullanmıştı.

Mustafa Kemal'in payı ne kadardı?

CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in sözlü anlatımına göre Mustafa Kemal 26 Ağustos 1924'teki kuruluş aşamasında 207.400 lira değerinde 25.000 hisse daha satın alarak İş Bankası kuruluş sermayesi hesabını toplam 457.400 liraya çıkartmıştı.* Bazılarına göre Mustafa Kemal bankadaki hesabına yatırarak bankanın mali yapısının güçlenmesini hedeflemişti. Bu iş için kullanılan para, Osmanlı Bankası'nda Mustafa Kemal'in özel hesabında duruyordu ve bazı çevreler bu paranın da Hint Müslümanlarından gelen paranın diğer bölümü olduğunu ileri sürdüler, çünkü 26 Ağustos 1924 ile 31 Aralık 1929 tarihleri arasındaki dönemde Mustafa Kemal yeni hisseler edinmeyi sürdürmüş ve giderek hisselerini artırmıştı.

Örneğin Mustafa Kemal, Latife Hanım'dan boşandıktan sonra Muammer Bey de elindeki 5.000 adet İş Bankası hissesini iki fasıl halinde, 30 Aralık 1925'te ve 30 Haziran 1925'te Mustafa Kemal'e 25 bin liraya devretmişti.** Mustafa Kemal, Fethi Bey'den (Okyar) 1924 ve 1927 yıllarında, 5 seferde toplam 10.158,37 liralık 3.600 hisse; Samsun'da yerleşik 10 vatandaştan, adedi 5 liradan 5.000 liralık 1.000 hisse; 30 Haziran 1926'da Rauf Bey'den, adedi 5 liradan 500 liralık 100 hisse; 5 Ekim 1929'da piyasadan, adedi 11,20 liradan 181.720 liralık 16.225 hisse; 14 Ekim 1929'da adedi 11,20 liradan 448.000 liralık 40.000 hisse senedi topladı.

* Mustafa Kemal'in zaman içinde satın aldığı İş Bankası hisseleri hakkındaki rakamlar, İş Bankası'nda yönetici olarak çalışan ve bu kurumdan emekli olan Haluk Altay'ın benimle paylaşmak nezaketini gösterdiği bilgilerden derlendi. Kendisine tekrar teşekkür ederim.

** Latife Hanım'ın yeğeni Sadık Öke ileriki yıllarda Mustafa Kemal'in devraldığı 5.000 hissenin bedelinin 50 bin lira olduğunu, ancak Mustafa Kemal'in bu paranın sadece yarısını ödediğini iddia edecekti.

Bu hisseleri almasını sağlayan gelirini de söz konusu hesap cetvelinden izlemek mümkündü. Mustafa Kemal adına İş Bankası-Yenicami Şubesi'ndeki 2 numaralı hesaba yatırılan miktarlar ise 10 Ocak 1925'te 100.000 lira, 23 Mayıs 1925'te 49.900 lira, 31 Mayıs 1925'te 50.000 lira, 12 Kasım 1925'te 45.000 lira, 3 Mayıs 1926'da 100.000 lira, 5 Mayıs 1926'da 35.000 lira, 14 Ağustos 1926'da 4.995 lira, 21 Eylül 1926'da 100.000 lira idi. Bu paralardan sadece sonuncusunun yanında "Maliye'nin tevdi" yazarken, diğerlerinde sadece "Tevdiat" açıklaması vardı, yani kaynakları hakkında açık bilgi yoktu.

8 Eylül 1926 ve 31 Aralık 1926 tarihli iki kayıttan anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal eskiden Ermeni Mezarlığı olan bugünkü İş Bankası Ankara Şubesi'nin bulunduğu Ulus/Ankara Şubesi'nin arsasını da İş Bankası'na 100.000 liraya satmıştı. Bu miktarlar iki parti halinde hesabına yatmıştı.

1917'de İttihatçılar tarafından kurulan İttihad-ı Millî Bankası'nın Ocak 1927'de İş Bankası'na devredilmesi üzerine, bu bankadaki 550.000 lira da 16-22 Ocak 1926 günleri arasında dört parti halinde "Türk Ticaret ve Sanayi Bankası'ndan Tevdiat" adı altında Mustafa Kemal'in Yeni Cami Şubesi'ndeki 2 numaralı hesabına yatırılmıştı. 18-19 Mayıs 1927 günleri üç parti halinde Şaban Bey'in İstanbul Türk Ticaret ve Sanayi Bankası'na tevdiatı" açıklamasıyla yatırılan 400.000 liranın da bu bankadan aktarılan para olması muhtemeldi. 11 Şubat 1928 tarihinde yatan 8.344 lira ile 5 Haziran 1928 tarihinde "Tevdiat" açıklamasıyla yatan 200.000 liranın da kaynağı belli değildi.

Bu miktarların hisse senetlerinin faizi olmadığı belliydi, çünkü hesapta faizler "İş Bankası Hisse Snd Temettü+Faiz" açıklamasıyla ayrıca belirtiliyordu. Faiz olarak hesaba aktarılan para da 1.235.000 civarında idi. Bu faiz açıklamalarının bazılarının yanında hisse senedi adedi de yazılıydı. Son faiz ödemesi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra hesabına yatmıştı ve 31 Aralık 1938 tarihli ödemenin karşısında "2.648.879 âdâdın %3,5 faizi" yazıyordu.

20 Ekim 1924 tarihinde yapılan ilk yönetim kurulu toplantısında Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Siirt Milletvekili Mahmut Bey, Genel Müdürlüğe ise İzmir Milletvekili Mahmud Celâl Bey

seçildi. Mustafa Kemal Yönetim Kurulu'nda yer almadığı halde bankanın işlerine doğrudan müdahil oldu. Yönetim kurullarına hep kendisine yakın kişiler seçildi.

1924 yılında İstanbul'da, 1925'te İzmir ve Bursa'da, 1927'de Adana ve Samsun'da birer şube açılırken, şube sayısı 1929'da 27'ye yükseldi. Celâl Bey personel politikasını "Müşabakaya, yarışmaya önem vermedim. İnandığım aile çocuklarını seçtim. Özellikle Türk çocuklarını seçtim. Türkler banka kuramaz kompleksini yenmek için Türk çocuklarını seçtim," diye özetlemişti. Böylece 1924'te hepsi de "Müslüman/Türk" olan, 29'u memur, 8'i hizmetli kadrosundaki personel sayısı da, 1929 yılına gelindiğinde 688'i memur, 188'i hizmetli kadrosunda olmak üzere 876 kişiye ulaştı. 1924'te 2.469.236 lira olan mevduat miktarı, 1928 yılında 34.588.898 liraya çıktı. Bankanın 1930 yılında mudi sayısı ise 33.466 kişi idi.

Özet Kaynakça

- Akalın, Güneri. *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politik Tarihinin Liberal Yorumu*, Orion Kitabevi, Ankara, 2010.
- Akgüç, Öztin. *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Bankalar Birliği Yayını No: 71, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1975.
- Atalay, Mustafa. *Türk Milli Bankacılığı (Bankacılık ve Tarihçesi)*, Yıldız Matbaası, Ankara, 1954.
- Atatürk'ün Bankası Türkiye İş Bankası, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2001.
- Atay, Falih Rıfkı. *Mustafa Kemal Atatürk'ün Mütareke Defteri*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.
- Koraltürk, Murat. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi-"Gazi Bana Çok Kızmış..."*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. Cilt, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.
- Öke, M. Sadık-Fatih Bayhan. *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2011.
- Özer, Mehmet Halis. "Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün Yeri: İş Bankası Örneği (1924-1930)", yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Silier, Oya. "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 1973-Ayrı Basım*, Mars Matbaası, Ankara, 1975.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

1924 NASTURİ AYAKLANMASI VE AZADİ ÖRGÜTÜ

1922 yılı boyunca Ankara, Musul'u ele geçirebilmek için Revandız bölgesindeki Kürt aşiretleri ile işbirliği yapmış, Fransız ordusundan kaçan Müslüman askerlerden kurulu bir müfreze ile İngilizlere karşı çarpışmalara girmişti; ancak Revandız Müfrezesi'nin komutanı Yarbay Özdemir Bey, Süleymaniye bölgesinde, İngilizlerin manda yönetimi altında örgütledikleri Kürtlerin lideri Şeyh Mahmud Berzenci'nin desteğini aldığı halde, Kâzım Karabekir'in komutasındaki Doğu Cephesi'nden yeterli desteği alamadığı için Nisan 1923'te İngilizlere yenilmiş ve İran'a kaçmak zorunda kalmıştı. Lozan'da Musul meselesinin bir sonucu bağlanmaması üzerine İngilizler durumu lehlerine çevirmek için Mezopotamya'daki (bugünkü Irak) Ermenileri ve (İsa'nın Tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığını vurgulayan bir Hristiyan mezhebinin mensupları olan) Nasturileri seferber etmeye karar verdiler. O sırada İngilizlerin emrinde 5-6 Nasturi taburu vardı. Bu taburlar Hakkâri bölgesine gönderildi ve bölgede geniş bir propaganda faaliyetine girişildi.*

Ankara'nın bu faaliyetlere tepkisi, 1 Ağustos 1924 tarihinde Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi adıyla gizli ve gayriresmî bir toplantı yapmak oldu. İhsan Şerif Kaymaz'a göre kongrenin amacı, temelde Türk-Kürt kardeşliği söylemi uyarınca Kürtlerin hoşnutsuzluğunu gidermektir. Toplantıya katılan Kürt delegelerinin talepleri arasında; 1) Kürtlere sıkıntılarını hafifletecek miktarda borç verilmesi, 2) Genel af ilan edilmesi, 3) Kürdistan'dan beş yıl

* Nasturiler 1919-1920'de özellikle Musul, Urfa, Çölemerik (Hakkâri), Van olmak üzere İran-Irak sınırındaki güneydoğu bölgesinde Ermenilerle birlikte Ankara'ya karşı mücadele etmişlerdir.

süreyle vergi ve asker alınmaması, 4) Şer'i mahkemelerin yeniden kurulması, 5) El konulan silahların geri verilmesi, 6) Türk tarafının uygun bulmadıkları kişilerin Kürdistan'dan çıkarılması vardı. Karşılığında Kürtler hükümete bağlı kalacaklar, Musul sorununda Türkiye'ye destek olacaklardı. Türk tarafı bu taleplere ilke olarak evet demekle birlikte, bu toplantının somut bir meyvesi ortaya çıkmadı. İngiliz belgelerine göre benzer bir toplantı 4 Kasım 1924'te Cizre'de yapıldı ama ondan da bir sonuç çıkmadı.

Gülyano'nun tuzağı

Bu toplantıdan bir hafta sonra bir keşif gezisine çıkan Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, 7 Ağustos 1924'te, Çölemerik'ten Çal'a (Çukurca) giderken, Hangediği mevkinde Nasturi Nuhup Aşireti Reisi Gülyano'nun saldırısına uğradı ve tutsak edildi. Aynı saldırıda il jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'le üç jandarma eri öldürüldü, beş jandarma eri de yaralandı. Bazı görgü tanıklarına göre saldırganlar arasında üniformalı ve silahlı İngiliz askerleri de vardı. Yani olay bir İngiliz kışkırtmasıydı. İngiliz tarafı ise İmadiye Kaymakamı aracılığıyla Nasturileri herhangi bir eylemde bulunmamaları konusunda uyardığını söylüyordu. Aşağı Tayyare Nasturileri reisi Hoşabe valiyi serbest bıraktırdığı halde, Ankara Hükümeti Nasturiler'e karşı güç kullanılmasını kararlaştırdı. "Tenkil" (cezalandırma) harekâtının komutasına 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa atandı. İran'dan iltica etmiş Kürt Şikak aşiretinin şeyhi İsmail Ağa Simko da karşılığında Revandiz'in kendisine verileceği umuduyla ya da vaadiyle Tayyar Paşa'ya yardıma razı edilmişti. Hazırlıklar sürerken, Eylül ayı başında Yüzbaşı İhsan Nuri ile Ali Rıza, Rasim ve Tefik Celal adlı üç teğmen emirleri altındaki 350 er, 10 makineli tüfek, 370 piyade tüfeği ile firar ettiler.* 20 Eylül 1924'te, Milletler Cemiyeti'nde Musul görüşmelerinin başla-

* Yüzbaşı İhsan Nuri Bey, 1930 yılı yazında Ağrı Dağı'nda Celali Konfederasyonu üyelerinin başını çektiği isyanın askeri lideri olacaktı.

masıyla İngilizler harekâtı durdurdu. Genelkurmay belgelerine göre 12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında devam eden “tenkil” (cezalandırma) harekâtı sırasında bölgede yaklaşık 8 bin nüfus yaşamakta olup sınır dışından gelecekleri hesaplanan birliklerle birlikte 3.400 ila 7.500 kadar silahlı adam çıkaracakları tahmin ediliyordu. Bölgeye 6 alay, ağır silahlar ve toplar ile İzmir’deki hava kuvvetlerinden 8 uçak gönderilmişti. Ordu, başta İran’la Türkiye arasında yaşayan Kürt Şikak aşireti reisi Simko İsmail Ağa’nın kuvvetlerinden olmak üzere 2.600 kadar aşiret askerinden yardım almıştı. Hükümet 100 bin lira ödenek ayırmıştı. Osmanlı Bankası da 200 bin lira kredi açmıştı.

Genelkurmay belgelerinde harekât şu cümlelerle özetleniyor: “Beştüşşebab grubu karşısında 600 kadar tahmin edilen Nasturilerin 6. Alay cephesine yaptığı taarruz, makineli tüfek ve topçu desteğinde yapılan karşı taarruz ile kırılmış ve neticede asilerin çoğu öldürülmüş ve bir kısmı da civardaki Nasturilerle birlikte ve perişan bir halde Pervari’ye çekilmişlerdi.” “22 Eylül 1924 Durumu: Nuhup Deresi dolayında Semdar sırtları hattına kadar olan kısımda Nasturilerden eser kalmamıştı.” “24 Eylül günü Valto Dağı üzerinde Nuhup Deresi kuzeyindeki tepelere kadar olan kısımda Nasturilerden eser kalmamıştı.” “Genelkurmay Başkanlığı 7. Kolordu’nun 30 Eylül tarihli raporuna karşılık olarak 2 Ekim’de verdiği emirde: Zap doğusunda kimse kalmadığına göre tedip hareketinin fiilen sona erdiğini...”

Genelkurmay kitabında Türk tarafının kayıpları konusunda da şu bilgiler veriliyor: “20 Eylül 1924 Durumu: (...) Bu hava taarruzunda 6 er şehit, 15’i ağır, 10’u hafif olmak üzere 25 er ve 9 hayvan yaralanmıştı.” “Dört gün içinde biri subay olmak üzere 14 şehit, 15’i ağır olmak üzere 43 er yaralı.” Nasturi kayıpları konusunda sayı vermeyen bu belgelerden, nüfusları 5 ila 8 bin arasında tahmin edilen Nasturilerin bir bölümünün öldürüldüğü, bir bölümünün ise İngiliz hatlarının arkasına çekildiği anlaşıyor.

Olayların ardında bir örgüt var mıydı?

Hem başarısız Nasturi Ayaklanması'nın hem de bir sonraki bölümde anlatacağımız Şeyh Said İsyanı'nın arkasında bulunduğu düşünülen *Azadi* örgütüne dair bildiklerimize gelirsek: Mahkeme tutanaklarında Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyeti olarak geçen bu örgüt birçok kaynakta farklı isimle zikredilmekte, kuruluş tarihi ve kurucuları hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Örgütle ilgili ilk bilgiler Şeyh Said'in yakalanmasını sağlayan ve onunla birlikte yargılanan Binbaşı Kasım Bey tarafından Şark İstiklal Mahkemesi'ndeki muhakemesi sırasında verilmiştir. Bugün birçok kaynakta *Azadi* ile ilgili bilgiler bu ifadelere dayanmaktadır. Şeyh Said'in bacanağı olan Kasım Bey ise cemiyetle ilgili bilgilerini 1923 senesinde eski Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'le yaptığı konuşmadan öğrendiğini ve bunları 1924'te Erzurum'a gelen Mustafa Kemal'e anlattığını söylemiştir. Gerçekten de Mustafa Kemal 14 Eylül 1924'te çıktığı Karadeniz-Doğu Anadolu seyahatinin parçası olarak Erzurum'a ilk olarak 30 Eylül, sonra da 8 Ekim günü gelmiş, şehirden 11 Ekim'de ayrılmış, 18 Ekim 1924'te Ankara'ya dönmüştü. Binbaşı Kasım Bey bu ziyaretlerden birinde Şeyh Said ve *Azadi* örgütünün niyetlerine ilişkin ilk bilgileri vermişti. 20 Aralık 1924'te de Cibranlı Halit ve eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey tutuklanmıştı.* Ancak Kasım Bey'in ifadeleri arasında bazı çelişkiler vardır. Örneğin ilk ifadesinde –duyduğuna göre– eski Kürt Teali Cemiyeti Reisi Seyyid Abdülkadir'in bu gizli cemiyete üye olduğunu söylemesine ve “Şeyh Said'in Yusuf Ziya, Reşid ve Seyyid Abdülkadir ile alakası olduğunu bilmiyorum” demesine rağmen, ikinci ifadesinde isyancıların yönetim kadrosunu dinî ve siyasi olarak iki kanada ayırmış ve Seyyid Abdülkadir'in bu iki grubun lideri olduğunu iddia etmişti.

* Uğur Mumcu'ya göre bu görüşmede 9. Kolordu Komutanı Ali Sait (Aybaytugan) Paşa da vardı. Soyadı Akbaytogan olan Ali Sait Paşa o tarihte 4. Kolordu Komutanı olup görev bölgesi Karadeniz idi. Dolayısıyla Erzurum'daki görüşmede bulunduğu şüpheli görünüyor.

Azadi'yi kimler kurdu?

Dönemin tanıklarından Behçet Cemal, Azadi'nin Kürt Teali Cemiyeti'nin dağılmasından sonra 1923 yılında kurulduğunu ve kurucularının arasında Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya'nın yanında, eski Kürt Teali Cemiyeti lideri Seyyid Abdülkadir'in de olduğunu belirtmektedir.

İsyanın gerçekleştiği dönemde yaşayan Mehmed Şerif Fırat ise Azadi örgütünden bahsetmemekle birlikte, olayların ilk plan aşamasının Kürt Teali Cemiyeti adı altında yapıldığını, Lozan'dan sonra bu cemiyetin dağılması üzerine irtica hareketinin başında Yusuf Ziya ve Şeyh Said'in kaldığını söylemektedir. Fırat'a göre örgüt ile ilgili olarak hükümete ilk ihbarları da kendisinin mensubu olduğu Hormek Aşireti yapmıştı.

Kürt milliyetçiliğinin önemli isimlerinden Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi) 1969'da yayımlanan *Doza Kürdistan* adlı hatıratında Kürt aydınlarının Cibranlı Halit Bey'in etrafında toplanarak 1922 yılında "istiklal" anlamına gelen "Azadi" adında bir örgüt kurduklarını, Mülazım İsmail Hakkı Saveyş'in de Azadi'nin teşkilâtlandırılması için görevlendirildiğini, bu kişinin Diyarbekir'de örgütün şubesini açtığını belirtmektedir. Kadri Cemil Bey ayrıca şu ilginç bilgiyi verir:

8 Şubat 1925 tarihinde Türk karakol erlerinden bazılarının Piran'da öldürüldüğünün haberini Diyarbekir'de işittiğimizde bu hususta bir şeyden haberi olmayan Azadi kuruluşu ve görevli Diyarbekir şubesi üyeleri bizler olayın içeriğini ve ne amaçla yapıldığını anlayamadık. Cemiyetin reisi Halit Cibri ve nüfuzlu azalarının tutuklu olması, örgüt kuruluşunun tamamlanmamış olmasından ötürü, örgüt kararı ile bu kıyam hareketinin yapıldığını çok uzak görüyorduk. Hayret ve tereddüt içinde idik.

Yine Cemilpaşazadelerden olan ve 1922'de Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Cemilpaşazade Ekrem Bey 1973'te yayımlanan *Muhtasar Hayatım* adlı hatıratında "Cibranlı Halit Bey, Bitlisli Yusuf Ziya Bey ve arkadaşları Lozan muahedesinden (antlaşması) sonra Erzurum'da Azadi ismiyle bir gizli siyasi Kürt

cemiyetini teşkil etmişlerdi. 1924 senesinin yazında biz Diyarbakır'deki Kürtçüler de bu cemiyetin bir şubesini teşkil ettik," der.

İngiliz arşivlerinde çalışmış olan çağdaş araştırmacı Robert Olson'a göre 1921 yılında Erzurum'da Miralay Cibranlı Halit Bey tarafından kurulan örgütün yaklaşık 23 şubesi vardır. Şube liderlerinin çoğu Türk ordusunun subaylarıdır ve örgüte mensup aşiret üyelerinin birçoğu da Hamidiye Alayları'nda kumandanlık yapmış kişilerdir. Olson'un bu örgüte ilgili vermiş olduğu bilgiler İngiliz Hava Bakanlığı ile Sömürgeler Bakanlığı'na gelen raporlara dayanmaktadır. İngiliz istihbaratının *Azadi* hakkındaki bilgi kaynağı ise 1924'te Nasturi (Beytüşşebab) Ayaklanması'ndan sonra Türk ordusundan firar etmiş olan askerlerdir. Olson bu askerlerden birisi olan İhsan Nuri için şunları söylemektedir; "İhsan Nuri, İngiliz İstihbaratı'nın *Azadi*'nin kökenleri ve amaçları hakkındaki üç bilgi kaynağından biri ve 4 Eylül 1924 Beytüşşebab'taki isyanın baş kışkırtıcısı idi."

Doktora çalışmasını Musul Meselesi üzerine yapmış olan İhsan Şerif Kaymaz'a göre tam adı *Hizbe Azadiya Kürdistan* (Kürt İstiklal Komitesi) olan örgütün kadrosu, II. Abdülhamid'in mimarı olduğu Hamidiye Alayları geleneğinden gelen Kürt kökenli subaylardı. Nasturi Ayaklanması'nın başladığı Ağustos 1924 ile Şeyh Said Ayaklanması'nın başladığı Şubat 1925 arasında beş yüzbaşı, altı teğmen, iki çavuş ve 13 er Türk ordusundan kaçarak İngiliz makamlarına sığınmışlardı. İngilizler *Azadi* ile ilgili kısıtlı ve çoğu çelişkili bilgileri büyük ölçüde bu kaçak askerleri sorgulayarak elde etmişlerdi. Türk tarafının bilgileri de esas olarak bunlara dayanıyordu.

Hollandalı Kürdolog Martin Van Bruinessen'e göre *Azadi* 1923 yılında kurulmuştu. Kurucularının ve mensuplarının çoğu Türk ordusunda görevli subaylardı. Bunun yanında birçok şeyh de bu örgüte girmişti. Örgütün Kuzey Kürdistan'daki nüfuzlu kişilerle bağlantıya geçtiğini ve aynı zamanda 1923 seçimlerinde seçim kampanyası bahanesiyle Yusuf Ziya'nın birçok aşiret reisiyle görüşüğünü söyleyen Bruinessen, 1924 yılında örgütün ilk kongresini yaptığını ve kongrede Mayıs 1925'te genel bir ayaklanmanın başlatılması ve isyana destek vermesi için yabancı

devletlerle anlaşma yapılması kararlarının alındığını ileri sürer. Ayrıca bu kongrede Şeyh Said'in ön plana çıkarak isyan için çekingene davranan Hamidiye komutanlarını Kürdistan'ın bağımsızlığı için savaşmaya ikna ettiğini aktarır. Bruinessen'in kongre ile ilgili tek kaynağı, kongrede bulunmayan, ancak bulunanların çoğunu tanımış olduğunu iddia eden Liceli Molla Hasan Hişyar Serdi'dir.

İsyan zamanında 17-18 yaşlarında olan Hasan Hişyar, ancak 1994 yılında yayımlanan *Görüş ve Anılarım* adlı hatıratında isyanın başlama sürecini ve Piran Hadisesi'ni, katılmadığı toplantıları sanki katılmış gibi anlatır. Ancak onun anlattıklarıyla Şeyh Said'in anlattıkları ve mahkeme belgelerindeki anlatımlar arasında büyük farklar vardır. Ayrıca maddi hatalar (örneğin Fethi Bey'i TpCF reisi olarak gösterir), abartılı rakamlar (isyancı sayısını 70.000, Hani'de esir edilen asker sayısını 12.000, Ankara ve Şark İstiklal Mahkemeleri'nde yargılananların sayısını 1 milyon, idam edilen kişi sayısını 20.000 kişi) vermesi yüzünden güvenilir bir tanık olarak kabul etmek zordur. Bununla birlikte Bruinessen'in Hasan Hişyar'a dayanarak eserinde yer verdiği bazı bilgiler, daha sonra hazırlanan birçok kitapta hiç eleştirilmeden yer almıştır.

Nasturilik Nedir?

Nasturilik İsa'nın Tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığını vurgulayan bir Hristiyan mezhebidir. Nasturilere göre Tanrısal doğasında İsa, Tanrı'nın oğludur. İnsani doğasında ise Meryem'in oğludur. Meryem Ana, Ortodoks inancındaki gibi "Tanrı doğuran" (theotokos) değil, "insan İsa'yı doğuran" (hristotokos) dur. Konstantinopolis Patriği Nestorios'un ve öğretilerinin 431 tarihli Efes ve 451 tarihli Halkedon (Kadıköy) Konsilleri tarafından mahkûm edilmesinden sonra esas olarak Anadolu ve Suriye'de gelişen mezhebin 5. Yüzyıl'dan itibaren Araplar arasında yayıldığı, 7.-10. Yüzyıllar arasında ise Orta Asya'daki Maverâünnehr bölgesinde ve Çin'de önemli bir cemaati olduğu bilinmektedir. Osmanlı ülkesindeki Nasturilerin etnik kökenleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, patrikleri nezaretinde Hakkâri Kürt Emirliği'ne bağlı olarak yaşadıklarını biliyoruz. Nasturiler, Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) Kürt emirliklerine itaat etmemeye ve vergilerini ödememeye başlayınca, Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey, 1843 ve 1847 yıllarında Nasturiler üzerine iki defa sefer düzenlemişti.

Özet Kaynakça

- Bruinessen, Martin van. *Popular Islam Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)*, Manchester, 1982.
- Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Beybun Yayınları, Ankara. 1992
- Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kurdistan*, Özge Yayınları, Ankara. 1991
- Karerli Mehmet Efendi. *Yazılamayan Tarih -Anılarım*, der. Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt sorunları ile bağlantılı tarihsel ve siyasal bir inceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, Um:ag, Ankara, 2005.
- Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynağı ve Şeyh Said İsyanı, 1880-1925*, çev. Bülent Peker ve Nevzat Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992.

1925 ŞEYH SAİD İSYANI MI, KÜRT İSYANI MI?

Mustafa Kemal, Kürtlerin en azından bir bölümünü, yeni kurulacak devlette muhtariyetlerinin (özerkliklerinin) tanınacağına dair kimi açık, kimi örtülü bazı sözlerle Milli Mücadele'ye katılmaya razı etmiş, ancak 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türk ulus-devletinin siyasi meşruiyetinin hukuki garanti altına alınmasının ardından, Ankara ile Kürtler arasındaki ilişkiler yeni bir evreye girmişti. Bu tarihten sonra bir daha özerklikten söz edilmediği gibi, nihayet 3 Mart 1924'te Kürtler için çok önemli olan hilafetin ilgasından ve ardından 1924 Anayasası'ndaki Türkçü ruhtan sonra Türk-Kürt ittifakı çözülmeye başlamıştı.

Sonun başlangıcı Nasturi (Betüşşebap) Ayaklanması'nı* örgütledikleri iddiasıyla 20 Aralık 1924'te Cibranlı Halit Bey ve eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in tutuklanması oldu. Yusuf Ziya Bey'in ifadesi üzerine bazı aşiret reisleri ile Zaza Nakşibendi şeyhi Sait Divan-ı Harb'e çağrılmış, Erzurum'da Tetkik-i Hesabat Komisyonu Reisliği'nden ayrılan Miralay Halit Bey ise sorgulanmak üzere Bitlis'e götürülmüştü. Arananlardan Hase-nan Aşireti Reisi Halit ve Zerikan Aşireti Reisi Kerem tebligata uymayarak kaçmışlar, Şeyh Said ise yaşlılığını ileri sürerek ifadesinin Hınıs'ta alınmasını istemişti. İsteği uygun görülüp ifadesi Hınıs'ta alınan Şeyh Said Diyarbakır, Çapakçur, Ergani ve Genç dolaylarında bir ay kadar dolaştıktan sonra, 1925'in Şubat ayının başında Genç vilayetinin Ergani ilçesinin Eğil bucağına bağlı Piran köyüne gelerek kardeşinin evine yerleşmişti.

* Bu konuya yine bu kitaptaki Musul Meselesi ve "Halli" başlıklı yazıda değiniyorum.

13 Şubat 1925'te bir grup jandarmanın Şeyh Said'in kaldığı eve gelerek evdeki bazı misafirleri tutuklamak istemeleri ve bu isteğe ateşle karşılık verilmesiyle başlayan isyan, Cumhuriyet tarihine ve Türk-Kürt ilişkilerine damgasını vurdu.

Fethi Bey'le İsmet Bey'in farkı

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey'in anlattığına göre, isyan haberi Ankara'ya ulaştığında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Başvekil Fethi Bey ve (8 Kasım 1924'te Mustafa Kemal'in isteğiyle istifa ederek yerini Fethi Bey'e bırakmış olan) sabık Başvekil İsmet Bey Çankaya Köşkü'ndeydiler. Mustafa Kemal bir masada poker oynarken, Fethi Bey'le İsmet Bey de bir başka masada briç oynuyorlardı. Gecenin geç vaktinde yaverlerden biri elinde isyana dair telgrafla salona gelmiş ve telgrafı Mustafa Kemal'e teslim etmişti. Telgrafa göz atan Mustafa Kemal yavere telgrafı briç masasındaki Fethi Bey'e vermesini söylemişti. Yaverin getirdiği telgrafa çabucak göz atan Fethi Bey telgrafı yavere geri verdikten sonra briçe devam etmişti. Yaver soran bakışlarla tekrar Mustafa Kemal'in masasına yönelince, Mustafa Kemal yavere telgrafı bu sefer İsmet Bey'e göndermesini söyleyecekti. İsmet Bey telgrafı birkaç kez dikkatle okuduktan sonra aniden ayağa kalkmış, kaygılı bakışlarla etrafına bakmış ve telaşla kibrit aramış ve bir sigara yakmaya çalışmıştı. Sonra sigaradan vazgeçip kendini toparlayarak sandalyesine oturmuştu. Göz ucuyla bu sahneyi izleyen Mustafa Kemal yanındakilere dönüp "İşte, iki adam arasındaki fark; Şeyh Said ve çeteleri Şemdinli'ye gelip dayanmışlar," demişti.

İsyana en büyük katılım Zazaca konuşan Sünni aşiretlerin yoğun olduğu Piran, Çapakçur, Lice ve Hani dağlık bölgesindeki Zaza ve Kürt aşiretlerinden olmuştu. İsyancılar 16 Şubat'ta Darahini'yi kuşatmışlar, ardından Hani'yi ve 21 Şubat'ta Lice'yi ele geçirmişlerdi. Hükümet kuvvetleri Genç ve Hani ilçelerini kontrol altına aldıysa da, 22 Şubat'ta yeniden isyancılara terk etmek zorunda kalmışlardı. İsyancılar 23 Şubat'ta Çapakçur ve Palu'yu, 24 Şubat'ta Elazığ'ı ele geçirdilerse de, halkın direnişi yüzünden Elazığ'ı boşaltmak zorunda kalacaklardı.

Fethi Bey Hükümeti 23 Şubat'ta Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetleriyle, Erzurum vilayetlerinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle sıkıyönetim ilan etti. 25 Şubat'ta, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılarak dinî esaslı cemiyet kurmak ve dini siyasete alet etmek vatana ihanet kapsamına alındı. Mustafa Kemal'in radikal önlemlerden yana tavrını koyması üzerine, "pasif" bulunan Ali Fethi (Okyar) Bey Hükümeti, 60'a karşı 94 oyla düşürüldü ve yerine "şahin" İsmet Paşa Hükümeti kuruldu.* Yapılan oylama ile 23 ret oyuna karşı 153 kabulle hükümet görevoyu aldı.

Takrir-i Sükûn Kanunu

4 Mart 1925'te, ülkedeki tüm özgürlükleri rafa kaldırmaya olanak veren Takrir-i Sükûn Kanunu teklifi TBMM'ye sunuldu. Kanunun görüşülmesi sırasında Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, 1924 Anayasası'nın 26. Maddesi'ne göre idam hükümlerinin TBMM tarafından onaylandıktan sonra infaz edileceği belirtilirken, kanun teklifinde derhal infazın öngörüldüğünü söyledi. Kanunu Fransa'daki Şüpheliler Kanunu'na benzeten Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey, teklifin 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun "masuniyet-i şahsiye" (kişi dokunulmazlığı) ile alakalı 70. Maddesi'ne aykırı olduğunu belirterek bu kanunla her türlü siyasi faaliyet ve yayın faaliyetinin doğrudan doğruya hükümetin takdirine, idaresine ve denetimine bırakılmasını eleştirdi. Ayrıca ona göre hükümet muğlak birtakım tabirlerle herhangi bir kavramı irtica kavramı içine sokabilir ve hatta insanların zihninden geçen fikirleri bile bunun kapsamına alabilirdi. Feridun Fikri Bey kanunda geçen huzur, sükûn ve emniyet kelimeleri üzerinde durarak bunların nerede başlayıp nerede bittiği bilinmeyen kavramlar olduğunu, dünyada bütün keyfî hükümetlerin bütün yanlış hareketlerini bu kav-

* Ali Fethi Bey kısa süre sonra Paris Büyükelçiliği'ne atandı.

ramlar üzerinden gerçekleştirdiğini söyledikten sonra, sözlerini “[Bu kanun] Teşkilât-ı Esâsiye, Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye ruhuna münafidir (karşıdır). Bendeniz bu kanunun heyet-i umumiyesinin reddini teklif ediyorum,” diye bitirdi.

İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir ise (sadeleştirilmiş dille) şunları söyledi:

[H]adise- isyan zuhur eden mıntıkada hükümetimizin her türlü kanunî icraatına taraftarız. (...) Fakat bu belli hadise karşısında milletin doğal hukukunu zorlamaya yönelik icraatlara katienen taraftar değiliz. Huzur-ı âlinize getirilen kanun açıklıktan yoksun ve elastikidir. Eğer bu kabul edilirse, buna dayanarak anayasamızın ruhundan doğan siyasi bedeller ve bunların faaliyeti kısıtlamaya veyahut basına baskıya teşebbüs edilirse, halk egemenliği kısıtlanacak demektir. Çünkü artık milletvekilleri- nin sadaları dahi bu kubbe altından dışarı çıkamayacaktır. Bu kanunu kabul etmek Cumhuriyet tarihi için bir şeref değildir.

Kâzım Karabekir bu isyan nedeniyle yeniden gündeme getirilen İstiklal Mahkemeleri’ni de eleştirdi. İsyana karşı kanunî icraatlara taraftar olduğunu, ancak İstiklal Mahkemeleri’nin İstiklal Harbi zamanında yapılması lazım gelen mahkemeler olduğunu ve artık tarihe karışmaları gerektiğini ifade ettikten sonra sözlerini şöyle bitirdi: “İsmet Paşa Hazretleri eğer İstiklal Mahkemeleri’ni ıslahat aleti zannediyorlarsa pek ziyade yanılıyorlar.”

Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey ise, olayı, “geneli kapsamayan ve Kürtçülük peşinde koşan bir kısım zavallının başlattığı” bir hareket olarak tanımlayarak, hadisenin böyle sınırlı bir olayken, vatanın diğer kısımlarına genişleme ihtimali ile hareket edilmesinin Türk milletinden şüphe etmek anlamına geleceğini söyledi. Buna karşılık Kütahya Milletvekili Recep (Peker), Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), Muş Milletvekili İlyas Sami Beyler, kanun teklifinin demokrasi prensiplerine ve Anayasa’ya aykırı olmadığını söylediler. Mahmut Esat Bey, ayrıca Kâzım Karabekir’e hitaben “Memleketi anarşi içinde bırakmak da şeref değildir,” dedi.

İsmet Bey'in bu konuşmalara cevaben "Şark'ta ıslahat, emniyet ve asayişle sağlanacak" şeklinde özetlenebilecek konuşmasından sonra da tartışmalar devam etti. Recep Bey'in özellikle basını hedef alan konuşması üzerine Karabekir Paşa tekrar söz aldı ve kanunun esas amacının basını ve muhalefeti susturmak olduğunu söyledi. Recep Bey'in buna cevabı "İcap eden hedefe karşı icap eden şiddet tatbik edilecektir," şeklinde oldu. Taraflar tüm kozlarını oynamışlardı. Ardından oylamaya geçildi ve teklif 22 ret oyuna karşılık 122 kabul oyuyla kanunlaştı. Üç maddelik kanun sadeleştirilmiş dille şöyleydi:

1. Hükümet, memleketin nizamı ve huzurunu ve emniyetini ihlal eden teşkilat ve teşebbüsât ve neşriyatı, Reisicumhur tasdikiyle idareten yasaklamaya yetkilidir. Hükümet bu işi yapanları İstiklal Mahkemesi'ne verebilir.
2. Kanun yayınlandığı tarihten itibaren iki yıl geçerlidir.*
3. Kanunun yürütülmesinden İcra Vekilleri Heyeti sorumludur.

Bu arada isyancılar 7 Mart'ta Diyarbakır'a girmeyi başardılarsa da 8 Mart'ta püskürtülmüşlerdi. Ancak 12 Mart'ta Muş ile Varto arasındaki yolu kestikten sonra Erzurum'a doğru ilerlemeye başladılar. Ayaklanmanın en geniş sınırlarına ulaştığı bu devre kısa sürdü. İsyancılar 20 Mart'ta Çemişgezek'e saldırdılar ama püskürtüldüler. 23 Mart'ta sıkıyönetim üç ay daha uzatıldıktan sonra hükümet kuvvetleri çember harekâtına başladı.

Karadan ve havadan hücum

30 bin kişilik ordunun yanı sıra hava kuvvetlerinin uçakları da seferber edilmişti. Aslında 27 Nisan 1925 tarihli bir İngiliz istihbarat belgesine göre, Mardin'de bulunan sekiz uçaklık filodan

* Kanun iki yılın bittiği 2 Şubat 1927'de iki yıl daha uzatıldı, 4 Mart 1929'da yürürlükten kaldırıldı.

sadece iki uçak çalışır durumdaydı. Fransızların 1921'de geri çekilirken bıraktıkları dört uçakla birlikte, Mardin'de müdahaleye hazır sadece dört uçak vardı. Yakıtları trenle İstanbul'dan getirilen bu uçaklar günde iki kez uçuyor ve isyan bölgesini bombalıyorlar, olası bir sabotajdan korunmak için de Mardin'e gece dönüyorlardı. Sonunda Fransa'nın izniyle, Suriye sınırından geçen demiryollarını kullanarak isyancıların arkası sarıldı. 24 Mart-12 Nisan 1925 tarihleri arasında sırasıyla Varto, Piran, Maden, Lice, Silvan, Hani, Palu, Bulanık, Malazgirt, Kulp, Çapakçur ve Darahini geri alındı. Asiler dağılmış durumda İran istikametine kaçmaya başladılar.

İsyanın sönümlenmesi hükümetin elini serbest bıraktı; 20 Aralık 1924'ten beri tutuklu olan *Azadi* lideri olduğu ileri sürülen Cibranlı Halit, Yusuf Ziya, kardeşi Teğmen Ali Rıza, Yusuf Ziya Bey'in damadı Faik Bey ve Molla Abdurrahman, 14 Nisan'da, sabaha karşı 05.30'da Bitlis'te kurşuna dizildiler ya da idam edildiler. 15 Nisan'da ise Kürt Teali Cemiyeti eski reisi Seyyid Abdülkadir İstanbul'da tutuklanarak yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderildi. Aynı gün Şeyh Said ve yanındakiler Varto'da Osman Nuri Paşa'ya teslim olmaya karar verdiler. Ancak Varto'nun güneyinde Dirlik bölgesindeki Abdurrahman Paşa Köprüsü'nün önüne geldikleri zaman Şeyh Said teslim olmaktan vazgeçti ve kendi başına Bulanık üzerinden İran'a kaçmaya karar verdi. Amacı İran'daki İsmail Ağa Simko'nun güçleriyle birleşmekti. Şeyh Said'in bu niyetini anlayan Binbaşı Kasım Bey (ki daha sonra hükümetin adamı olduğu anlaşılacaktı) Şeyh Said'i "bana söz verdiler, idam edilmeyeceksin" diye ikna etti (veya tevkif etti) ve Osman Nuri Paşa'ya hitaben bir mektup yazarak teslim olacaklarını bildirdi. Böylece 13 Şubat 1925'te Piran'da başlayan isyan, 15 Nisan 1925'te Abdurrahman Paşa Köprüsü'nde bitti.

Yargılamalar

Şeyh Said önce Varto'daki garnizona getirildi. İddialara göre Osman Nuri Paşa kendisine saygılı davrandı. 20 günlük bir yolcu-

luktan sonra 5 Mayıs 1925 günü Diyarbakır'a getirilen Şeyh Said ve 28 arkadaşının şehre gelişi ise olaylı oldu. Olayların tanığı Behçet Cemal (İttihatçı lider Cemal Paşa'nın beş oğlundan biriydi) şöyle anlatmıştı o günü:

Şeyh Said, yanında 30 kadar atlı asi, önünde ve arkasında atlı, piyade hükümet kuvvetleriyle Diyarbakır'a getirildi. Halkın üzerine uçaklardan havai fişekler atılıyordu. Yetkili memurlar Şeyh Said'i dikkatli ve nezaketle karşıladılar. (...) Sanıkların hepsi hayvanlara bindirilmiş ve ayrı ayrı muhafaza altına alınmışlardı. Peşlerinde birer piyade ve süvari müfrezesi geliyordu. 19. Alay'a mensup olan askerlerin göğüslerinde ve tüfeklerinin namlularında, köylülerin yolda taktıkları çiçekler vardı. Askerler, "Ankara'nın taşına bak" adındaki zafer türküsünü söyleyerek halkın alkışları arasında caddelerden geçtiler. Hükümet Konağı önünde, 3. Ordu Müfettişi General Kazım Orbay, [7.] Kolordu Komutanı General Mürsel [Bakü], Diyarbakır Valisi Mithat, İstiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfut Kansu, üye Ali Saip Ursavaş ve Lütfi Müfit Özdeş, sivil ve askerî erkan bulunuyordu. Askerler bu heyet önünde bir resmigeçit yaptıktan sonra, iç kale kapısında atlarından indirilmiş olan asiler yaya olarak hükümet binası önüne kadar yürüdüler. Hükümet Konağı önüne getirildikleri zaman Şeyh Said ile Mürsel Paşa arasında şu konuşma oldu: -Hoş geldiniz. Yolda çok rahatsız oldunuz mu? Seyahatiniz nasıl geçti? Güneş altında bakırlaşmış renkli, ince uzun boylu, yaşlıca, fakat dinç göünen Şeyh Said, Paşa'ya cevap verdi: -Sefer zahmettir. -Hastaydınız, nasıl oldunuz? -Şimdi iyiceyim. -Yemek yemeye başladınız mı? -Hayır, daha korkuyorum. -O halde sizi daha tedavi etsinler. Doktorlar bakıyorlar mı? -Allah hepsinden razı olsun... Bu cevap üzerine general müfreme komutanına emir verdi: -Götürün, istirahat etsinler. Bu konuşma sırasında film ve fotoğraflar çekiliyor, Diyarbakır halkı neşe içinde sokaklarda kaynaşıyor ve hainleri lanetliyordu.

Mahkeme heyetinin koğuş ziyaretleri

Mülkiye Hapishanesi'ne konan tutukluları mahkemenin üyeleri (özellikle Ali Saip Bey), gazeteciler sık sık ziyaret edip onlarla sohbet etmeye çalışıyordu. Yargılamalara 14 Mayıs'ta Diyarbakır'daki sinema binasında başlandı. Yüksekçe sahnenin üzerine yarım ay şeklinde dizilen masaların üstünde Türk bayrakları asılıydı. İlk olarak 13 Nisan'da İstanbul'da isyanla ilişkilendirilerek tutuklanan Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmed, Seyyid Abdülkadir'in evinde misafir olarak bulunan Erbilli Hoşnev Aşireti'nden Nazif ve Seyyid Abdülkadir'in maslahatgüzarı Palulu "Kör" Abdullah Sadi yargılandı. Daha sonra Bitlisli Kemal Fevzi, Diyarbakırlı Hacı Ahti Mehmet Tefvik, Hoca Askeri, Cemilpaşazade Ekrem Bey'in de içinde bulunduğu 11 kişi bu davaya eklenerek yargılamalar devam etti. Davalar devam ederken şehirde adeta bir terör havası estirilmişti. Şehir asker ve sivil devlet görevlileri tarafından adeta kuşatma altına alınmıştı. Halkın yargılamaların yapıldığı binaya yaklaşmasına bile izin verilmiyordu. 23 Mayıs 1925 tarihinde biten ilk fasıl yargılamanın sonunda, Seyyid Abdülkadir ile beraber altı kişi hakkında idam kararı verildi ve 27 Mayıs'ta cezalar infaz edildi.

26 Mayıs-28 Haziran arasındaki ikinci tur yargılamalarda Şeyh Said ve 91 yandaşı yargılandı. Şeyh Said elleri kelepçeli, ayakları prangalı olarak getirilmişti salona. Behçet Cemal'in dediğine göre adım attıkça pranga taş zemine çarpıyor ve şingirdiyordu. Sanıkların avukatı yoktu, dolayısıyla kendi kendilerini savundular. Şeyh Said, sorgusunda, ayaklanmanın önceden hazırlandığı konusunda ne kendisinin ne de oğullarının bilgisi olduğunu, oğlunun İstanbul'a iş için gittiğini, ayaklanmanın jandarmanın evine yaptığı baskın olmasaydı belki bir sene, belki altı ay sonra olabileceğini, belki de olmayacağını, "Allah kader ettiyse olacağını", "kendisinin de tercihinin olduğu iddiasının boş olmadığını", "kıyamın fikrinde olduğunu ancak patlatmak niyetinde olmadığını", "kıyam etseydi de savaşıyla değil, broşürler yazıp Meclis'e göndererek yasaların şeriata uygun düzenlemesini istemeyi düşündüğünü", "oğlunun İstanbul'a Halep tüccarlarına mal satmak için gittiğini" belirttikten sonra, ısrarla isyanın

önceden planlanmadığını, ayaklanma çıktıktan sonra kendisinin köye dönüp başa geçtiğini, her şeyi şeriat uğruna yaptığını ve Kürtlük davası gütmeyişini, hatta Yusuf Ziya Bey'in bir gün kendisine geldiğini, Kürdistan kurulması düşüncesinde olduğunu, fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını söyledi. Şeyh Said muhtemelen Ankara'nın yönlendirmesiyle kendisini en çok İstanbul'da yayımlanan İslamcı gazete *Sebilürreşâd*'da yayımlanan yazıların etkilediğini iddia etti. Devletin muhbiri Binbaşı Kasım Bey dışındaki diğer sanıklar da benzer ifadeleri verdiler. Ancak mahkeme heyetini ikna etmek mümkün olmadı. Son sözleri sorulduğunda Şeyh Said, "Ben bu işin ne evvelinde ne de arkasındayım; içindeyim. Allah'a ayandır: Ecnebilerin parmağı yoktur," dedi. Mahkeme Başkanı'nın "Başka?" demesi üzerine de "Cezanın tahaffüfünü (hafifletilmesini) isterim," diye ekledi. Arkasından aynı sorular diğer sanıklara soruldu. Kimi beraatini istedi, kimi adalet talep etti.

Karar açıklanıyor

Karar ertesi gün, 28 Haziran 1925 Pazar günü açıklandı. Şark İstiklal Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit Bey kararını belirtirken şöyle dedi:

Kiminiz hasis şahsi menfaatlerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kıskırtmasını ve siyasi hırslarını rehber ederek hepiniz bir noktaya, yani müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz. Senelerden beri düşündüğünüz ve tertiplediğiniz umumi isyan ve ayaklanmayı yaparak bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız. Cumhuriyet Hükümeti'nin azimli ve kat'i hareketi, Cumhuriyet ordusunun öldürücü darbeleriyle isyanınız ve ayaklanmanız derhâl yok edildi ve hepiniz yakalanarak hesap vermek üzere adalet huzuruna çıkarıldınız. Herkes bilmelidir ki, genç Cumhuriyet Hükümeti fesat ve irticaa, her türlü lanetli faaliyetlere kat'i surette göz yummayacağı gibi, hatta kati tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya hareketlerine yer vermeyecektir. Senelerden beri şeyhlerin, ağaların, beylerin baskısı altında sömürülen,

eriyen, inleyen, mal, can ve ırzları şeyhlerin, beylerin, ağaların keyfine kurban edilen bu bölgenin zavallı halkı artık sizin fesatinızdan ve kötülüğünüzden kurtularak, Cumhuriyetimizin feyizli ilerleme ve saadet vaad eden yollarında yürüyerek refah ve saadet içerisinde yaşayacaktır. Siz de döktüğünüz kanların, sömürdüğünüz ocakların cezasını adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte Cumhuriyet'in sert fakat adil kanunlarının hükmü budur.

Başlangıçta Şeyh Said'le birlikte 49 kişiye idam cezası verildi. İdamlardan ikisi (biri yaşı küçük olduğundan, diğeri "vatanperver" olduğundan) 10 yıl hapse çevrildi. Böylece dokuz sanık bir ila 10 yıl arasında hapis cezalarına çarptırılmış oldu. 30 kişi beraat etti. 6 kişinin dosyası ilerde görülmek üzere ayrıldı.

"Hani beni kurtaracaktınız?"

28 Haziran'ı 29 Haziran'a bağlayan gece, yerli ve yabancı gazeteciler yetkililerin izniyle, sorular sormak için idamını bekleyen Şeyh Said'in hüccresine adeta hücum etmişlerdi. Kimi kaç çocuğu olduğunu soruyor, kimi çocuklarının adını soruyordu. Kimi "Bütün çocuklarınız aynı anneden mi?" diyordu. Kimi pişman olup olmadığını soruyor, kimi birkaç not defterini uzatıp birkaç cümle yazmasını istiyordu. Şeyh Said bir gazetecinin uzattığı not defterini alıp üzerine şunları yazdı: "Asıldığıma hiç acıma. Zira Allah ve din uğrunadır."

Bir ara Şeyh Said, hüccresinde hapis hane müdürü Osman Bey ile görüşerek Savcı Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey'i vasi tayin ettiği vasiyetnamesini yazdı ve paralarını "Evlatlarıma teslim ediniz," diyerek verdi. Vasiyetinde kendisine mezar yapılmasını da istiyordu. Hücredeki gazetecileri de şahit göstermişti.

İdam sehpaları daha karar verilmeden hazırlanmaya başlamıştı. Geleneğe göre idam edilenlerin birbirini görmemesi gerekirken, bu sefer darağaçları birbirini görecek şekilde dizilmişti. Alanda idamları izlemeye gelmiş kadınlı erkekli, çoluklu çocuklu, gürültülü bir kalabalık vardı. Yüksek zevat kendilerine

ayrılan tribünde yerini almıştı. Alan ışıklandırılmıştı. Olayı izlemeye gelenler arasında Fransız ve İngiliz gazeteciler de vardı.

28 Haziran gece yarısı, Muhafız Bölüğü Komutanı Nazif Bey sert bir sesle mahkûmların birer birer koğuşlarından çıkmalarını emretti. Mahkûmlar kapı önünde birbirlerine kalın zincirlerle bağlanarak sıralandılar. Şeyh Said ortalarda bir yerdeydi. İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri de onları izliyordu. Ali Saip (Ursavaş) Bey yüksek sesle "Said Efendi nerede?" diye sorunca, Şeyh Said "Saip Bey, hani doğru söylersem beni kurtaracak-tın?" dedi. Anlaşılan muhalif gazetecileri bu vaat karşılığı ifadesine eklemişti. Ali Saip Bey "Ne yapalım Said Efendi, seninle Hınıs'ta kuzu yiyemeyeceğiz," diye karşılık verdi. Güya Şeyh Said, daha önceden eğer kurtulursa herkese kuzu ziyafeti vaat etmişti. Daha sonra Şeyh Said konuşmaya devam ederek doğruyu söylediğini, cezasının hafifletilmesi gerektiğini söyleyince Ali Saip Bey, "Şeyh Efendi, bundan daha hafif ceza olur mu?" dedi. Şeyh Said daha ağır cezanın ne olacağını sordu ve Edirne'de yüz bir sene hapis cezasına razı olduğunu söyledi. Ali Saip Bey'in cevabı bu kez sert oldu: "Bu kadar Türk kanının dökülmesine, ocakların sönmesine sebep oldun, cezanı çekeceksin!"

Bu zoraki sohbete Mürsel Paşa da katılmıştı. Biraz sonra hayatı sonlanacak Şeyh Said'e sorusu "Beni mi çok seversin, [Ali] Saip'i mi?" idi. Şeyh Said kimseyle düşmanlığının olmadığını söyleyince, söze Diyarbakır Valisi Mithat Bey karışıp "Mahşer günü adil yargıçlarımızla değil, öldürdüğün masum insanlarla birlikte mahkeme olacaksın!" diye bağırdı. Mazhar Müfit Bey ise cebinden çıkardığı not defterini uzatıp "Şeyh Efendi, sen ayrıca şairsin. Rica etsem benim bir şeyler yazar mısın?" diyordu. Şeyh kendisini kırmadı ve şunları yazdı: "Bu dünyadaki hayatımın sonu geldi. Şu basit ağaç dallarına asmanıza perva etmem. Kurban edildiğimden dolayı pişmanlık duymuyorum. Muhakkak ki yolum, Allah, din ve halkımın yoludur."

Şeyh Said ve 46 arkadaşı, 29 Haziran 1925 günü sabaha karşı, Diyarbakır'da, Dağ Kapısı'nın dışında idam edildiler. Duruşmaları izleyen halk, mahkûmları bizzat asmak için birbirini ezmiş, her idam mahkûmuna bir devlet görevlisi (aralarında görevleri hayat kurtarmak olan sağlık memurları da vardı) tahsis edilerek

idamlar gerçekleştirilmişti. Şeyh Said asıldığında halktan bir alkış tufanı kopmuştu.*

İsyan planlı mıydı?

Şeyh Said'in isyanın bastırılmasından sonra, 16 Nisan 1925'te Varto karakolunda verdiği ifadeye göre olayların gelişimi şöyle olmuştu: Şeyh Said her sene dedesi Şeyh Ali Sebti'nin kabrini ziyaret etmek üzere ikamet ettiği Hınıs'tan doğum yeri olan Palu'ya giderdi. Aralık 1924'te Hınıs'tan yola çıkan ve yol üzerinde birçok yere uğrayarak halka vaaz ve nasihatlerde bulunan Şeyh Said, ifade meselesini hallettikten sonra, kalabalık bir grup halinde, yaklaşık iki ay kadar müritleriyle görüştüktan sonra kardeşi Abdurrahim'in ikamet ettiği Piran'a gelmişti. Öğle vakti söz konusu eve bir zabıt (subay) gelerek "Mehmed Ağa oğlu Bahri" namında bir mahkûmun evinde dokuz mahkûmun daha gizlendiğini ve bunların teslim olmaları için kendisinin aracı olmasını rica etmişti. Bunun üzerine Şeyh Said bu kişilere haber göndermiş, fakat bu kişiler teslim olmayacaklarına dair yemin ettiklerini söyleyerek teslim olmamışlardı. Daha sonra bu kişilerden sekizi serbest bırakılmış ve diğer iki mahkûm jandarmalar tarafından derdest edilmek istenmişti. Fakat serbest bırakılan sekiz mahkûm, daha önce aralarında kararlaştırdıkları üzere dışarıdan ve diğer iki mahkûm da hapisane içinden iki taraflı ateş açıp jandarmaları dağıtarak firar etmişlerdi.

Aslında firariler Şeyh'in hanesinde ise dahi, onları jandarmaya teslim etmesinin geleneklere göre mümkün olmadığını bilen hükümet kuvvetlerinin, söz konusu ziyareti, istihbaratını aldıkları isyanı kontrollü biçimde başlatmak için yaptıklarını düşünmek mümkün. Çünkü çok soğuk ve karlı bir ayda isyan başlatmak Şeyh Said ve şürekası açısından mantıklı değildi. Ancak

* Darağacından indirilen ölü bedenlerin usulüne uygun bir cenaze töreninin ve mezar taşının layık görülmediğini tahmin etmek zor değil. Açılan hendeklere yan yana dizilen ölülerin halen Diyarbakır Orduevi bahçesi ile Alman Hastanesi'nin arasındaki bölgede yattığı rivayet edilir.

ister kasıtlı olsun ister tesadüfi, bu restleşme sonunda Cumhuriyet tarihine damgasını vuracak Şeyh Said İsyanı'nın başlamasına neden olmuştu.

İsyanın önceden planlandığını söyleyenlerin başında Mehmed Şerif Fırat gelir. Fırat'ın herhangi bir kaynak göstermeden ileri sürdüğü iddiaları başkaları tarafından aynen alınarak tekrar edilmiştir. Bu teze göre 1922'de başlayıp 1924 senesi boyunca devam eden isyan hazırlıkları 1924 yılında Muş ve Bitlis'te meydana gelmiş olan Nasturi Ayaklanması sonrasında Bitlis'te kurulmuş olan Divan-ı Harb'in yaptığı soruşturmalar ve Yusuf Ziya ile arkadaşlarının tutuklanmış olması, bölgede faaliyet gösteren ve isyan hazırlıkları yapan gizli Kürt cemiyetinin yani *Azadi*'nin faaliyetlerini ortaya çıkarmış, Şeyh Said de tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durum Halep ve İstanbul'daki Kürt liderleri korkutmuş ve isyana hemen başlamaya karar vermişlerdi.

İsyanın planlı bir hareket olduğunu kabul etmekle birlikte, erken başlamasını hükümetin bir komplosu olarak değerlendirenler de vardır. Bunlara göre *Azadi*'nin faaliyetlerinden haberdar olan hükümet Şeyh Said'i adım adım izlemiş, daha fazla kuvvet toplamasına engel olmak ve hareketi doğmadan boğmak istemiştir. Bu amaçla bir jandarma birliği Piran'a yollanarak Şeyh'in emri altında bulunan bazı kişiler tutuklanmak istenmişti. Nitekim Şeyh Said mahkemede "Jandarma meselesi olmasaydı kitabeten, hitabeten belki bir sene sonra olurdu. Belki altı ay sonra olurdu yahut olmazdı," diyerek bir isyan olasılığını kabul etmişti. Ancak Mahkeme Başkanı Müfid Bey'in "Jandarma meselesi olmasa idi altı ay sonra olacaktı, değil mi?" şeklindeki ısrarlı sorusuna da "Hayır, olmasa idi belki olmazdı. Allahü Teâlâ kader etse idi olurdu," demiş, Müfid Bey'in "Her şeyi kaza ve kadere atfediyorsunuz. İrade-i cüz'iyenizi inkâr mı ediyorsunuz?" sorusuna da şöyle cevap vermişti:

Hayır, ihtiyar da vardır. Ben de boş değilim, benim de dahlim var tabii. İnkâr etmiyorum. (...) Evet, benim fikrimde vardı. Ulema, fuzala, ukalayı göreyim dedim. Ahkâm-ı din metruk oldu (dinin kuralları terkedildi), men'iyât (benlik) unutulmuş. Onları isteyelim dedim. Öyle ümit ediyorduk.

Ali Saib Bey'in Şeyh Said'in Lice halkına hitaben yazdığı "Ci-hat aşkı, intikam ateşiyle yanan tutuşan Liceliler, şimdiye kadar diyorlardı ki: Ah, Türkler bir defa surdan dışarı çıksaydılar! İşte çıktılar. Sıra sizindir," diyen mektupla ilgili soruya ise "O yazı benim değildir, imza da benim değildir. O ifade de zaten benim değildir," derken, konunun mahkeme tutanaklarında "Bu mektubun zirindeki imza benim fakat yazısı kâtibim Liceli Bilal Efendi mahdumu Fehmi Efendi'ye aittir," Ahmed Süreyya Bey'in hatıratında da "O yazı benim değildir, imza benim," şeklinde yer aldığını hatırlatalım.

Mahkeme reisi Şeyh Said'in bu iki kişiyi barıştırarak büyük bir kuvvet elde etmeyi planladığı görüşündeydi. Şeyh Said ise bu kişilerin dargın olduğunu Lice'ye geldiğinin ertesi günü öğrendiğini savunmuştur. Mahkemenin isyanın önceden planlandığına dair bir diğer kanıtı Piran'ı asilerden geri aldıktan sonra, Şeyh Said'in biraderi Abdurrahim'in evinde, kitaplarının arasında bulunan bir beyannamedir. Bu beyannamenin tarihi yoktur. Müdde-i Umumi (Savcı) Ahmed Süreyya Bey bu belgenin beyannameden ziyade bir taahhütname niteliği taşıdığını ve belgenin Piran Hadisesi'nden önceki hazırlık safhasında hazırlanmış olan bir ahitname olması gerektiğini söylemiştir. Belgede isyana fiilen katılmış olan Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim'in de imzası vardır. Şeyh Said ifadesinde bu beyannameden haberi olmadığını ve beyanname ile aynı fikirde de olmadığını söylemiştir. Ağdalı bir Osmanlıca ile yazılan beyannamede özetle Türk Cumhuriyeti'nin İslamiyet'e aykırı hareketler içinde olduğu, adeta putperestliği geri getirmeye çalıştığı, bir süredir Kürt eşraf ve hanedanına düşmanlık beslediği, yakında Ermenilere yaptığı muamelenin benzerini Kürtlere yapma fikrinde olduğu, hatta bu konularda TBMM'de kararlar alındığı belirtildikten sonra, "Salabet-i İslamiye ve asabiyet-i Kürdiyesi galeyana gelen birçok zevat bir cemiyet-i İslamiye teşkil ederek müstakil bir İslâm hükümeti vücuda getirmek fikrindedirler. Allah muvaffakiyet versin. Amin!" denmektedir. Şeyh Said bu belgeye itiraz etmemiştir. Ancak savcının hazırlığa delil olarak gösterdiği diğer olayları (Şeyh Şerife yazdığı 17 Ocak 1925 tarihli mektupta geçen "Kiği'da olan emanetler" ifadesi, dargın olan Hani'nin ileri gelenle-

rinden Mustafa Bey ve Hamdi Bey'i barıştırması, gittiği her yerde kendisini 200-300 kişinin karşılaması, damadı Şeyh Abdullah'a "Hükümet bana vurmadıkça vurmuyorum. Bana vursun, ben de vururum. Siz de vurunuz" dediği iddiası, Hani ve Darahini'nin Şeyh Said'in emri olmadan kendiliğinden isyana katılması) kendi konumunun mantığıyla tutarlı biçimde cevaplamıştır.

Sonuç olarak Şeyh Said "silahlı" bir isyanın önceden hazırlandığını kabul etmemiş, isyandan evvel gizli veya açık kimseye bir şey söylemediğini ileri sürmüştür. Ayrıca isyanı "Kalbimde tasavvur ediyordum" demiş, ancak bunu da din meselesinden dolayı bir risale yazıp âlimlerle istişare ederek hükümeti uyararak olarak izah etmiştir. Piran'daki olaydan dolayı da bunu yapmaya vakti olmadığını söylemiştir. Bunun yanında, oğlu Ali Rıza'nın İstanbul'a gitmesi ve Seyyid Abdülkadir'le görüşmesinin de isyanla alakalı olmayıp ticari amaçlı olduğunu, Diyarbakir'in de bir plan dahilinde alınmaya çalışılmadığını, doğal olarak geliştiğini ve hatta bunun için bir hazırlık da yapılmadığını söylemiştir. Ayrıca Azadi'yi ya da Kürt Teali Cemiyeti'ni bilmediğini söyleyen Şeyh Said, isyandan önce Yusuf Ziya ile görüşmesinde de onun fikirlerine katılmadığını bizzat kendisine söylediğini ifade etmiştir. Sözlerini de "İsyan meselesi niyetimizde vardı. Bela, niyetimizde vardı. Hin-i vukuu (meydana gelme zamanı) malum değildi. Dinimiz için çalışalım diyorduk" diye bağlamıştır.

Mahkemenin isyanın elebaşlarından olduğunu ileri sürdüğü Darahini İnzibat Kumandanı ve Geri Hizmetler Amiri, Modanlı, Zıktê Aşireti'nden Fakih Hasan ise "Bir ay evvel ben, Mualim'in, Hamdi ve Rüşdü Beylerin ihbarından anladım ve Vali'ye dedim ki 'İhbarlar doğrudur. Yazınız, işi kapatmayınız' dedim. Vali beni takdir etti. 'Asıl ve esası yoktur' dedi," demiştir. Soru üzerine de, "Jandarma vakası olmasaydı isyan çıkar mıydı yoksa tahriren mi teşebbüsatta bulunulurdu bilmem," diye cevap vermişti. Hanili Salih Bey ise Hükümet'in şeriata muhalif icraatlarının isyanı hazırladığını ve "Şeyh Said Efendi bir kibrittir, o olmasa idi başka birisi yapardı. Şeyh Said Efendi ne beni kandırabilir ne de icbar edebilir," demiştir.

Şeyh Said'in *Azadi* ile ilişkisi var mıydı?

Önceki bölümde belirtildiği gibi, *Azadi* örgütünün varlığından emin olmak zordur. Ancak varlığı kabul edildikten sonra Şeyh Said'in bu örgütle ilişkisini kurmak gerekir ki bu konuda da çeşitli bilgiler vardır. Şeyh Said ayrıca hem tutuklandığında hem mahkemede sürekli “kıyam” olarak nitelendirdiği hareketi “şeriat düzeni kurmak” için gerçekleştirdiğini belirtmişti. 26 Mayıs 1925 tarihinde Diyarbakır'daki sinema binasında İstiklal Mahkemesi karşısına çıkan Şeyh Said “İsyan hareketini nasıl düşündünüz? Nasıl buldunuz? Sizi teşvik edenler var mı?” sorusuna şöyle cevap vermişti:

Haşa ilham vaki olmadı. Kitaplarda gördük. İmam ne vakit şeriatın ahkâmını icra etmezse üzerine kıyam vaciptir. Hükümete şeriat meselesini anlatmak istedik. Hiç olmazsa bir kısmının icrasını talep edecektik.

Ali Saib Bey'in “Şeyh Efendi, sen şimdiye kadar mütemadiyen dinî cepheden bahsettin. Biraz da meselenin siyasi kısmından bahset?” sorusuna Şeyh Said “Medhaldar (karışmış) değilim ki bileyim” demiş, Ali Saib Bey'in “Sana bir سوال sorsalardı. Biz bir cemiyet teşkil ettik. Sen o vakit bizimle ne için birleşmedin deselerdi. Sen ne cevap verecektin?” sorusuna da “O vakit bir münazaa (çatışma) olurdu. Ben din talep ederken onlar din talep etmeselerdi münazaa olurdu,” cevabını vermişti.

Nitekim Behçet Cemal, Şeyh Said'i isyandan önce tanıyanların, Şeyh'in din, mezhep, siyaset ve hükümet ile alakasının “hiçbir zaman koyun sürülerinden daha fazla olmadığını” söylediklerini aktarıyor. Aynı şekilde mahkeme tutanaklarına göre Şeyh Said Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) Diyarbakır'da kurulmuş olan Kürt cemiyetlerine üye olmadığı gibi herhangi bir yardımda bulunmamıştı. Şeyh Said'in örgütün üyesi olduğuna dair kanıt olarak gösterilen Yusuf Ziya Bey'in ifadesinin zabıtnamelerde ve mahkeme dosyalarında bulunmadığını da ekleyelim. Şeyh Said de Yusuf Ziya Bey'in Hınıs'ta kendisine “Kürdistan hükümetini teşkil etmek üzereyiz” dediğinde “Bu muhaldır

(mümkün değildir), fikrim kabul etmiyor. (...) Onun ümidini kestim, o da kani oldu,” dediğini söylemiştir.

Yine mahkeme heyetinin soruları üzerine, *Azadi* örgütünün liderlerinden olduğu iddia edilen Hacı Musa Bey’i 22 yıl önce Medine-i Münevvere’de gördüğünü, Hasenanlı Halid, Nuh Bey ve Hasenanlı Kerem’in kendisinden önce harekâta başladığını ve kendisinin bunlarla bir alakasının bulunmadığını söylemiştir.

Özetle Şeyh Said, Kürt İstiklal ve İstihlas Cemiyeti’nin lider ve üyelerinin birçoğunu tanımaktadır. Zaman zaman onlarla görüşmelerde de bulunmuştur. Ancak kendi ifadesine göre hem onların örgütlerine üye değildir hem de onlarla aynı fikirleri paylaşmamaktadır. Buna karşılık 1 Mart 1925 tarihli bir mektuba göre Şeyh Said’in damadı Şeyh Abdullah, Cibranlı Halit ve Nuh Bey ile muhabere halindedir. Yine 5 Mart 1925 tarihli başka bir mektupta Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza ile Şeyh Abdullah, Halid Bey ve Nuh Bey’in adamları ile görüşmüştür. Fakih Hasan’a yazılan mektupta şöyle denmektedir: “Halid Bey ve Nuh Bey’in adamları geldi. Gümgüm (Varto merkez) sükût etmezse iştirak edemeyeceklerdir.” Anlaşıldığı kadarıyla Ali Rıza ve Şeyh Abdullah, Cibranlı Halit ve Nuh Bey’in adamları ile görüşerek onları isyana iştirak etmeleri için ikna etmeye çalışmaktadırlar. Ancak *Azadi* örgütünün liderlerinden olan Cibranlı Halit’in adamlarını isyana katılmaları için ikna etmeye çalışmaları, Şeyh Said’in bu örgütle ilişkide olduğunu ve isyanın Şeyh Said’in emri ile başladığını göstermez. Son olarak, *Azadi* örgütünün isyandan habersiz olduğunu belirten, ancak isyanı “Kürt milli mücadele” tarihinin bir parçası olarak niteleyen Kadri Cemil Paşa da Şeyh Said’in örgütün üyesi olduğundan bahsetmemektedir.

Hükümete göre isyanın mahiyeti neydi?

22 Nisan 1925 tarihinde altı aylığına tatile giren Meclis, 1 Kasım 1925 tarihinde yeni döneme başladığında Mustafa Kemal TBMM’yi açış konuşmasında isyanı şöyle değerlendirmişti:

Meclis-i Âli, faaliyetine fasıla verdiği zaman Cumhuriyet ordusunun, irtica hadisesini tertip ve tesviye etmekle meşgul bulunduğ u malumdur. Ordu Cumhuriyet düşmanlarını sürat ve katiyetle tenkil etmiştir. (Şiddetli alkışlar) (...) İsy an hadisesinin irticaî, umumî, mürettep bir cereyan-ı efkâr ve bir silsile-i istihzaratın fiili bir işareti ve neticesi olduğ u bir seneden beri cereyan eden ahval ve hadisat ile bir defa daha sabit olmuştur.

Büyük Millet Meclisi'nin, vaziyetin hâmil olduğ u ciddiye ve ehemmiyeti hakkıyla derpiş ederek (öngörme) ittihaz ettiğ i tedâbir, vatanın selâmet ve masuniyetini (korunma) ve vatandaşlarının huzur emniyetini temin eylemiştir. Meclis-i Âli müşahadesinde ve tedâbirindeki isabetle tarih-i millimizdeki mevki-i ihtiramını bihakkın teyit eyledi. (...) İrtica hadisesi bazı vilayetlerimizde mevcut ve mahsus olan içtimaî ve idari hastalıkları bütün milletin enzar-ı ibretinde tamamen tebarüz ettirmiş. Bir kül olan bu aziz vatan da umum vatandaşların bedenî, malî, mefkûrevî bütün mükellefiyetlerini aynı sühulet ve müsaraatle [acele etme] ifa etmesini temin edinceye kadar müşahade ettiğ imiz hastalıkların tedavisinde ısrarla devam mecburiyetindeyiz (Bravo sesleri, alkışlar). Bu yolda ittihazı lâzım gelen esaslı ve katî tedbirlerin Büyük Millet Meclisi'ne mütemadi bir surette ve itina ile takip olunacağına millet emin olabilir.

Başvekil İsmet Paşa ise, 9 Kasım tarihinde Meclis'te devletin genel siyaseti üzerine yaptığ ı beyanda İstiklal Mahkemele ri'nin çalışmalarına değindi. Beyanatında Şark İsy anı'nı "irtica hadisesi" olarak niteleyen İsmet Paşa, İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetleriyle memleketin sosyal düzen, huzur ve sükûnunu sağlamak yolunda hayırlı bir tesir icra ettiğ ini söyledi. Ayrıca memleketin huzurunu sağlamak amacıyla tekke ve zaviyeler ile Terakkiperver Fırkası'nın kapatılması gibi birçok önleyici tedbirleri almak zorunda kaldıklarını ifade etti.

İsmet Paşa 12 Aralık 1925 tarihli Meclis görüşmelerinde de dâhilî ve haricî hadiseler hakkında bir beyanatta bulundu. Beyanatında, son zamanlarda Anadolu'nun farklı yerlerinde meydana çıkan ve Ankara İstiklal Mahkemesi'nin ilgilendiğ i irtica hadiseleri hakkında bilgi verdi. İsmet Paşa'nın irtica hadiseleri

dediği olaylar, Şapka Kanunu'ndan sonra Sivas, Giresun, Erzurum ve Rize civarında çıkan hadiselerdi. Ayrıca 7 Aralık'ta Hazro'da askerî birliğe yapılan saldırıdan da bahseden İsmet Paşa, bu hadisenin Cenevre'de Musul meselesinin müzakeresinin başladığı bir sırada olmasına dikkat çekerek, bu hadisenin dış devletlerin tahrik ve teşvikleriyle isyan sahasında yeniden bir isyan parlatmak teşebbüsü mahiyetinden telakki edilebileceğini söyledi. Bunun yanında, Hazro'da yaşanan hadise ile Şapka Kanunu sonrasında Anadolu'nun farklı yerlerinde çıkan hadiseler arasında bağlantı kuran İsmet Paşa, Sivas, Giresun, Erzurum, Rize ve Adana gibi irticai hadiselerin ortaya çıktığı yerlerin, Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için seferberlik ilan edilen ve asker sevk edilen yerler olduğunu ve yeni çıkabilecek isyanlara karşı asker sevk edilebilecek bu yerlerin irtica ile zehirlenmek istediğini vurguladı.

“İrticai” bir isyan mıydı?

Şeyh Said'in isyana geçerken şeriat ve hilafetle ilgili propaganda yapması ve Sultan Abdülhamid'in en büyük oğlu olan ve o sıralar Beyrut'ta yaşayan Mehmed Selim Efendi'yi başa geçirerek saltanat ve hilafeti yeniden kurmak istediğini söylemesi ve hem isyan sırasında hem tutuklandığında ve mahkeme sürecindeki pek çok ifadesi, daha sonraki yıllarda isyanın “irticai” nitelikte olduğunun kanıtı olarak gösterildi.

Mahkemedeki ifadelerini daha önce aktardığımız Şeyh Said'in Elazığ sorumlusu Şeyh Şerife “Bağımsız bir Kürdistan amacıyla yola çıktığınız söyleniyor, bu doğru mudur?” diye soran Karerli Mehmet Efendi'nin* Şeyh Şerif'ten aldığı yanıt şöyle idi:

Şeyh Şerif, cebinden çıkardığı Kelam-ı Kadim'i öperek, “Kur'an'ı Azim'san şahidimdir ki, bizim ne Kürtlük ve ne de siyasetle il-

* Olayların tanığı olan Karerli Mehmet Efendi'nin *Yazılmayan Tarih-Anılarım* adıyla 1994'te yayımlanan hatıratını, oğlu Ali Rıza Erenler tarafından bazı müdahalelere uğradığından ihtiyatla ele almakta yarar vardır.

gimiz yok. Dine tasallut var. Şeriat hükmünü ve hilafeti kaldırmak istiyorlar. Seferimiz bunlar içindir. Cihadımız dini mübin Allah için ve kutsal bir cihattır” deyince, odada birden “Allah Allah mübarek olsun, zafer müminindir” nidaları yükselmeye başladı.

Şeyh Şerifin Elazığ’ı ele geçirme girişiminden hemen önce, Hüseyin köyünü kuşatarak Dersim Milletvekili Hasan Hayri Bey’in evine bir çeşit baskın mahiyetinde yerleştiği gün, “Maksadımız gayet açık. Hilafet ortadan kaldırılmak isteniyor. Biz ise bunun ipkasını (kalmasını) istiyoruz. Şerri hükümleri kaldırılıp yerine yeni kurallar getirilmek isteniyor, biz ise buna karşıyız” şeklindeki açık şeriat talebi, yandaşları tarafından “tekbirler” ve “Allahu ekber” nidalarıyla karşılanmıştı.

Yine Diyarbakır’da Mülkiye Hapishanesi’nde Şeyh Said’le birlikte tutuklu olan Karerli Mehmet Efendi’nin aktardığına göre, Şeyh Said kendisine *Azadi* örgütüne mesafesini “Kürt İstiklal Komitesi üyesi Seyyid Abdülkadir’le, kayınbiraderim Albay Cibranlı Halit Bey beni devamlı olarak kendi saflarına çekmek istiyorlardı. Yakamı ellerinden alamaz olmuştum. Sözde kendilerini Sultan Vahdettin’le İngilizler destekliyormuş,” sözleriyle ifade etmişti.

İrkçi-Türkçü Sinop Milletvekili Rıza Nur ise şöyle nitelemişti isyanı:

Şeyh Said gayet dindar bir adammış. Medreseler ve tekkelerin ilgası, şapka giydirileceği şayiası bu adamı tehyiç etmişti [heyecanlandırmıştı]. İsyan etti. Bunu Mustafa Kemal “Kürt millî isyanı ve aynı zamanda irtica” telakki etti. Hâlbuki, resmî tahkikat asla millî bir Kürt isyanı olmadığını göstermişti. Ben bunu orada İstiklâl Mahkemesi aza ve reisliğini eden Ali Saip’e sordum. O da “Asla Kürtlük meselesi yoktur. Sırf dindir,” dedi.

Nitekim Şeyh Said mahkeme başkanının “Kıyamınızın esbabı nedir, onu söyleyiniz?” sorusunu şöyle cevaplamıştı:

Şeriat meselesi. Bir de *Sebîlürreşâd*'ın yazdıkları hiddetimizi artırıyor. Bizi teşvik ediyordu. Risale yazıp şeriat ahkâmını bildirmek için kanunları da şer'a mutabık bir şekilde talep etmek istedik. Bu kıyamın cevazına delildir. (...) Vakta ki vuku buldu, işte şeriatta vaciptir diyor. Hiç olmazsa günahkâr olmayız dedim. (...) Nihayetin nasıl olacağını düşünmedim. Meclisi Mebusan'ın da kısmı azamı dindardır. Taleplerimizi kabul ederler, medreseleri açarlar dedik, tabii vakti saadete kadar olmazsa da bir derece iyileşir dedik.

“Millî karakterde” mi idi?

Şeyh Said'in yargılandığı mahkemenin savcısı Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey'e göre ise ayaklanma sadece dış görünüş yönüyle dinci ve şeriatçıydı. “Fakat asıl hüviyeti, iç bünyesi, ruhu ve tertipçilerin maksat ve gayesi bakımından ise tastamam bir Kürt milliyetçiliği, Kürt devleti ve hükümetçiliği olmaktan başka bir şey değildi!”

Daha önce belirtildiği gibi, Kadri Cemil Paşa ile bu konuda çalışan araştırmacılardan Robert Olson, Garo Sasuni, Kemal Mazhar Ahmad, Murat Ciwan, M. A. Hasretyan da isyanın millî karakterde olduğunu ileri sürer. Halbuki bu tezi desteklemeyen hususlar vardı. Örneğin Kızılbaş Kürtlerin yurdu Batı Dersim'den Karaballı, Ferhatuşağı, Abbasuşağı aşiretleri isyancılara destek vererek Hozat'ı ve Bitlis'i basmak için görüşmeler yaptılarsa da, Dersim'in geneli ayaklanmaya ilgisiz kalmıştı. Hatta Hıran ve İzol Kızılbaşları, Şeyh Said'in birliklerini Pertek bölgesinde etkisiz hale getirmişler ama daha önemlisi isyancılar Elazığ ve Diyarbakır gibi milliyetçi ideolojinin daha güçlü olduğu şehir merkezlerinde tutunmayı başaramamışlardı. Ferzende Kaya'ya göre Nusaybin'deki Sünni Hevarkan Aşireti Reisi Haco Ağa Ankara'ya “Cumhuriyet hükümetinin ezici kuvvetine dayanarak hainlerle son nefese kadar savaşacağımızı bildiririz” şeklinde bir telgraf çektiği halde, 1930'daki Ağrı İsyanı sırasında 60 adamıyla birlikte Suriye sınırına yakın Xebat köyü civarında Ankara'nın birliklerine büyük zarar verince devletin hışmından kurtulamayacak-

tı. Dönemin Bitlis Asker-Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'nın iddiasına göre yine hepsi de Sünni olan Xoyti aşireti reisi Hacı Musa, Şeyh Masum Norşinli ve Küfrevi ailesinden Şeyh Abdülbaki kendisine gelerek "Eğer bize 50.000 altın ve silah verirsiniz bu işin karşı-sındayız" demişti. Kâzım Paşa konuyu Ankara'ya bildirmiş, ancak "Mühim değil, orası da hiç olmasın, çık gel!" talimatı almıştı. Aşiret reisleri ısrar edince Kâzım Paşa durumu tekrar Ankara'ya danışmış, bu sefer "yanında para varsa ver bakalım ne olacak?" cevabını almıştı. Kâzım Paşa şöyle devam ediyor: "Kendilerine bu parayı verdim ve onlar da [isyancılara] karşı koydular. Mesele çözüme ulaşınca hepsini çağırdım ve onlara verdiğimiz paranın iki katını aldım. Onları da sürgüne yolladım."

Nitekim başlangıçta 7 bin civarında olan isyancı güçler kısa sürede 30 bin kişiye ulaştıysa da, Kiği'da, Kızılbaş Xormek ve Lolan aşiretlerinin yardım ettiği Ankara birlikleri tarafından püskürtülmüşlerdi.

Nuri Dersimi, "Şarki Dersim aşiretleri Doğan Dede oğlu Hüseyin'in teşvikiyle Türk kuvvetleriyle teşriki mesai ederek Kürt kuvvetlerine arkadan saldırı yapmak alçaklığında bulunmuşlardı," derken, Karerli Mehmet Efendi "Hüseyin Doğan'ın dedesi ile Hozatlı Albay Hıdır Emre kumandasında toplanmış iki bin Dersimlinin Şeyh'in hareketine karşı savaşmak üzere Peri suyunu geçtikleri şayiası Şeyh'e iletilmişti," diyerek bu iddiaları destekler. Buna karşılık Daimi Cengiz "Zaza şeyhlerinin Darahini'deki şeriat uygulamaları Kızılbaş Dersimlileri ürkütür. Aynı dili konuşsalar da mesafeli ve tedbirli olmaya özen gösterirler," diyerek Dersimlilerin tavrını açıklamaya çalışır. Nitekim Karerli Mehmet Efendi'ye göre Hasan Hayri Bey, Cibranlı Halit Bey'in Hamidiye Alayları komutanı olarak 1908 yılında Pülümür'de gerçekleştirdiği harekâtın bir Kızılbaş katliamına dönüştüğünü görmüş ve görev yaptığı Erzincan Ordu Komutanlığı'na adeta başkaldırmıştı. Dolayısıyla Kızılbaşlık hassasiyetleri bir yana, Hasan Hayri Bey'in, Cibranlı Halit Bey'in başında olduğu bir harekete destek vermesi zordu. Ayrıca Hasan Hayri Bey'in bağımsız Kürdistan meselesini "Dersimlilik davasını mahvetmek" olarak gördüğünü Nuri Dersimi anlatmaktadır.

İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ise isyanın iki nedeni olduğunu düşünür. Bunlar; 1) Ankara Hükümeti'nin Türkleştirme ve merkezileştirme politikasına karşı Kürt ulusal tepkisi, 2) Ankara'nın Batılılaşma eğilimlerinin, geleneksel ayrıcalıklarını yitirmelerine yol açacağından korkan aşiret şefleri ve dinsel çevrelerin kişisel nitelikteki karşı çıkışlarıdır. Toynbee, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan ve en az Kürtler kadar tutucu olan [Sünni] Türklerin ayaklanmaya katılmamalarını, dinselliğin belirleyici olmadığına kanıt olarak gösterir.

Martin van Bruinessen ise daha kapsayıcı bir açıklama yapar:

İsyan planlayıcıları ve liderleri (...) ulusalcı propaganda yerine dinsel ajitasyonun kitle desteğini kazanmak için daha etkili olacağını düşündüler. Kısım bu nedenle, şeyhler isyanın baş figürleri olarak seçildiler. Hareket “cihad” olarak adlandırıldı. (...) İsyana en büyük katılım Piran, Çapakçur, Lice, Hani dağlık bölgesindeki Zaza Kürt aşiretlerinden oldu. Bunlar Şeyh Said ve diğer katılan şeyhlerin kişisel etkileri altındaki aşiretlerdi. (...) Aşiretler yalnızca reislerini izliyordı. (...) Başlangıçta hareketin yanında olan bazı aşiretler, şans tersine döndüğünde, özellikle de kaybedileceği anlaşıldığında hareketin karşısına geçmekte tereddüt etmediler. (...) Hareketin Ortodoks (Sünni) şeyhlerce yönetilmesi, Alevi aşiretlerinin kendilerini hareketin dışında tutmaları için önemli bir sebepti. (...) Çoğu yerde isyanı baltaladılar.

İngiliz parmağı var mıydı?

O günlerde *Tevhid-i Efkâr*, *Tanin*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Vakit* gibi gazetelerde Şeyh Said'in bildirilerinin İngiliz uçaklarınca atıldığı ileri sürülmüştü. Sadece *Vatan* gazetesi ayaklanmanın nedeni olarak yanlış yönetim uygulamalarını göstermiş, olayda İngiliz parmağına ilişkin kanıt bulunmadığını yazmıştı. Buna karşılık 24 Mart 1925'te Moskova'da yayımlanan özel basın bülteninde “İngiliz parasının ve İngiliz silahının bu isyanda büyük rol oynadığı açıktır. (...) Kürt ayaklanması, İngiliz emperyalizminin Ortadoğu'daki yeni bir saldırı manevrasıdır,” denmekteydi.

“İngiliz parmağı” iddiası ileriki yıllarda resmî tarihçilerin temel tezi olacaktı.

Bu iddiayı dile getirenlerin iki “kanıtı” vardı. Birincisi, İstanbul Emniyeti’ne mensup, Nizamettin Bey adlı bir zabıta görevlisinin kendisini “Britanya Hariciye Nezareti’nden Mr. Templeton” diye takdim ederek 1924’ten 1925 Mart ayına kadar Kürdistan Teâlî Cemiyeti Başkanı Seyyid Abdülkadir’in yakını Palulu “Kör” Said’le temas kurmasıdır. İhsan Şerif Kaymaz’a göre Eylül 1924 ile Nisan 1925 arasında birkaç kez görüşen taraflar güya şu noktalarda uzlaşmaya çalışmışlardı: İngilizler bir Kürt Emirliği kurulmasını destekleyeceklerdi. 1925 baharında başlayacak ayaklanmanın ilk hedefi Diyarbakır’ın ele geçirilmesi ve Musul sınırındaki İngilizlerle bağlantı kurulması olacaktı. Oluşturulacak Kürt Emirliği’ne Akdeniz’de çıkış sağlanacaktı. Emirliğin başına Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyyid Abdülkadir Bey getirilecekti. Halbuki bazı İngiliz belgelerinde “samimi bir İngiliz ajanı” olarak nitelenen Seyyid Abdülkadir Bey, Türk istihbaratının kurduğu bu tuzağa bilerek ya da bilmeyerek düşmemiş, “Mr. Templeton”ın getirdiği 80 bin Liralık şahsi çeki kabul etmemiş, ayrıca önceden kararlaştırılan anlaşma metnini de imzalamamıştı.

İkinci “kanıt”, 9 Mart 1925 tarihinde Diyarbakır’a üzerinde “Kürdistan Harbiye Nezaretine”, “Kürdistan Mezbaha Müdüriyetine”, “Kürdistan Belediye Riyasetine” ve “Kürdistan Reis-i Hükümetine” yazan telgraflar gönderildiği iddiasıydı. Evrakın hepsinin adresi Fransızca yazılmıştı, yalnız “Belediye Riyasetine” diye yazılan adres Fransızca ve Almanca yazılı idi. Matbu risalelerin üzerinde Milano, Mersin ve Adana postanelerinin damgaları bulunmaktaydı.

Savcının iddiasına göre kolide bazı İngiliz silah fabrikalarının katalog ve mektupları vardı. Evraklardan birinin üzerinde İngilizce “buz” (ice) ifadesi okunmaktaydı.

Katalogların asıllarının mahkeme dosyasında olmamasından dolayı emin olmak zordur ancak adreslerden birinin “Kürdistan Mezbaha Müdüriyeti” olması, katalogların buz makinelerine ait olduğu fikrini desteklemektedir.

“Dinsel yönden halifeliğin geri getirilmesini amaçlayan ya da siyasal yönden Kürdistan bağımsızlığını gerçekleştirmek isteyen

bir ayaklanmayı” İngilizlerin desteklemesini mantıksız bulan Mete Tunçay ise şöyle der:

İmparatorlukları içindeki Müslüman halkların varlığı nedeniyle halifeliğin kaldırılmasına İngilizler çok sevinmişlerdir. (...) Öte yandan, Türkiye Kürtlerinin bağımsızlığı, manda altında tuttukları Irak’taki Kürtleri de etkilemez miydi? Ayrıca ben, 1922 başlarından itibaren, İngiltere’nin Musul petrollerini kaptırmamak emelleri dışında (...) Sovyet etkisinin yayılması olasılığına karşı, Türkiye’nin daha fazla zayıflamasını istemediği kanısındayım. Onun için, bu konuda inandırıcı deliller ortaya konuluncaya dek, Şeyh Said Ayaklanması’nın İngiliz emperyalizminin bir oyunu olduğunu kabul etme olanağı yoktur. Ayaklanmanın sonuçta Musul’la ilgili çıkarları dolayısıyla İngiltere’ye yaramış bulunması fazla bir şey değiştirmez. Kürtlerin İngiliz desteği aramış olmaları da doğaldır. Ama İngilizlerin tutumuna bir kanıt değildir.

İhsan Şerif Kaymaz’a göre de “Gerçekten de ortada somut kanıt yoktur. Tersine, eğer başta Büyükelçi R. Lindsay olmak üzere Türkiye’deki İngiliz diplomatik misyonunun Londra ile yazışmaları izlenir ve İngiltere’nin tutumu salt bu yazışmalara dayanılarak değerlendirilirse, bu ülkenin [İngiltere], ayaklanmanın bütünüyle dışında, hatta karşısında olduğu sonucuna varılır.” Kaymaz, İngilizlerin ayaklanma öncesinde Kürt ayrılıkçılarının İstanbul’daki İngiliz makamlarıyla bağlantı kurma girişimlerini sürekli geri çevirdiğini, ayaklanma başladıktan sonra Türk basınında İngilizleri suçlayıcı haberlerin boy göstermesi üzerine, Lindsay’ın Ankara’ya giderek bizzat İsmet Paşa’yı bilgilendirdiğini ekler. Ancak Kaymaz’a göre “işin gözden kaçan” bir boyutu vardır. O da ayaklanma sırasında ve sonrasında Bağdat’taki İngiliz yöneticilerinin suskunluğudur. Kaymaz’a göre, Yüksek Komiser Henry Dobbs, büyük olasılıkla Londra’nın ya da bağlı olduğu Sömürgeler Bakanlığı’nın bilgisi ve inisiyatifi dahilinde, *Azadi* içindeki bağlantılarını kullanarak ayaklanmayı kışkırtmış, fakat maddi yardımda bulunmaktan kaçınmıştır. Kaymaz’ın “suskunluk teorisi”nin bugüne dek ispatlanmadığını

belirtelim ama hepsinden önemlisi, İsmet Bey de yıllar sonra hatıratında şu ifadeleri kullanmıştır:

Şeyh Said İsyanı'nda memlekette senelerden beri yuvalanmış propagandaların eserleri görülmüştür. Şeyh Said İsyanı'nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü İngilizlerin Musul hareketi esnasında ve daha sonra Nasturi Ayaklanması'nda olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle Şeyh Said İsyanı'nın patlamasına zahiren yardımcı oldukları intibai mevcuttu.

İngiliz arşivlerinde çalışan Ömer Kürkçüoğlu da İngilizlerin kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlamadığını ve neticede İngilizlerin Kürt sorununa karşı genel ilgisi gereği ayaklanmayı yakından izlediğini, fakat destekleyici bir tavır takınmaktan da kaçındığını belirtecektir.

O halde şu olayın anlamı neydi: Robert Olson'a göre Türk Hava Kuvvetleri'nin isyanı bastırmakta yetersiz olduğunun açıkça görülmesi üzerine Ankara Hükümeti bu konuda adım atması gerektiğini anlamıştı. Bu iş için seçilen ortak çok ilginçti. 5 Haziran 1925 tarihinde Britanya İmparatorluğu ve Türkiye arasında imzalanan bir antlaşma uyarınca, İstanbul'daki İngiliz Askerî Ataşesi Binbaşı R. E. Harene ile İtalyan Ataşesi Deniz Yarbayı Neyroni'den oluşan bir ekip Türk Hava Kuvvetleri'ni yetkinleştirmek için bir dizi rapor hazırlamışlardı. Demek ki Ankara olayın arkasında İngilizlerin olduğunu düşünmüyordu. Bu ve benzeri ilişkiler yüzünden İsmail Beşikçi, İngilizlerin bırakın ayaklanmayı desteklediğini, Türk hükümeti ile işbirliği yaparak bastırdığını ileri sürecekti.

“Ankara'nın parmağı” var mıydı?

Buna karşılık, İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden James Morgan, merkeze yazdığı 4 Mart 1925 tarihli memorandumda,

ayaklanmanın arkasında Türk hükümetinin olduğunu ileri sürmüştür. Morgan'a göre ayaklanmacıların sınırı aşır kardeşlerini kurtarma bahanesiyle işgal edecekleri Musul vilayetini Türkiye'ye bağlamak, Irak Kürtlerinin Türkiye örneğini izleyerek ayaklanıp Türkiye'deki soydaşlarıyla birleşerek tüm Kürtlerin Ankara'nın yönetimine girmesini sağlamak, Türk hükümetinin ayaklanmayı bastırma iddiasıyla sınıra askerî yığınak yapmak, hatta ayaklanmacıları izlemek bahanesiyle sınırı aşır Musul'a girmek ve nihayet ayaklanmanın gerici ve dinci özelliklerini gerekçe göstererek her türlü muhalefetin susturulduğu sıkıyönetim altında bir düzene geçmek gibi amaçlar açısından Türk hükümeti tarafından çıkarılmış olması gayet mantıklıydı. İhsan Şerif Kaymaz'a göre bu rapor merkezce çok ciddiye alınmamıştı, ancak Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ekibinin hem bölgeye asker sevk etmek hem de muhalefeti susturmak için ayaklanmayı öneminden fazla abarttıklarını düşünmüşlerdi. Nitekim hükümet Binbaşı Kasım Bey gibi bir ajanıyla isyancıların tüm hareketlerini günü gününe izlediği halde, Cibranlı Halit Bey olayında Şeyh Said ve ekibini tutuklamak yerine ifadelerinin alınmasıyla yetinmişti ve başlangıçta ayaklanmayı bastırmak için ciddi bir girişimde bulunmamış, ayaklanmanın büyümesine göz yummuştu.

Şeyh Said İsyanı bahane edilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile ülkede sürekli bir sıkıyönetim atmosferi oluşturulması, isyana destek verdiği iddiasıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, Milli Mücadele döneminde Kürtlere verilen sözlerin tutulmaması kabahatinin Kürt tarafına yüklenmesi, dahası Kürtlere karşı giderek sertleşen asimilasyon politikalarının uygulanmasının adeta meşru görülmesi Morgan'ın iddiasının gayet gerçekçi olduğunu gösteriyor.

İsyanın insani bilançosu

İstiklal Mahkemeleri konusunda ilk akademik çalışmayı yapan Ergün Aybars'a göre Abdurrahman Chassem Lou (Kasım-Lo) adlı yazar *Kurdistan and the Kurds* (Londra, 1965) adlı kitabında olaylardan sonra Milletler Cemiyeti'ne sunulan bir rapora atıfla, 15-

20 bin ölü ve 20 milyon sterlinlik bir maliyetten söz etmektedir. Kürt kaynaklarına göre 3.000, hükümetin tahminine göre 5.000 kişilik bir kuvvetle ayaklanan Şeyh Said'in kuvvetleri bastırılırken ortaya çıkan kayıpları "Tahminlerden öteye gitmemektedir," diye ihtiyatla ele alan Aybars, ölümlerin sadece ordu birliklerinin eylemlerinin sonucu gibi gösterildiğini, buna karşılık birlikler yöreye gelmeden önce asilerin yaptığı yıkım ve öldürmelerden söz edilmediğini söyleyerek sayıları zımnen onaylar, ancak ellerinde çakar almaz silahlar bulunan asilerin nasıl olup da toplu, tüfekli ordulara karşı bu kadar etkili olabildiklerini ve neden kendi yurtlarını, köylerini imha etmiş olacaklarını açıklamaz.

Nitekim Genelkurmay'ın yayınladığı çalışmaya göre harekâta toplam 39.651 asker katılmıştır. Genelkurmay kaynakları Türk ordusundan kaç kişinin zayi olduğunu belirtmez ama İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgüevren, 19 Nisan 1957 tarihli *Dünya* gazetesinde yayımlanan anılarında "6 zabıt, 106 nefer şehit düşmüş, 17 zabıt ve 300 neferimiz yaralanmış," der.

Sayılardan anlaşılacağı gibi tam bir ezme harekâtı söz konusudur. Kürt tarafının ölümleri ise devam etmiştir elbette. Sözlü tarihe göre idamlardan sonra isyanın merkez üssü Genç (Darahini) Sancağı'na bağlı tüm köy ve mezralar yakılmıştı. Bu olay Zazalar arasında halen "Serê Suetiş" (Yangın Yılı) adıyla bir "milat" olarak anılıyor.

Ergün Aybars'a göre, isyan bölgesindeki İstiklal Mahkemeleri, 12 Nisan 1925'ten 7 Mart 1927'ye kadar 5.010 kişiyi yargılamış, 420 idam, 1.911 çeşitli hapis cezaları vermiştir. 1927'de 1.500 kadar Kürt ailesi Batı'ya sürülmüş, arazileri sürgün edildikleri illerde kendilerine yeni arazi verilmek şartıyla hazineye devredilmişti.

Hasan Hayri Bey'in İdamı

Bu idamlardan biri siyasi açıdan diğerlerinden daha semboliktir. Şeyh Said ve arkadaşlarının idamlarından sonra 11 Temmuz'da Elazığ'a geçen ve orada çeşitli kişileri yargılayan Şark İstiklal Mahkemesi, 11-24 Eylül 1925 arasında Kürt İstiklal Komitesi" üyesi oldukları iddiasıyla 690 kişiyi yargılamış, 99'u vicahen ve 11 kişi giyaben idama cezası vermişti. Bunlardan biri olan TBMM'nin Dersim Milletvekili Hasan Hayri Bey 23 Kasım 1925'te idam edildi. Nuri Dersimi'ye göre Hasan Hayri Bey'in idamı "dünyada en kıymetsiz şeyin, Türkün verdiği şeref sözü" olduğunu doğruluyordu. Çünkü Nuri Dersimi'ye göre Mustafa Kemal Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Musul Meselesi görüşülürken Kürt milletvekillerinin görüşlerini öğrenmek istediğinde Hasan Hayri Bey söz almış ve şöyle demişti: "Kürtlerin Türkler'den ayrılmayacaklarını kesin bir dille açıklayarak, sözlerimi Hz. Muaviye'den bugüne kadar cereyan eden olayları sayarak tarihen isbata çalıştım. Bu sözlerimden son derece memnun kalan Mustafa Kemal, sevincinden ayaklarını yere vuruyor, beni çılgınca alkışlıyordu. Hatta ertesi gün Kürt milli kıyafetiyle Meclis'e gelmemi benden rica etti. Ben ve diğer Kürt mebus arkadaşlarım, ertesi gün Kürt milli kıyafetiyle Meclis'e geldik ve Lozan Konferansı'na telgraflar çekerek Kürtler'in Türkler'den ayrılmayacağını bildirdik."

Bunun üzerine, başından itibaren bağımsızlıktan yana olan Nuri Dersimi "Muhterem Hayri Bey, sen şimdi Türkler'den ayrılmış bir Kürt mebususun, Terakkiperver Partisi'ne mensup olduğun için Mustafa Kemal'in muhalifisin ve bu parti sayesinde tekrar mebus olabilirim ümidindesin, fakat aldanıyorsun; bir gün gelecek, sen Kürt adını bile söyleyemeyeceksin" demişti. Tarih Nuri Dersimi'yi haklı çıkardı. Hasan Hayri Bey, Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirildi, Lozan sırasındaki tavrı dikkate alınmadı ve idam edildi.

Kararlı Mehmet Efendi'nin olaya şahit olduğunu iddia eden Kiğılı Atar İbrahim'e dayanarak yazdığına göre, Hasan Hayri

Bey idam sehpasında şöyle haykırmıştı: “Selam size geride kalanlarım! Selam size sevdiklerim, dostlarım! Selam size Dersim, Dersimlim, ulusum, insanlarım! Selam size yarınlar, yarınların Hasan Hayri’leri, Celalzade’leri, Mehmet’leri! Selam, sana Naci, Naciye, Nisa faykalarım! Anam, bacım kardeşlerim!”

Bu seslenişteki “ulus” ifadesinin o dönemin terminolojisi olmadığını dikkat çeken Serhat Halis’e göre yaygın biçimde Hasan Hayri Bey’e atfedilen “Ey Kürt halkı! Bizden de ibret alın ve bilin ki, dünyadaki en güvensiz söz Kemalistlerin verdiği şeref sözüdür!” ifadesi ise Nuri Dersimi’nin kitabındaki şu bölümden ilhamla üretilmişti: “Zavallı Hasan Hayri! O, Türkü anlamamış olduğunu belki de idam kararı verildikten sonra kavramış ve Kürt bağımsızlığı için ölenlere hak vermiştir. Çünkü idam sehpası önünde; “Yaşasın Kürt milleti, ey Kürdistan şehitleri, işte Hasan Hayri size kavuşuyor!” diye feryat etmişti. Ey Kürt genci, işte sana tarihin feci bir sahnesini gösterdim, bundan ibret al ve bil ki, dünyada en kıymetsiz şey, Türkün verdiği şeref sözüdür...”

Özet Kaynakça

- Aybars, Ergün, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Bayrak, Mehmet. *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yayınları, Ankara. 1993.
- Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, çev. Remziye Arslan, Özge Yayınları, Ankara, tarihsiz.
- . *Popular Islam Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)*, Manchester, 1982.
- Cemal, Behçet. *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Dersimi, M. Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 1977.
- Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Beybun Yayınları, Ankara. 1992
- Ertüren, Eyüp. “Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, 2018.
- Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.
- Göldaş, İsmail. *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Halis, Serhat. “Post-Truth tarihçilik bağlamında Hasan Hayri Bey’in son sözleri ve gerçekler”, *BirGün*, 08.12.2008. Erişim: <https://www.birgun.net/haber/post-truth-tarihcilik-baglaminda-hasan-hayri-bey-in-son-sozleri-ve-gercekler-239490> (Erişim tarihi: 10.11.2019).
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, Sabahattin Selek (der.), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.
- Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kurdistan*, Özge Yayınları, Ankara. 1991
- Karerli Mehmet Efendi. *Yazılamayan Tarih -Anılarım*, der. Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013.

REJİMİN SOPASI: ŞARK İSTİKLAL MAHKEMELERİ

4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu ile birlikte biri idam kararlarını uygulama yetkisiyle “Şark” için Diyarbakır’da, diğeri idam yetkisini TBMM’nin onayı ile uygulanmak üzere Ankara’da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. Diyarbakır’daki mahkemenin resmî adı “İsyan Bölgesi Mahkemesi” idi ama “Şark İstiklal Mahkemesi” olarak anıldı.

7 Mart’ta yapılan ve 146 milletvekilinin katıldığı “aza” seçimlerinde Şark İstiklal Mahkemesi Reisliği’ne 126 oy alan Giresun Milletvekili Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey, Müddei-i Umumiliği’ne 124 oy alan Karesi Milletvekili Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey, mahkeme azalıklarına ise 123 oy alan Urfa Milletvekili Ali Saip (Ursavaş) Bey, 125 oy alan Bozok Milletvekili Avni (Doğan) Bey ve 122 oy alan Kırşehir Milletvekili Lütfi Müfit (Özdeş) Bey seçildi. Ancak Mahkeme Reisliği’ne seçilen Hacim Muhittin Bey sağlık sorunlarını sebep göstererek mahkeme başkanlığından istifa etti ve bu konudaki telgrafı 12 Mart tarihinde Meclis’te okundu. Bu istifanın ardından 16 Mart’ta Mahkeme Reisliği için yeniden seçim yapıldı ve 106 kişinin katıldığı seçim sonrasında Mazhar Müfit Bey 87 oy almasına rağmen, nisab-ı müzakere olmadığı için seçim başka bir celseye ertelendi. Ertesi gün yapılan ve 117 kişinin katıldığı seçimde yeniden Mazhar Müfit Bey 97 oy alarak Mahkeme Reisliği’ne seçildi. Böylece göreve başlayacak olan Şark İstiklal Mahkemesi’nin ilk üyeleri belirlenmiş oldu.

Ankara İstiklal Mahkemesi’nin reisi Afyonkarahisar Milletvekili “Kel” lakaplı Ali (Çetinkaya), savcısı Denizli Milletvekili Necip Ali (Küçüka), üyeleri Gaziantep Milletvekili “Kılıç” Ali, Rize Milletvekili “Bakkal” Ali (Zırh) ve yedek üyesi Aydın Mil-

letvekili Reşit Galip Bey'di. Bu mahkeme, “Kel” Ali, “Kılıç” Ali ve Necip Ali adlı üyeleri yüzünden “Üç Aliler Divanı” diye anılacaktı. Ancak görüleceği gibi adı veya göbek adı Ali olan iki üye daha vardı.

Şark İstiklal Mahkemesi'nin en genç üyesi Avni Bey, anılarında şöyle yazmıştı:

İstiklal Mahkemesi reisi ve azaları arasında normal bir münasebetin kurulduğunu görmek nasip olmadı. Herkesin kendine göre bir politikası, kendine göre bir hukuk anlayışı vardı. Heyet-i hâkime karar için bir odaya toplandıkları zaman sık sık görüş ayrılıkları kendini gösterir, kavgalar başlar, bazen tabanalar çekilirdi.

Şark İstiklal Mahkemesi'nin en sert üyesi Ali Saip Bey'di. Öyle ki, kendisi de Kerküklü bir Kürt olmasına karşın, Şeyh Said'e idam cezası vermekte bir an bile tereddüt etmemişti. Şark İstiklal Mahkemesi'nin, aynı Ankara İstiklal Mahkemesi gibi, sivil ve askerî tüm olayları yargılamasını isteyen Ali Saip Bey, bu konuda mahkemenin tek hukukçu üyesi Ahmet Süreyya Bey'le ters düşünce, “Savcılıkla aramızda kanaat farkları var. İstifa ediyorum, böyle çalışmam!” diyecekti. Sonunda mesele Ankara'ya aktarılacak, gelen cevaptan, Ankara'nın “devrimci uygulamaların” sınırlandırılmasını istemediği anlaşılacaktı. Zaten Mustafa Kemal daha 16/17 Ocak 1923'te, İzmit'te yaptığı basın toplantısında “İnkılâbın kanunu mevcut kanunlar üstündedir,” diyerek rotayı göstermişti. Hâkimler ile savcı arasındaki anlaşmazlık, “Gerekirse kanunların üzerine çıkarız,” görüşünün üstün gelmesiyle sonuçlandı. Bu tarihten sonra, mahkemenin yetki bölgesindeki 14 vilayet ve iki kazadaki her türlü sivil ve askerî dava bu mahkemelerde görüldü.

21 Mart 1925'te, İsmet İnönü Meclis Başkanlığı'na, Divan-ı Harb-i Örfî'lerde verilen idam cezalarının da ordu, kolordu, bağımsız tümen ve müstahkem mevki komutanlarınca onaylanarak uygulanmasını içeren bir önerge verdi. 22 kişilik muhalif grup bu teklifin de Anayasa'ya ve insan haklarına aykırı olduğunu söylediler ama önerge hükümetin istediği şekilde kanunlaştı.

Mahkemeler 20 Nisan 1925, 28 Şubat 1926 ve 18 Mayıs 1926 tarihlerinde alınan kararlarla üç defa altışar ay uzatılmıştı. En son alınan kararla mahkemenin süresi 7 Mart 1927 tarihinde doluyordu. Bu sürenin bir daha uzatılmaması üzerine Şark İstiklal Mahkemesi 7 Mart tarihinden itibaren fiilen faaliyetlerini durdurdu ve bu tarihten sonra mahkemeye gönderilen dosyaları iade ederek kabul etmedi. Bundan sonra Meclis'e yazılan yazı ile savcılıktaki tüm belgelerin ait olduğu makamlara gönderildiği ve mevsim şartlarının iyileşmesiyle birlikte tüm heyetin hemen Ankara'ya hareket ederek Meclis'e katılacağı bildirildi. Mahkeme son olarak 13 Mart 1927 tarihinde yayınladığı beyanname ile 7 Mart 1927 tarihinden itibaren salahiyet-i kazaiyesinin (yargı yetkisi) son bulunduğunu ve bu yüzden mahkemeye evrak gönderilmemesini ilan etti.

Diyarbakır'dan sonra Urfa, Elazığ, Malatya'da da yargılamalar yapan Şark İstiklal Mahkemesi, kurulduğu günden 7 Mart 1927 tarihine kadar 2.968 sanığa ait 487'si siyasi, 53'ü adi ceza olmak üzere toplamda 540 davaya baktı. Bunlardan 399'u siyasi, 38'i adi olmak üzere toplamda 437 dava evrakı karara bağlandı. Bu davalarda 122 vicahi, 65 gıyabi, toplamda 187 kişi hakkında idam kararı verildi, 621 kişi muhtelif cezalara çarptırıldı, 1.780 kişi ise beraat etti.

“Sebülürreşadçı” Eşref Edip Bey'in Anıları

Mahkemelerin nasıl çalıştığına dair Eşref Edip Bey'in anıları bir örnek teşkil etmektedir:

Heybeli 1925 Mayıs ayı (...) Heybeli Ada'ya yeni göç etmişiz. Bir sabah vapura yetişmek üzere Denizcilik Okulu'nun yanından hızla iniyorum. Sokağın karşısındaki polis karakolunda bir kaynaşma dikkatimi çekti. Yürüdüm. Bir polis bana doğru gelmeye başladı. Karşılaştığımızda, biraz karakola kadar gelmemi söyledi. Karakolda komiser ayakta geziniyordu. Biraz heyecanlı idi. Alınan emir üzerine tevkif edildiğimi tebliğ etti. Böyle bir şey beklemediğim halde hiçbir telaş göstermedim. İçime korku da gelmedi. Korkacak ne var? Yarası olan gocunur...

“Yarası olmadığı için gocunacak şeyi olmadığını” düşünen bu kişi, ünlü İslâmcı dergi *Sebilürreşâd*’ın sahibi Eşref Edip (Fergan) idi. Eşref Edip polis nezaretinde Pendik yoluyla o günlerde polis merkezinin bulunduğu Babıâli karşısındaki Danıştay binasına giderken düşünüyordu: “Acaba neden gözaltına alınmıştı? Şeyh Said İsyanı ile bir ilişkisi yoktu, ancak geçen günlerde Masonluk hakkında birkaç yazı yayımlamışlardı. Acaba o mu infiale sebep olmuştu?” Sorularına cevap alamadan kendisini Ankara’ya giden trende buldu. Trenden inince doğrudan İstiklal Mahkemesi’ne, ardından da Cebeci’deki tevkifhaneye gittiler. Kendisini cırılçıplak bir halde bir odaya koyup üstüne kilit vurdular. Bir hafta, yemek getiren erden başka kimse uğramadı yanına. Geceler boyunca tahta ile demirin temasından doğan korkunç sesleri ve yankılarını dinledi. Ardından betonu yeni dökülmüş, rutubetli ve yine çıplak bir başka hücreye nakledildi. Moralini yüksek tutmaya çalışıyordu. Böylece günler, haftalar ve aylar geçti. Demir kapılar, demir pencereler, soğuk taş duvarlar, rutubetli beton tavanlar, ölü kafatasları, insan kemikleri ile dolu kara topraklar, süngülü bekçiler. Kara ruhlu gardiyanlar, akrepler, çıyanlar... Sağda solda feryatlar, inilti... İdama götürülenlerin ağlayışları, haykırışları. Zihnini giderek ümitsizlik, üzüntü ve endişe kaplıyordu. Suçu neydi, bir öğrenebilseydi...

Aylar sonra bir gün, Mahkeme Reisi Kılıç Ali, tevkifhaneyi kontrole geldi. Eşref Edip’in hücreğini ziyaret ettiğinde “Aaaa! Sen burada mısın?” dedi. “Bizi unuttunuz galiba!” diye yanıtladı Eşref Edip, “Artık bu kadar cefa yeter. Rica ederim, çağırın da ne soracaksanız sorunuz.” “Merak etme, birkaç güne kadar çağıracağız. Seni Şark’tan istiyorlar,” cevabını duyan Eşref Edip, “Seni Şark’tan istiyorlar ne demek?” diye düşündü. Bunu daha sonra öğrenecekti.

Şeyh Said, idam yerine Edirne’de sürgün cezası verileceği vaadiyle kendisini isyana götüren nedenlerin başında TpCF’nin programı ve İstanbul basınının, özellikle de *Sebilürreşâd*’ın hükümet aleyhine yaptığı yayınların geldiğini söylemişti. Şeyh Said’i ikna eden Ali Saip Bey’in kafasındaki plan, muhalif gazetecilerle Şeyh Said’i duruşmada karşılıklı çarpıştırmak ve böylece her iki tarafı da birbirinin silahı ile vurmaktı. Ancak siyasi durumun

nezaketi yüzünden Ankara bekleyememiş ve Şeyh Said ile 46 adamını acilen asmak zorunda kalmıştı.

“Komünist” Zekeriya Sertel’in anıları

Eşref Edip ve bir grup ünlü gazetecinin yargılanmak üzere Diyarbakır’a sevk edildiği günlerde, Gülhane Parkı’nda eşi ve çocuğuyla piknik yapan Zekeriya (Sertel) Bey’in de hayatı, karşısına dikilen bir polis memurunun Emniyet’e davetiyle değişecekti. Eşi Sabiha Hanım’la birlikte sahibi olduğu *Resimli Ay* dergisinde yürüttüğü demokrasi ve özgürlük mücadelesi ile Ankara’nın ve bizzat Mustafa Kemal’in tepkisini çekmiş olan Zekeriya Bey ayrıca komünist olarak da tanınıyordu. O günlerde *Resimli Ay*’ın en önemli temalarından biri, Milli Mücadele’nin sadece birkaç kahraman liderin değil, işçisinden köylüsüne, memurundan askerine, kadınından gencine, tüm halkın eseri olduğu, bu adsız kahramanları anmak için de bir “meçhul asker” anıtı dikilmesi gerektiği idi. Bu kampanyaya cevap gecikmemişti. *Akşam* gazetesinde Kılıç Ali imzalı bir yazı çıkmıştı. Yazıda savaşı halkın değil, Atatürk’ün yaptığı ileri sürülüyordu. “Ordunun ve halkın savaşabilmesi, ancak kudretli ve kabiliyetli bir komutana sahip olmasıyla kabildir,” diyen yazar “meçhul asker fikrini ortaya atıp, başkomutanın önemini azaltmaya çalışmak, bir nankörlük olur,” diye devam ediyordu. Yazarın Mustafa Kemal’in en has yaverlerinden biri olması, Zekeriya Bey’in baltayı taşa vurduğunu gösteriyordu.

Gülhane’de polisin “Sizi Emniyet’e bekliyorlar,” sözünü duyduğunda hayatı aklından bir film şeridi gibi geçmişti Zekeriya Bey’in. “Çocuğu eve bırakalım, gelirim,” dedi, ancak “Öyle değil efendim,” dedi polis memuru, “şimdi beraber gitmemiz lazım.” Durumun ciddiyetini ancak o zaman anladı. Karısını ve çocuğunu parkta bırakıp müdüriyete gitti. Ankara’ya sevki bir iki saat içinde olacaktı. İstasyonda arkadaşı Cevat Şakir (Kabağağaçlı) ile karşılaştı. Onun da yanında bir polis vardı. Şaşkınlıkla birbirlerine baktılar. İkisi de Ankara’ya götürülüyorlardı ve ikisi de Ankara’ya neden götürüldüklerini bilmiyorlardı.

Cevat Şakir, II. Abdülhamid'in ünlü paşalarından Şakir Paşa'nın oğluydu. İngiltere'de Oxford Üniversitesi'ni bitirmişti. Türkçe dışında altı dil biliyordu. Onu tanıyanların deyiimiyle "zeki, bilgili, yetenekli" biriydi ama gençliğinde bir kıskançlık meselesinden dolayı babasını öldürmüş ve sekiz yıl hapis yatmıştı. Verem olduğu için cezasını tamamlamadan salıverilmişti.

Tren onları karanlık bir meçhule doğru götürürken akıl yürütmeye başladılar. Belki de *Resimli Ay*'ın son sayısında Cevat Şakir'in "Asker kaçakları nasıl asılır?" başlıklı yazısıyla ilgiliydi gözaltı. Bir zamanlar hapisshanedeyken, İstiklal Mahkemeleri'nde idam cezasına çarptırılan asker kaçaklarının, idam sehpasına gitmeden önce öteki mahkûmlara karşı tutumları, pılı pırtılarını yoksul mahkûmlara vermeleri Cevat Şakir'e dokunmuştu; yazısında bunu anlatıyordu. Ama suçlarını cezaları kesilirken öğreneceklerdi: Cevat Şakir'in Hüseyin Kenan takma adıyla yazdığı "İdama mahkûm olan insanlar bile bile ölüme nasıl giderler?" başlıklı yazısı dolayısıyla tutuklanmışlardı.

"Seni asacaklar kardeşim!"

İki arkadaş Ankara'ya vardıklarında, ayrı ayrı Polis Müdürlüğü'nün karanlık bodrumuna atıldılar. Ertesi gün Zekeriya Bey'in yakın arkadaşı, Trabzon Milletvekili Nebizade Hamdi Bey kara haberi getirdi: "Seni asacaklar kardeşim!" dedi. O geceyi kâbuslar içinde geçirdi Zekeriya Bey. Rüyasında ağlıyordu. Birden kalın bir ses onu rüyadan uyandırdı: "Ne oluyor delikanlı? Ne ağlıyorsun?" Sesin sahibi, Manisalı bir İstiklal Mahkemesi hükümlüsüydu. Erkenden kalkmış, yatağında tespih çekiyordu. "Nasıl ağlamam?" dedi Zekeriya Bey, "beni asacaklarını öğrendim." Adam güldü. "Seni asacaklar diye üzülme. Hakkında henüz verilmiş bir hüküm yok. Oysa ben hükmü yedim. Beni şimdi, bu sabah asacaklar. Bak, ağlıyor muyum?" Gerçekten de bir saat sonra gelecekler ve götüreceklerdi. Bu kişi bir daha da görünmeyecekti.

Üçüncü gün iki arkadaş mahkeme heyetinin karşısına çıktı. Mahkeme Reisi Kel Ali, Cevat Şakir'in babasını öldürdüğü

sırada cinayetin işlendiği Afyonkarahisarı'nda Jandarma komutanıydı ve babası Şakir Paşa'nın arkadaşıydı. Kel Ali, Cevat Şakir'i tanımıştı. İki arkadaşı öfkeyle salondan çıkarttı. Çıkarken beş gün sonra savunmalarını vermeleri emretmişti. Duruşma iki arkadaş ağızlarını bile açamadan bitmişti. Suçları neydi ve neyi savunacaklardı?

Hücreye döndüklerinde Mersin'de yayımlanan *Doğru Söz* gazetesi sahibi Ata Çelebi adlı bir komünist genç onlara mahkemelerin çalışma prensiplerini özetledi:

Burası bir cehennemdir, bir salhanedir. İstiklal Mahkemesi'ne getirilenlerin yüzde doksanı öldürülür. (...) Eğer mahkeme sizi savunma için bildirilen günden önce çağırırsa, hakkında idam hükmü verilmiş demektir. Süreyi uzatmakta fayda yoktur. Yok, gününde çağırılırsanız, durumunuz şüpheli demektir. Mahkeme daha bir karara varmamıştır. Savunma günü sonraya bırakılmışsa, kurtulduğunuza işarettir. Çünkü mahkeme aceleye lüzum görmüyor demektir.

Zekeriya ve Cevat Şakir beş gün sonra değil de üç gün sonra çağrılınca, “geleneğe göre” idama mahkûm edileceklerini düşünüp perişan oldular. Ama şansları vardı. Cezaları üçer yıl sürgün ve kalebentlikti. Cevat Şakir, Bodrum'a, Zekeriya Sertel, Sinop'a gidecekti. Ölüm beklerken kalebentlik cezası almak ikiliye büyük ikramiye gibi görünmüştü. Üç yılın sonunda geride kalan eşler küçük çocuklarına bakarken, Sabiha Hanım ek olarak *Resimli Ay* dergisini de idame ettirmişti. Zekeriya Sertel, cezası bitince İstanbul'a dönerken, Cevat Şakir, Bodrum'a yerleşecek ve “Halikarnas Balıkçısı” adıyla ünlü bir edebiyatçı olacaktı.

Siyasi hesaplaşmaların sahnesi

Mahkeme heyeti üyelerinin anılarından ve resmî belgelerden açıkça görüldüğü gibi, İsmet Bey ve Mustafa Kemal'le doğrudan temas halinde çalışan bu mahkemelerde, esas olarak 1925'te Şeyh Said İsyanı'na katılanlar, Şapka Kanunu'na karşı çıkanlar;

1926'da Mustafa Kemal'e suikast teşebbüsünde bulunanlar ve İttihatçılık davası güdenler, saltanat ve hilafeti geri getirmeye çalışanlar, komünist örgütlenmelere katılanlar, yolsuzluk, casusluk, hükümete muhalefet suçlarına katılanlar vb. olmak üzere yaklaşık 7.500 kişi yargılandı; bunların yaklaşık 3.280'i çeşitli cezalara çarptırıldı. 660 kişi idam edildi. Başlangıçta süresi iki yıl olan bu İstiklal Mahkemeleri 4 Mart 1929'da hukuken sona erdiler, ancak 31 Temmuz 1922'de çıkarılan İstiklal Mahkemeleri Kanunu ve ekleri, 1949 yılına kadar yürürlükte kaldı. Böylece İstiklal Mahkemeleri tüm Tek Partili dönem boyunca rejim muhaliflerinin korkulu rüyası olmaya devam etti.

Takrir-i Sükûn Basını

Cumhuriyet döneminin ilk İstiklal Mahkemesi 8 Aralık 1923'te kurulmuş ve yetki alanı İstanbul ve havalisi olarak tanımlanmıştı. Görünürdeki amaç, 10 Kasım 1923 tarihli *Tanin*'de Halife Hazretleri'ne açık bir mektup yazan İstanbul Barosu Başkanı Dersim Milletvekili Lütfi Fikri (Düşünsel) Bey'i yargılamaktı ama asıl amacın muhalif İstanbul basınına sindirmek olduğu anlaşılıyordu. Matbuat Davası denen ikinci davada, hükümete hitaben halifeliği destekleyen bir mektup yazan Şii liderler Ali Ağa Han ve Emir Ali'nin mektuplarını yayınlayan *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), *İkdam*'ın başyazarı Ahmet Cevdet ile *İkdam*'ın mesul müdürü Ömer İzzeddin, *Tevhid-i Efkâr*'ın başyazarı Velid Bey ile mesul müdürü Hayri Muhittin Bey yargılandı. *İkdam*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* mensupları beraat ederken, Lütfi Fikri Bey 5 yıl kürek cezasına mahkûm oldu, fakat altı ay hapis yattıktan sonra başvurusu üzerine TBMM tarafından affedildi. Mustafa Kemal amacına ulaşmış, İstanbul'un muhalif basınına gözdağı verilmişti.

İstanbul basını ile Ankara arasında ipler Şeyh Said İsyanı'dan sonra koptu. Şeyh Said'in mahkemede Ankara'nın örgütlemesiyle "beni isyana basın itti" lafları etmesiyle başlayan süreç, Ağustos ayında hükümetin "yılan yuvaları" dediği

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TpCF) destekleyen üç önemli muhafazakâr-dinci gazete, *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf* ve *İstiklal* ile Şeyh Said'in mahkemede adını verdiği İslamcı dergi *Sebilürreşat*; komünistlerin yayın organı *Aydınlık* ve *Orak Çekiç*; Adana'da çıkan *Tok Söz* ve *Sayha*, İzmir'de çıkan *Sada-yı Hak* ve Trabzon'da çıkan *İstikbal* gazetelerinin kapanmasıyla derinleşti. Aralarında Ahmet Emin (Yalman) ve Velid Ebuzziya'nın da olduğu 9 kişi tutuklanarak Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi. 3 Haziran 1925'te isyana destek verdiği gerekçesi ile TpCF kapatıldı.

Kelleyi kaptırmak üzere oldukları anlayan gazeteciler daha yolda iken Mustafa Kemal'e iki telgraf çekmişler ama kurtulmaları için kararın açıklanmasından bir gün önce bir üçüncü telgrafi çekmeleri gerekmişti. 87 günlük yargılamadan sonra gazetecilere son sözleri sorulmuş, sadece Adana'da yayınlanan *Toksöz*'ün sahibi Ali Kemali (Öğütçü) Bey (Orhan Kemal'in babası) savunma yapmıştı. Diğerleri "mahkemenin adaletinden emin olduklarını" söyleme akıllılığını gösterince, sonuç beklediği gibi oldu: Ali Kemali Bey, yargılanmasına devam edilmek üzere Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilirken, boyun eğenler beraat ettiler.

İkinci fasıl yargılamanın baş kurbanı, isyan dolayısıyla kapatılan TpCF merkezinde yapılan polis aramasını "baskın" diye adlandırmak "cüretinde bulunan" Hüseyin Cahit ise sırf bu kelime bahane edilerek Çorum'a ömür boyu sürgün edilirken, solcu gazeteci Zekeriya (Sertel) Bey Sinop'a, Cevat Şakir (Kaba-ağaçlı) ise Bodrum'a sürülmüştü.

Gayrimüslimlerin bazı gazeteleri de İstiklal Mahkemele-ri'nin gadrine uğramıştı. Bunlardan biri Aleksandros Haçopulos tarafından İstanbul'da yayımlanan *Proiya* gazetesi idi. 5 Mart 1929 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden öğrendiğimize göre Haçopulos, Türklerin Rumlara zulüm yaptığını anlatan "Kırmızı Yumurta" başlıklı makalesi nedeniyle İstiklal Mahkemesi tarafından iki yıl hapse mahkûm olmuş, cezası bitince *Proiya* gazetesini tekrar yayımlamak istediye de buna izin verilmemişti.

Başka bir isimle gazete çıkartılmasına da sabıkası nedeniyle izin verilmeyince, Eleni Mihailiadis isimli kadını imtiyaz sahibi ve mesul müdür olarak göstermek kaydıyla *Hronika* gazetesini yayınlamaya başlamıştı. Gazetenin 24-27 Şubat 1929 tarihlerinde yayımladığı yazı dizisinde Türkler hakkında hakaret içeren ifadelerin bulunduğu iddiası başta 1 Mart 1929 tarihli *Vakit* gazetesi olmak üzere çeşitli gazeteler tarafından kamuoyuna aktarılınca, 2 Mart günü Darülfünun öğrencilerinden yüz kadarı *Hronika* gazetesinin merkezine giderek camları kırmış, içeri girip eşyaları tahrip etmişti. Gazete sahiplerinin malum nedenlerle şikâyetle bulunmaması yüzünden saldırganlar kovuşturulmayacak ve olay kapanacaktı.

1930'da 98 günlük devlet güdümlü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) umulandan daha popüler olması ve Ankara'ya yönelik muhalefet için çekim merkezi olması üzerine İstanbul'da *Son Posta*, İzmir'de *Hizmet*, *Halkın Sesi* ve *Yeni Asır*, Ankara'nın tepkisini çektiler ama onlar yine de şanslıydılar çünkü aynı dönemde, sosyalist eğilimli Arif Oruç'un çıkardığı *Yarın* gazetesinin tirajının 80 binlere ulaşması üzerine rejim öyle bir baskı uygulamıştı ki, Arif Oruç Bulgaristan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Ama orada da rahat bırakılmadı, Bulgaristan hükümetine yapılan baskı ile Yugoslavya'ya kadar püskürtüldü.

25 Temmuz 1931'de kabul edilen Matbuat Kanunu muhalif basın sorununu kökünden çözmek üzere tasarlanmıştı. Gazete çıkarmanın onlarca belirsiz kritere bağlanması yetmezmiş gibi, merkezin sıkı denetimi ile gazeteciler nefes alamaz hale gelmişlerdi. Gazeteler Falih Rıfkı'nın deyiimiyle Matbuat Müdürlüğü'nden gelen "telefon darbesi" ile kapatılırken ne için kapatıldıklarını bile öğrenemezlerdi. Hükümetin sansür kararlarını bildirmek için kendisi Romanya'da bile bulunduğunu söyleyen Zekeriya Bey bir keresinde kendisini yargılayan yargıcın, Ankara'nın ne ceza vermesini istediğini bir türlü anlayamadığı için defalarca verdiği cezayı değiştirmek zorunda kaldığını anlatmıştı.

Ama basın sadece baskı ile değil, ödüllendirme ile de susturuluyordu. Mustafa Kemal'in sağlığında yaklaşık 40 gazeteci milletvekili olmuştu. Mustafa Kemal, pek sevdiği İsmail Habib Bey'in 80 lira maaşla *Yeni Gün*'de çalıştığını duyunca, derhal 100 lira maaşla yarı resmî nitelikteki *Hakimiyet-i Milliye*'ye geçmesini emretmişti.

Mustafa Kemal'in en radikal muhalifi Rıza Nur o günleri şöyle özetleyecekti: "Reisicumhuru Allah mertebesine çıkarmak, (...) matbuat kâmilten meddah oldu (...) söndü (...) öldü."

Özet Kaynakça

- Akyürekli, Mahmut, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt 1-2, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.
- Fergan, Eşref Edip. *İstiklal Mahkemelerinde*, Fahrettin Gün (yay. haz.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları)*, Cilt 1, yayına haz. İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, Ankara, 2015. Erişim: tbmm.gov.tr/yayinlar/istiklal_mahkemesi/cilt1.pdf (Erişim tarihi: 01.11.2019).
- Kılıç Ali. *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar, Hatıralar*, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

1925 ŞAPKA İKTİSASI KANUNU

Osmanlı toplumu, fesle II. Mahmud döneminde (1808-1839) tanışmıştı. 1789 Fransız İhtilali'nin etkileri dalga dalga Osmanlı ülkesine gelirken, devletin içine düştüğü zor durumu Batı tipi reformlarla aşmaya çalışan II. Mahmud için giyim kuşam meselesi, halk arasında hızla yaygınlaşan eşitlik taleplerinin karşılanması açısından sembolik öneme sahipti. Bu alanda aldığı kararlar nedeniyle adı "Gâvur Padişah"a çıkacak olan II. Mahmud'un, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı lağvettikten sonra kurduğu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye birliklerinde önce şapka kullanmak istediği, ancak annesinin itirazı üzerine feste karar kıldığı söylenir. Bunda şapkanın siperliğinin namaz sırasında engel çıkarmasının etkisi vardı. Her ne kadar fesin İslam'a uygun bir başlık olduğuna dair Şeyhülislam'dan fetva alındıysa da, tutucu çevreler fese hemen alışamadılar ve "püsküllü bela" adını taktılar. Askerler Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına tepkilerini, fese tepki göstererek ifade ediyorlardı. Gayrimüslimler ise fesi büyük hevesle kabul ettiler, çünkü fes sayesinde sosyal hayatta Müslüman-gayrimüslim ayrımı bir nebze olsun hafifliyordu. Fesle şapka arasındaki gerilimin ilk işareti II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) geldi. Padişah 1877 yılının Şubat ayında Avrupa ülkelerindeki elçilik mensuplarının şapka giydiğini duyduğunda çok kızmıştı. Hemen emir vererek şapka giymeyi yasaklamış, yasağa uymayanların gazetelerde teşhir edileceğini ve derhal memuriyetten atılacağını belirtmişti. 1890'lardan itibaren şapka gayrimüslimlerin, fes ise Müslümanların giysisi oldu ama Abdülhamid şapka düşmanlığına son vermedi. V. Mehmed Reşad döneminde (1909-1918), 1910'da Emniyet Müdürlüğü'ne yazılmış bir genelge ile yaz mevsimi dolayısıyla bazı Müslüman ailelerin çocuklarına şapka giydirmesine karşı önlem alınması

istenmişti. Ertesi sene üç kişi şapka giymekten Divan-ı Harbe verilmiş ve 45'er günlük hapis cezasına çarptırılmıştı.

İlk Türk milliyetçilerinden Ömer Seyfettin, 1911'de Trablus-garb'ın İtalyanlar tarafından işgal edilmesinin ertesinde, Selanik sehrini *Primo Türk Çocuğu* adlı hikâyesinde, kahramanı Kenan'ın gözünden şöyle tasvir ediyordu:

Tramvayın içine baktı. Kadın erkek herkes şapkalıydı. İğne atıl-sa yere düşmeyecek olan bu koca müteharrik ve umumi meske-nin içinde kendisiyle beraber ancak üç fesli vardı. Diğer iki fesli de tramvayı idare eden adamla biletçi idi... Yalısına yaklaşılmıştı, neden sonra tekrar dikkat etti... Hep şapkalı, şapkalı, şapkalı...

Yazarın gözünde şapka, ülkeyi adım adım istila eden Batı em-peryalizminin sembolü idi. Nitekim şapka âdeti Müslümanlara da yayıldı ve şapka, yüzeysel Batı hayranlığı demek olan “alafran-galığın” alamet-i farikası oldu.

1927'de *Nutuk*'ta “Fesin kaldırılması zorunluydu. Çünkü fes, kafalarımızın üstünde, bilgisizliğin, bağınazlığın, uygarlık ve her türlü ilerleme karşısında duyulan nefretin bir simgesi gibi otu-ruyordu,” diyen Mustafa Kemal'in fes karşıtlığının genç yaşla-rında yaşadığı iki olayla ilgili olduğu söylenir. Bunlardan ilki, 1908'de Mustafa Kemal'i Trablus'a götüren vapur Sicilya'ya uğ-radığında yaşanmıştı. Mola sırasında üstü açık bir fayton kirala-yıp şehri dolaşmaya çıkan Mustafa Kemal, mahalle çocuklarının bu “fesli yabancı”yı limon kabuğu yağmuruna tutması üzerine epey sıkıntılı anlar yaşamıştı. Daha sonraki yıllarda “Sicilyalı ço-cukların terbiyesizliğine değil, neden böyle yabancı bir başlığa esir olduğuma kızmıştım,” diyecekti.

İkinci olay ise 12-18 Eylül 1910'da Fransa'daki Picardie As-kerî Manevraları sırasında yaşanmıştı. Değişik ülkelerden gelen subayların tartışmaları sırasında, Kolağası Mustafa Kemal, Av-rupalı uzmanların savunduğunun aksi bir tezi savunmuş, din-leyiciler bu sözlere dudak bükmüşlerdi. Oysa Mustafa Kemal'in haklılığı ertesi gün manevralar sırasında anlaşılmıştı. O zaman bir yabancı albay bu dudak bükmenin nedenini söyle açıklaya-caktı: “Sizin görüşünüzün doğru olduğu dün akşamdan belliydi.

Fakat ne diye bu tuhaf başlığı giyersiniz? Başınızda bu oldukça kafanıza kimse itibar etmez.”

Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) Müslümanlar, İstanbul'daki işgalci İngiliz, Fransız, İtalyan birliklere nefretlerini feslerine ve sarıklarına sarılarak; gayrimüslim azınlıklar sempa-tilerini şapka giyerek gösterdiler. Festen hoşnut olmayan Müslümanlar ise Kuva-yı Milliyecilerin başlığı olan kalpağı giyiyorlardı.

Fes mi, kalpak mı?

23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nin ilk tartıştığı konulardan biri “fes mi, kalpak mı?” meselesi olacaktı. O sırada henüz “şapka mı?” sorusu sorulmamıştı ama Mustafa Kemal, 15 Ocak 1923'te başlayan meşhur Batı Anadolu gezisi sırasında, 4 Şubat 1923'te İzmir'de gazetecilerle yaptığı toplantıda İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit'e şapka konusunda ne düşündüğü sordu. Hüseyin Cahit şapkaya taraftar olduğunu, ancak şimdilik böyle bir şeyin imkânsız olduğunu söyledi. Halbuki aynı Hüseyin Cahit, 1909'daki 31 Mart Olayı sırasında İstanbul'dan kaçarken kamufle olmak için başına şapka geçirmiş, vapur Romanya'ya vardığında ilk iş olarak şapkayı atıp fesini giymişti.

13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle birlikte, devlet memurlarının giyim kuşamlarında devletin denetimi başladı. Şapka ve kıyafet yeniliği ile ilgili ilk görüşler, 1924 Şubatı'nda, Hüseyin Cahit'in yazdığı bir makalede dile getirildi. Mayıs 1925'te Donanma'da Alman tipi keplerin giyilmesiyle başlayan modernleşme hamlesi, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği'ne, oradan da Kara Kuvvetleri'ne geçti. Daha sonra Müdafaa-yı Milliye Vekâleti, çıkardığı bir emirle aynı tip başlıkların diğer kıtalarda da giyilmesini emretti. 5 Ağustos 1925 tarihinde yayımlanan bir genelge ile bütün devlet memurlarının şapkayı nasıl kullanacakları belli kurallara bağlandı.

Mareşal üniformasının gücü

Şapka giymenin ordudan başlatılması, rastgele bir şey değildi. Mustafa Kemal, II. Mahmut'un yolunu izleyerek halkın üniformaya ve üniformalıya saygısını modernleşmeci projeleri için kullanıyordu. Bu yöntemin doğruluğu, 1925 yazında İstanbul sokaklarında "Panama" şapkalı gençlerin görülmeye başlamasıyla anlaşıldı. Mustafa Kemal ilk denemesini Gazi Çiftliği'nde, beyaz bir Panama şapka giyerek, traktör üstünde resim çektirerek yapmıştı. Meclis 1925 yılında tatile erken girmişti. 23 Ağustos 1925'te Çankırı, İnebolu ve Kastamonu'yu kapsayan bir gezi için yanında Fuat (Bulca) Bey, Nuri (Conker) Bey, iki yaveri ve bir kâtiple sessiz sedasız ayrılan Mustafa Kemal, dönemin CHP Genel Sekreteri Saffet (Arıkan) Bey'e Kastamonu'yu seçmesinin nedenini şöyle açıklamıştı:

Bütün vilayetler beni tanırlar. Ya üniforma ile veya fesli, kalpaklı veya sivil elbise ile görmüşlerdir. Yalnız Kastamonu'ya gidemedim. İlk önce nasıl görürlerse öyle alışırlar, yadırgamazlar. Üstelik bu vilayet halkının hemen hepsi asker ocağından geçmişler, itaatlidirler, munistirler. Adları gericiye çıkmışsa da anlayışlıdırlar. Bunun için şapkayı orada giyeceğim.

Geziyi izleyenlerin anılarına göre Mustafa Kemal gri renkte, sade bir elbise giymişti. Elinde Panama şapkası vardı ama yol boyunca başı açıktı. Kastamonu'ya yaklaşırken eline şapkayı almıştı. 24 Ağustos'ta, Kastamonu'daki incelemelerine, üzerinde mareşal üniformasıyla kışlayı ziyaret ederek başlayan Mustafa Kemal, teftiş sırasında birkaç erin başlığını çıkarttırarak incelemiş, "Fikrimiz, kıyafetimiz tepeden tırnağa kadar medeni olacaktır," diyerek gezinin hedefini açıklamıştı.

Mareşal üniformasının da etkisiyle, durumun hassasiyetini hemencecik kavrayan Vali Fatin Bey ile Kastamonu milletvekilleri Mehmet ve Ali Rıza beyler başta olmak üzere, bazı memurlar alelacele terzilere haber saldılar ve ertesi gün beyaz renkte kuşaştan, şapkaya benzeyen başlıklarla Gazi'nin huzuruna çıktılar.

Redingot, smokin, frak gibi

Mustafa Kemal 28 Ağustos gecesi İnebolu Türk Ocağı'nda "Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir, millî midir?" sorusu ile başladığı ünlü "Şapka Nutku"na, halkın "Hayır!" sedaları arasında şöyle devam etmişti:

Size iştirak ediyorum. Tâbirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şeşhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millîdir ve ne de beynelmileldir. (...) Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli ve milletimiz için lâıyk bir kıyafettir. Onun için iktisa edeceğiz [giyeceğiz]. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siper-i şemslî serpuş (siperlikli başlık), bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine "şapka" denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi...

Mustafa Kemal, 30 Ağustos'ta yine Kastamonu'da "Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler memleketi olamaz. En doğru yol gerçek medeniyet yoludur," cümleleriyle zihinlerimize kazınmış nutkunu attıktan sonra Ankara'ya dönerken, Kalecik'te kendisini *Cumhuriyet* gazetesinin başyazarı Yunus Nadi karşıladı. Mustafa Kemal, Yunus Nadi'nin başındaki geniş kenarlı fötr şapkayı görünce "Ne güzel şapka! Nereden buldun?" demiş, Yunus Nadi de "Hemen hiç giymiş değilim paşam, sizin o nefis Panama'nızla değiştirmek lütfunda bulunursanız!" diye cevap vermişti.

Rıfat Efendi'nin fesi nerede?

Heyet 1 Eylül'de Ankara'ya vardığında Mustafa Kemal'in elinde işte bu şapka vardı. Ama Ankaralıların hepsi "Şapka Devrimi"ne ayak uyduramamıştı. Örneğin vaktiyle şapka giydiği için *Vakit* gazetesi muhabirini hapsedtirmeye kalkışan İstiklal Mahkemesi Başkanı "Kel" Ali Bey'in başında şapka değil kalpak vardı. Aynı

şekilde Fevzi Paşa'nın başında da Milli Mücadele'de giydiği başlık vardı. Mustafa Kemal'in tavrını en çok merak ettiği şahsiyet olan Diyanet İşleri Reisi Rıfat (Börekçi) Efendi ise, Falih Rıfkı'nın deyimiyle "Mütevazı, temkinli ve vakarlı hali ile sarıklı fesini koltuğunun altına almıştı". Bu munis tavır Gazi'yi çok sevin-dirmişti. Hocayı otomobiline alan Mustafa Kemal'in başında Panama şapkası vardı. Rıfat Hoca'nın başı ise açıktı. Şehre böyle girildi.

2 Eylül 1925'te Bakanlar Kurulu toplandı ve "Tekke ve Zaviyeler Kanunu" ve "İlmiye Kisvesi ve Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname"yi çıkardı. Sonunda nihai adım atıldı ve 15 Kasım 1925'te Konya Milletvekili Refik (Koral-tan) Bey ve arkadaşlarının verdiği önerge ile başlayan ateşli tartışmalar 25 Kasım'da "Şapka İktisası Kanunu" (Şapka Giyilmesi Kanunu, kısaca Şapka Kanunu) ile sonuçlandı.

Kadın şapkası takanlar

Falih Rıfkı "Mustafa Kemal bir tatlı su Türk'ü değildi. Fes ve şapkanın medeniyet demek olmadığını elbet biliyordu. Fakat başlık değiştirmenin din ve iman değiştirmek olmadığını göstermek istedi" demişti ama bu tarihten itibaren halkın şapka ile im-tihani başladı. Durumun nezaketini anlayanlar, telaşla başlarına koyacak uygun bir başlık arayışına girdiler. Ancak ülkede henüz yeterli sayıda şapka yoktu. Kimi başına kâğıt şapka, kimi kadın şapkası takmak zorunda kalırken, namaz esnasında düşmeyen kopçalı kasketler yapmak gerekti. Bazıları şapkaları görünmesin diye şemsiye ile gezdi.

İstanbul'da Şapka Kanunu çıkar çıkmaz Haliç Köprüsü'nün iki başı ile anayol kavşaklarına yerleştirilen polisler, fesleri ve feslileri toplamaya başladılar. Pazara gelen köylülerin fesleri kafalarından çekilip alındı. Hamallar feslerini toplayarak Boğaz'a attılar. Hilal-i Ahmer Cemiyeti de Ankara'da fes toplama kampanyasına girişerek topladığı fesleri yoksullara terlik yaptırdı. Fes giymekte ısrar edenler ya cezalandırıldı ya da hapse atıldı.

Bu zorlayıcı tedbirlerin de etkisiyle tüketim o kadar çok artmıştı ki, dünyaca ünlü fötr şapka imalatçısı İtalyan Borsalino Kardeşler'e ait bir gemi dolusu şapka, Karaköy Limanı'nda anında satılmıştı. Çeşitli Avrupalı şapka imalatçıları da "şapka seferleri" düzenleyip fötr, Panama, kasket gibi şapka türlerini İstanbul'a getirdiler. Sonunda fiyatlar çılgırından çıktı ve şapkaya narh konması gerekti. Hükümet, Bozok (Yozgat) Milletvekili Ahmet Hamdi (Başar) Bey'in önerisiyle, şapka almakta zorluk çeken memurlara "şapka avansı" adıyla, bir yıl vadeli olmak ve ileride maaşlarından kesilmek üzere borç vermeyi kabul etti. Ardından yerli üretim teşvik edildi. Bugünkü Vakko'nun nüvesini oluşturan Şen Şapka Firması bu teşviklerin sonucu ortaya çıktı.

Şapka isyanları

Ancak herkes böyle uyumlu(!) değildi. Daha Eylül ayından itibaren başta Erzurum, Rize, Sivas, Maraş, Giresun, Kırşehir, Kayseri, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon ve Gümüşhane olmak üzere pek çok yerde, "din elden gidiyor", "gâvur memur istemeyiz", "şapka istemeyiz" sloganlarıyla gösteriler başladı. Çoğu küçük olaylardı ama 25 Kasım 1925 günü Erzurum'da yaşanan olaylar ancak silah zoruyla bastırıldı. Rize'de İmam Şaban ve Muhtar Yakup Ağa'nın öncülüğündeki bir grubun "Din elden gidiyor," diyerek başlattıkları protesto gösterileri 10 gün sürdü ve köylere kadar sıçradı. Olayları bastırmak üzere görevlendirilen Balkan Savaşları'nın ünlü *Hamidiye* zırhlısı, Rize'de isyancıların yığınak yaptığı noktaları iki gün boyunca bombaladı. Bu olayın mirası "Atma Hamidiye atma/Lahana tarlalarını bompoh edeysun/Vergi de vereceğuz, serpuş da giyeceğuz..." diyen halk türküsü oldu.

Devletin bu tepkilere cevabı sert oldu. 23 Kasım 1925 sabahı Ankara'dan yola çıkan İstiklal Mahkemesi heyeti, Şubat 1926'ya kadar Kayseri, Erzurum, Rize, Giresun ve Ankara'da binlerce kişiyi yargıladı. Resmî rakamlara göre 20, gayriresmî rakamlara göre 78 kişi idam edildi, yüzlerce kişiye 15 yıla kadar uzanan hapis ve kürek cezaları, sürgün cezaları verildi. Tahmin edile-

ceği gibi, bu tarihten itibaren şapka giymeye itiraz eden olmadı, çünkü sonunda kelleyi kaybetme ihtimali vardı.

Ancak cezalar “gerici ayaklanma çıkarmak”, “Türkiye Devleti’nin şeklini tebdil ve tağyir etmek”, “dini kullanarak halkı isyana teşvik etmek”, “vatana ihanet etmek” gibi gerekçelere bağlandığı için, bugün resmî tarihçiler, “O dönemde kimse şapka giymediği için idam edilmedi,” iddiasında bulunabiliyorlar.*

İskilipli Atıf Hoca ve Mehmet Âkif

Şapka Kanunu’na yönelik en büyük tepki 25-26 Kasım 1925’te Erzurum’da yaşandı. Gayriresmî kaynaklara göre, 30 kişinin idamı ile biten olayları, İslam Teali Cemiyeti yöneticilerinden İskilipli Atıf Hoca adlı din adamının kıskırttığı iddia edilmişti. Halbuki hoca o sırada İstanbul’da idi. İttihatçılarla arası iyi olmayan Atıf Hoca, Milli Mücadele’nin başında, yazarı olduğu *Alemdar* gazetesinde Mustafa Kemal hakkındaki yazıları ve Kuva-yı Milliye hareketine katılmaları önlemek için İstanbul’da çıkarılan Dürriyade Fetvası’nda adının yer alması yüzünden Ankara tarafından mimlenmişti. Ama hocanın başını, Şapka Kanunu’ndan 1,5 yıl önce yazdığı “Frenk Mukallitliği ve Şapka” adlı 32 sayfalık risale ve Süleyman Nazif’le şapka konusunda yürüttüğü polemik yaktı. Risalede Hazreti Muhammed’in “Bir kavme benzemeye çalışan onlardandır,” hadisine dayanarak eğer bir kişi severek, isteyerek şapka giyiyorsa bunun “küfrün kendisi” olduğu fikrine varılıyordu. Atıf Hoca’ya göre şapka dinsizlerin sembolü olduğu için, yalnızca Müslüman olmayan Yahudiler ve Mecusiler giymeliydiler. Atıf Hoca’ya göre zina ve hırsızlık suçları bile şapkaya oranla daha hafif bir günahı.

Şapka Kanunu çıktıktan sonra bu risale çeşitli yerlerde çoğaltılıp dağıtıldığı için 7 Aralık 1925’te yakalanıp yargılan-

* Şapka Kanunu’nu da içine alan kanunlar, “Devrim Kanunları” adı altında 1961 Anayasası’nın 153. Maddesi’yle; “İnkılâp Kanunları” adı altında 1982 Anayasası’nın 174. Maddesi’yle koruma altına alındı ve tek tek sayılarak Anayasa hükmü haline getirildi. Yani 1925 Şapka Kanunu hâlâ yürürlükte.

dıktan sonra beraat eden Atıf Hoca salıverilmedi ve Ankara'ya getirilerek "Üç Aliler Divanı"nda yargılandı. Suçlama Şapka Kanunu'na muhalefetti. Her ne kadar risalede yer alan düşünceler Kemalist devrimlere açıkça ters düşüyorsa da, risale kanundan önce yayımlandığı için, yasaların geriye işlemeyeceği hakkındaki temel hukuk ilkesinin çiğnendiği ortadaydı. Duruşmalar İstiklal Mahkemeleri'nin ününe layık sertlikte geçti. Rivayete göre son duruşmada hâkimler ellerindeki şapkayı Atıf Hoca'ya göstererek "Hocam, bunu giymekte bir beis yoktur deyiver," demişler, ancak Hoca "Hayır," cevabını vererek idam hükmünü imzalamıştı.

Atıf Hoca 4 Şubat 1926'da idam edildikten sonra "Şapka Devrimi"ne karşı olanların sembolü haline gelecekti. "İstiklal Marşı Şairi" Mehmet Âkif (Ersoy) Bey'in, 1926'da Mısır'a göçmesinin de Şapka Devrimi ile ilgisi olduğu iddia edilmişti ancak Mehmet Âkif, 1922'den beri kışlarını Mısır'da geçiriyordu. Üstelik Milli Mücadele'nin başında İslâmcı unsurları davaya kazanmak için Meclis'e davet edildiği, bu tür bir desteğe ihtiyaç kalmayınca gözden düştüğü anlaşılan Mehmet Âkif, Ankara'da "Arap Akif", "mürteci Akif" diye alaya alınırken, Mısır'da entari giymeyip ceket, pantolon ve frenk gömleği giydiği için "Hıristiyan Âkif", "Gâvur Âkif" diye anılıyordu.

Özet Kaynakça

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. İzzet Öztoprak, Prof. Dr. M. Akif Tunal, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt 1-2, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- Baytimur Mehmet, Aziz Demircioğlu, Hasan Çelikoğlu. *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkiler 1924-1930*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kırpık, Cevdet. "Fes-Şapka Çatışması", *Toplumsal Tarih*, sayı 162, Haziran 2007, s. 14-21.
- Özdemir, Kamuran. "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2007.

ÇARŞAFTAN TAYYÖRE KADIN GİYİMİ

15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali etmesinin yankıları İstanbul'a ulaştığında baştan aşağıya siyah çarşaf giymiş kadınlar Saraçhanebaşı'nda toplanıp Halide Edip ile Meliha Hanım'ı dinlemişlerdi. Aslında çarşaf o günlerde İstanbul'da hiç de yaygın değildi, ama kadınlar çarşaf giyerek belli bir mesaj vermeyi amaçlamışlardı. Çarşaf bir yandan "sıradan" kadınlarla yakınlaşmanın, diğer yandan yaşanan tarihsel anın kutsallaştırılmasının, aynı dava altında anonimliğin ve eşitliğin sağlanmasının bir aracı olurken, "ezilen Doğu'yu istilacı Batı'dan ayıran" bir simge işlevi görmüştü.

Buna karşılık Falih Rıfkı *Çankaya*'da egemen bakışı şöyle özetler:

Mütareke gazeteleri okununca, Osmanlı Saltanatı'nın sanki kadınlar yüzünden batmış olduğunu zannedersiniz. Mondros'ta teslim olmuşuz, kadına hücum. Düşman donanmaları İstanbul Limanı'na demirlemişler, kadına hücum. Haznedardan o ay maaş çıkmamış, kadına hücum.

Bu simgesellik, Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara Hükümeti tarafından da kullanılacak, daha sonra Kemalist rejim tüm enerjisini kadınları çarşaf ve peçeden çıkarmaya harcayacaktı. Ancak "Ebedi Şef" in bu konudaki sözleri ve eylemleri ilk bakışta epey kafa karıştırıcıydı.

Çelişkiler

Örneğin Afet İnan 1918 yılının Temmuz ayında tedavi için gittiği Karlsbad'ta kaleme aldığı hatıralarında, Mustafa Kemal'in "Bu kadın meselesinde cesur olalım. Vesveseyi bırakalım... Açılınlar, onların dimağlarını ciddi ulûm ve fûnûn ile tezyîn edelim[donatalım]. İffeti, fenni sıhhi surette izah edelim. Şeref ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede ehemmiyet verelim..." dediğini anlatır. Nitekim resmî tarihçilerin iddiasına göre 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'daki Erzurum Kongresi sırasında Mazhar Müfit (Kansu) Bey'e yazdırdığı "zaferden sonra olacaklar" listesindeki maddelerden biri tesettürün kaldırılmasıydı. Ancak o yıllarda Mustafa Kemal'in kâtipliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak'a göre, Afgan Kralı Emanullah Han'ın 20-28 Mayıs 1928 günlerinde Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında gördüğü yenileştirme hareketlerinden etkilenerek ülkesine döndükten sonra kadın giyimi konusunda bir kanun çıkardığını öğrenince üzülmüş, "Eyvah, adam gitti demektir; ben kendisine ısrarla bu mevzua girmemesini tavsiye ettim, çok yazık oldu," demişti. Gerçekten de bir süre sonra (Ocak 1929'da) Emanullah Han tacını ve tahtını terk ederek ülkesinden ayrılmaya mecbur olmuştu.

Peki, Mustafa Kemal Emanullah Han'a verdiği tavsiyeyi kendi uygulamış mıydı? Cevabı ömrü boyunca en yakınındakilerden biri olan Falih Rıfkı versin:

Atatürk kadın meselesinin üstüne pek varamamıştır. Köyde ve geri kalabalıkta din kadar kuvvetli şey ırz, ırz da kadın demektir. Ahlakın ölçüsü ırzdır. Dönülmeyen yemin, ırz üstünedir. [1926 tarihli] Medeni Kanun yeni Türk Cemiyeti'nin hazır nizamı değil, ideali idi. Bu cemiyet mahkemelerde kalıptan dökmeyecekti. Kızlı erkekli mektepten yetişecek ve mektepten çıkacaktı. İktisadi şartların yaratacağı yasama imkânları kadını hürriyetine kavuşturacaktı. Halk kadınının kurtuluşu uzunca bir zaman alacaktı.

‘Erkek’ Mustafa Kemal, ‘devrimci’ Atatürk

Falih Rıfkı bir başka konuya daha dikkat çeker:

Kadın anlayışında pek garplı olduğu söylenemez. Hatta hanımların boyanmasını bile istemezdi. Son derece kıskançtır. Denilebilir ki harem temayülünde idi. Bu O’nun hissi mizacı ve alışkanlığıdır. Kafasına göre, kadın hür ve erkeklerle eşit olmalıydı. Batı medeniyeti dünyasının kadını ile Türk kadını arasında hiçbir fark kalmamalıydı. Medeni Kanun’la Türk kadınının bütün haklarını veren Atatürk, kendi münasebetlerinde bırakın ecnebi erkekle evlenen Türk kadını, ecnebi kadınlarla evlenen Türk erkeğine bile tahammül etmezdi.

Aynı şekilde talimatlarla kadınlı erkekli balo düzenlenmesini adeta bir Cumhuriyet ritüeli haline getiren Mustafa Kemal’in “Herkes benim verdiğim emri yerine getirmelidir. Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Sadece kendi yolumdan gitmek istiyorum. Yalnız emirlerimin yerine getirilmesini istiyorum” demesi üzerine, Halide Edip Hanım’ın “Ben de mi paşam?” dediği, Mustafa Kemal’in “Evet, siz de benim emirlerime daima itaat edeceksiniz!” şeklinde cevap vermesi ve bunun üzerine Halide Edip Hanım’ın “Bu bir tehdit mi paşam?” demesi ikilinin yollarının ayrılmasının nedenidir.

İhtiyatlı devlet adamı kimliği ile muhafazakâr erkek kimliğinin ipuçlarını 21 Mart 1923’te Konya’da Hilal-i Ahmer (Kızılay) Kadın Kolu’nun organize ettiği çayda yaptığı şu konuşmada görürüz:

Gerçekten de özellikle büyük şehirlerde kıyafetlerimiz bizim olmaktan çıkmıştır. Şehirlerdeki kadınlarımız iki aşırı kılık içinde görünüyorlar. Ya dışarıdan ne olduğu bilinmeyen, çok kapalı, karanlık bir kılık ya da Avrupa’nın en serbest balolarında bile gösterilmeyecek kadar açık bir giyiniş. Her ikisi de dinimize aykırıdır (...) Kılıklarını da aynen Avrupa kadını taklit ederek giyimlerini aşırılığa götürenler düşünmelidirler ki her ulusun kendi gelenekleri, alışkanlıkları, ulusal özellikleri var-

dır. Başkasını aynen taklit eden millet ne o milletin aynı olabilir ne kendi ulusallığı içinde kalabilir. Bunun sonu da umulana varılmamanın acısıdır. Kapalı olmayan fakat erdemli olan bir giyimle ilim ve sanat hareketlerine, sosyal hareketlere katılan kadını, dünyanın en tutucu milleti bile beğenir.

Bu dönemin öncü kadını ise Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım değil, Başvekil İsmet Bey'in eşi Mevhibe Hanım'dı. Eşiyle birlikte Kasım 1922'de Lozan Barış Görüşmeleri'ne katılmak üzere seyahate çıkarken Beyoğlu'ndan gabardin gri bir pardesü alan, Lozan'da üstünde Londra'dan getirdiği desenli empirme elbiseleri, başında şapkasıyla Lord Curzon'un eşinden hiç de farklı görülme-yen 26 yaşındaki Mevhibe Hanım, Lozan'da atla gezinti yapmak, sürücü kursuna kaydolup araba kullanmak gibi pek de alışılmadık işler yaparak yeni kurulacak devletin “Batılı” yönelimine dair ipuçları sunmuştu.

İklim ve erkek bencilliği mi?

Bu konuşmadan iki yıl sonra, 21 Şubat 1925'te İstanbul'da açılan Hilal-i Ahmer Özel Hemşire Okulu'nun Müdür Vekili Esmâ Deniz Hanım'ın önerisiyle öğrencilerin peçe yerine kep giymeleri sağlanmıştı ama henüz kadın giyimine dair bir “resmî eğilim” bildirilmemişti. Mustafa Kemal 27 Ağustos 1925 günü İnebolu'da meseleyi bir kez de (sadeleştirilmiş bir Türkçe ile) “iklim” ve “erkek bencilliği” açısından yumuşak bir dille ele almıştı ama eylemde sertleşeceğinin işaretini de vermişti:

Seyahatim sırasında köylerde değil bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok yoğun ve itina ile kapatmakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mutlaka ısırap verici olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim bencilliğimizin eseridir. Çok namuslu ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar, kadınlarımız da bizim gibi akıllı eren ve düşünen insanlardır. Onlara ahlâkın kutsallığını telkin ettikten,

millî ahlâkımızı anlattıktan ve onların zihnini nur ile, temizlik ile donattıktan sonra fazla bencillığe gerek kalmaz. Onlar yüzlerini dünyaya gösterebilirler. Ve gözleriyle dünyayı dikkatle görebilirler (...) Arkadaşlar, özel olarak söylüyorum. Korkmayınız, bu gidiş zorunludur (...) İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve önemli bir sonuca ulaşmak için gerekirse bazı kurbanlar da verelim. Bunun ehemmiyeti yoktur (...) Medeniyetin coşkun seli karşısında direnmek boşunadır...

Çağa uymayan peçe ve peştamal yasak!

Mustafa Kemal benzer bir konuşmayı 30 Ağustos 1925 günü Kastamonu'da da yaptı:

Bazı yerlerde kadınlar, görüyorum ki başına bir bez veya bir peştamal veya buna mü'mâsil (benzer) bir şeyler atarak yüzünü, gözünü örter ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mânâ ve medlûlü (anlam ve işareti) nedir? Efendiler, medenî bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşî vaziyete girer mi? Bu hâl milleti gülünç gösteren bir manzaradır. Derhâl tashîhi lâzımdır.

Bunun üzerine yerel yöneticiler canla başla giyim kuşam devrimini hayata geçirmeye soyundular. Örneğin Eskişehir Belediye Başkanı yerel gazetede yayınlanan bir bildiri ile hanımların giydikleri peştamalin terk edilerek uygar bir giysi giyilmesi istedi. Ordu'da yayınlanan *Güzel Ordu* gazetesindeki baş makede peçe ve çarşafın yüzyıllardan beri toplum hayatında sebep olduğu anlamsız etkilerden bahsediliyor ve çağa uymayan bu giysilerin terk edilmesi isteniyordu. Tirebolu Belediyesi ise 7 Ekim 1926 yılında aldığı bir kararla halka peçelerini çıkarmaları hususunda 48 saat süre verdi. Ayrıca kasabanın ileri gelenlerinin hanımları peçelerini çıkarmak suretiyle halka öncülük etmek istedi ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı. Trabzon İl Genel Meclisi 11 Aralık 1926 tarihinde aldığı bir kararla halka 10 gün süre tanıyarak bu tarihten sonra peçe takmaya devam edenle-

rin cezalandırılacaklarını duyurdu. Aydın'da da İl Genel Meclisi tarafından 1 Şubat 1927 tarihinde alınan bir kararla peştamal, üstlük ve çarşaf kullanımı yasaklanarak halka 1 Nisan 1927 tarihine kadar süre verilmiş ve bu tarihten sonra söz konusu yasağa uymayanların cezalandırılacağı duyurulmuştu. 1928 yılının başında Sivas Belediye Başkanlığı peçe ve çarşafın kaldırılması yönünde çalışmalar yapılmasına karar vermişti.

İzlenen politikalar sonuç vermeye başlamış olmalıdır ki kadınlar çarşaf ve benzeri giysilerini çıkararak hızla Batılı giysilere büründüler. Yazları ipekli kumaştan yapılmış tayyör, onun üzerine tayyör rengine uygun ve aynı kumaştan pelerin, başa da arkadan sıkılan tül örtü, kışları tayyör, üzerine manto giyilmeye başlandı. Moda dergileri sıkça manto modelleri vermekte ve biçki dikiş kurslarında öğrencilere manto dikişi öğretilerek manto giyimi yaygınlaştırılmaya çalışılmaktaydı. Ancak baş giyiminde henüz tek tip bir tavır oturtulamamıştı. 1930'da kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı tanınmasından sonra, çarşaf ve peçelerle oy kullananların kimliklerinin tespiti sırasında tatsız olayların yaşanması üzerine peçe ve çarşaf konusu yeniden gündeme geldi. Kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazandığı 1934'te bu durum daha büyük sorun oldu. Bazı belediyeler çarşaf, peçe ve kafesi yasaklamaya başladılar. Yerel gazetelerde çarşaf ve peçenin çağdışılığı, ilkilliği ve ahlakla bir ilgisinin olmadığı işlenmeye başladı. Aralık 1934'te Bodrum ve Fethiye'de çarşaf ve peçe belediye meclisi kararı ile yasaklandı. 16 Mart 1935'te Adana'da, 29 Nisan 1935'te Ordu'da, 10 Temmuz 1935'te Sungurlu'da peçe ve çarşaf kullanımı yerel yönetimlerce yasaklandı.

9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında yapılan CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı'nın son günü çarşaf ve peçe konusu ele alındı. Kongreye çarşaf ve peçenin yasaklanması ile ilgili çeşitli illerden dilekçeler gelmişti ve bu konuda kurultaya bir rapor sunulmuştu. Ancak Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya göre kurultay üyeleri kendi bölgelerinde çarşaf ve peçeyle mücadele etmeli ve bu işi Halkevleri ile yürütmeliydiler, çünkü bu konuda bir kanun çıkarmak CHP'yi çok zor bir duruma düşürürdü! Yine de Şükrü Kaya "Kadın devrimi bir ülkenin bağımsızlığının ve

geleceğinin koruyucusu, rejimin esasıdır. Komisyonumuzun ve hükümetimizin ilgi ile takip ettiği bu işi onaylamanız hükümet için büyük bir direktif olacaktır” diyerek işin peşini bırakmayacaklarının işaretini verdi.

Milli vazife!

23 Nisan 1937’de yayınlanan şu tehditkâr tamim ise modernleşmenin emirlerle gerçekleştirilmesinin imkânsızlığını adeta ilan ediyordu:

Medeni vasıflarla donatılmış bir milletin kadınlarında görülmesi asla yakışık almayan peçe ve çarşaflara ötede beride ara sıra rastlanılmaktadır (...) Türk medeni rejimi ise asla bu gibi çirkin ve alelacayip kıyafetlere taraftar değildir. Her vatandaş sunu iyice bilmelidir ki İnkılabı, rejime uymayanlar gericiliğe eğilimli ve bu çirkin arzu ve eğilim ile sakatlanmış kabul edileceklerdir. Medenî haklarını çok iyi kullanan erkeklerin eşlerinin, medenî hakkını da teslim etmeleri ve ona uymaya mecbur etmeleri kendileri için Millî ve kanuni bir vazife ve borçtur!

Fransız siyaset ve fikir adamı Édouard Herriot 1934’te *Orient* adıyla yayımladığı hatıralarında Mustafa Kemal ile yaptığı bir mülakatta (1933) kadınlara peçelerini nasıl attırdığını sorduğunda, “Bu hususta tarafımızdan hiçbir zorlama yapılmış değildir; biz yalnız yüzlerini açacak hanımları koruyacağımızı ilân ettik, iş kendiliğinden yürüdü” şeklinde cevap aldığını yazmıştı. Anlaşılan “zorlama” deyince ‘Ebedi Şef’in aklına gelen bizimki ile aynı değildi...

Özet Kaynakça

- 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler/Bilanço 98, İş Bankası ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Aksoy, Murat. *Başörtüsü-Türban, Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Alpan, Dilek. “Şapka Devriminden Günümüze Türkiye’de Kadın Şapkalarının Giysi Tasarımındaki Yeri ve Önemi”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. İzzet Öztoprak, Prof. Dr. M. Akif Tunalı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Özer, İlbeyi. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.
- Uluslararası Atatürk Konferansının Belgeleri, Makale No: 6, Cilt: 3, 1981, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.

MUSUL SORUNU VE “HALLİ”

3 Kasım 1922 tarihinde, TBMM’de Lozan Heyeti’nin yapacağı işlerin görüşülmesi sırasında Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey şöyle demişti:

Avrupalılar diyorlar ki: Türkiye’de yaşıyan akalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi (en yoğunu) Kürtlerdir. Bendeniz Kürdoğlu Kürdüm. Binaenaleyh bir Kürt mebusu olmak sıfatıyla sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selâmetlerini istiyorlar. (Alkışlar) Biz Kürtler vaktiyle Avrupa’nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün mânasiyle bize hak vermek isteyenlere iade ettik. Nasıl ki, Elcezire cephesinde çarpıştık. (Alkışlar) Nasıl ki, Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz. (Alkışlar) Binaenaleyh sözüme hitam verirken Heyeti Murahhasamızdan rica ederim ki, akalliyetler (azınlıklar) mevzuubahsedildiği zaman Kürtlerin hiçbir mütalebesi (talebi) olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak buradan söylediklerimi söylesin ve iddia etsin. Binaenaleyh tekrar rica ederim ki, Suriye’de, o mevhum (kavram) Suriye’de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük’ü, Süleymaniye’yi, Musul’u unutmasınlar. (Zaten orası bizimdir sesleri) Binaenaleyh bu istirhamımı takdimle sözüme hitam veriyorum. (Bravo sesleri, alkışlar)

Heyette Kürt temsilcisi var mıydı?

Kürtleri bu kadar yakından ilgilendiren bir konuyu tartışan 36 kişilik heyette “Kürt” kadrosundan temsilci var mıydı? Görünüşte vardı. Bu kişi “danışman” kadrosundan bizzat Mustafa Kemal tarafından atanan Diyarbakır Milletvekili Zülfü (Tigrel) Bey’di. Zülfü Bey TBMM’nin Osmanlı Mebusan Meclisi’nden devraldığı İttihatçı mebuslardandı. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi’nden sonra arkadaşı Diyarbakır Milletvekili Pirinççizade Feyzi Bey’le birlikte, 1915 Ermeni Soykırımı suçlusu olarak 15 Ocak 1919’da İngilizler tarafından Mısır’daki Seydibeşir Kampı’na, oradan Malta’ya götürülmüş; sürgünden döndükten sonra doğrudan Ankara’ya gelerek TBMM’ye Diyarbakır Milletvekili olarak katılmıştı. Daha sonra CHP adını alacak Halk Fırkası’nın kurucularından olan, 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu’na evet oyu veren, 1924’te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın (TpCF) kuruluş toplantılarına katılan ama üye olmayan Zülfü Bey’in Diyarbakır Milletvekilliği, öldüğü tarih olan 1940’a kadar sürmüştü. Yani Zülfü Bey Kürt asıllıydı ama Kürt toplumunu temsil eden biri değildi. Aksine, Mustafa Kemal’in en yakın adamıydı.

Nitekim 4 Mart 1923 tarihindeki gizli celsede, Lozan Barış Konferansı’ndaki son durum hakkında TBMM’ye bilgi veren Zülfü Bey, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey’in “Musul Meselesi etrafındaki son verilen teklif üzerine istifa etmiş, ahiren (sonra) istifasını geri almış. Böyle bir şey vaki midir, değil midir?” sorusuna “Musul Meselesi’nden zaten sıkılmıştım ve hatta o zamanda hasta idim. Gelmeyi münasip görmedim. Zaten gelseydim İzmit veya Adapazarı’nda oturacaktım. (...) Ben buraya gelirsem, sulh da bozulursa üzerime mesuliyet alamazdım,” diye cevap vermişti.*

* Mustafa Remzi Bucak’ın “Kürdistan mümessili” olarak heyete katıldığı iddiasını Kadri Cemil Paşa (Zınar Silopi), *Doza Kürdistan* adlı anılarında reddeder. Mustafa Remzi Bucak’ın ve Kadri Cemil Paşa’nın söz konusu eserlerinde, Lozan’ın 23 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci döneminde Türk heyetine dahil edildiğini iddia ettikleri Feyzi (Pirinççioğlu) Bey konusunda ise İsmail Göldaş şunları söyler: “Bu yanlış bilginin kaynağı *Doza Kürdistan*’ın anlatımı bugüne kadar aynı biçimde sürdürülmüştür. Kürtlerle ilgili kaleme alınan birçok kitapta da bu bilginin doğruluğu araştırılmadan, aynen yer almıştır. Diyarbakır Milletvekili, I. Grup üyesi ve CHF kurucularından “Kürt” Feyzi Bey, Lozan’a gidecek olan ikinci dönem Türk delege heyetinde götürülmemiştir.” Bkz. İsmail Göldaş, *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, s. 226-230.

Musul tartışmalarında Kürtler

Konferans sırasında resmî celselerde Musul Meselesi çok az konuşulmakla birlikte, gayriresmî görüşmelerde ve TBMM'de en ateşli tartışmalar Musul konusunda yaşanmıştı. Lozan tutanaklarına göre İsmet Paşa, 26 Kasım 1922 akşamı Lord Curzon'dan bu konunun açık bir toplantıda tartışılmasından vazgeçilmesini ve aralarında özel olarak görüşülmesini istemiş, Lord Curzon da bu isteği memnuniyetle kabul etmişti. Bu gizliliğin nedeni, Musul Meselesi'nin son derece girift tarihçesiydi.

Musul, 30 Ekim 1918 günü Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordularının elindeydi. Ancak bu durum, Britanya'nın "Kudüs Fatihi" General Allenby'nin Musul'un alınmasını beklemeye tahammülü olmaması nedeniyledi; yoksa Musul'un düşmesi çok yakındı. Nitekim Britanya Hükümeti, ancak Mütareke'nin 7. ve 16. Maddelerinin daha sonraki bir askerî müdahaleye izin verdiğine kanaat getirdiğinde antlaşmayı imzalamıştı. 7. Madde İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edecek durumdaki stratejik noktaları işgal etme hakkı tanırken, 16. Madde'de "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki kuvvetler en yakın İtilaf Devletleri'nin kumandanlarına teslim olunacaktır" deniyordu. Musul da Irak sınırları içinde olduğuna göre, herkes Musul'daki güçlerin de teslim olacağını farkındaydı. Dahası, Musul Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Musul'un güneyindeki bir köyü basarak yüz kadar kişiyi öldürünce, 7. Madde'nin uygulanması için bahane aramaya gerek bile kalmamıştı.

Ali İhsan Paşa, Musul'u İngilizlere terk etmeye razı olduktan hemen sonra "Kürt Lawrence" diye ünlenen İngiliz Binbaşı E. W. C. Noel, Süleymaniye'ye giderek başta bölgenin etkin liderlerinden Şeyh Mahmud Berzenci olmak üzere Kürt aşiretleri ile bir Kürt federasyonu kurulması doğrultusunda anlaşmıştı. Şeyh'e silah, mühimmat ve yüklüce bir aylık verilecekti. Ancak İngilizler, hayal ettikleri türden bir Kürt federasyonunun, aşiretlerin dinsel, ailesel ve tarihsel nedenlerle birbiriyle kavgalı olması yüzünden hayata geçmesinin güç olduğunu, Şeyhin de kendilerini pek dinlemediğini görünce (Berzenci kendisini "Kürdistan Kralı" ilan etmiş, yeşil zemin üzerine kırmızı hilalli

millî bayrağı göndere çekmiş, adına posta pulları bastırmıştı) Şeyh'in yetkilerini kısıtladılar. Bunun üzerine Şeyh Mahmud Berzenci, İran'dan bazı Kürt gruplarının yardımıyla, 21 Mayıs 1919'da "cihat" çağrısı yaptı; Süleymaniye'deki İngiliz birliklerini esir alıp bağımsız Kürdistan Hükümeti'ni ilan etti. İngilizlerin buna tepkisi sert oldu. 17 Haziran 1919 günü, Baziyan Geçidi'nde yapılan savaşta İngilizler Berzenci güçlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Yaralı ele geçirilen Mahmud Berzenci Bağdat'ta yargılandı, idam cezasına çarptırıldı ama idamının yaratacağı toplumsal sonuçlar düşünülerek Ağustos ayında, Britanya sömürgesi Hindistan'a sürgüne gönderildi. İngilizler Eylül 1922'de Şeyh Mahmud Berzenci'yi Hindistan'dan getirip Süleymaniye merkezli "Özerk Kürdistan"ın başına koydular. Bunun nedeni Lozan'da Türkler karşısında ellerini güçlendirmekti.

İstatistik savaşları

Musul Sorunu TBMM'nin 23 Ocak 1923 tarihli oturumda ele alındı. Türkiye'nin Musul Vilayeti'ni neden bir başka devlete bırakmaya razı olmadığını etnografik, tarihî, siyasal, ekonomik ve askerî nedenlerle açıklamak istediğini belirten İsmet Bey'in, oturumda sunduğu "etnografik neden" (yani nüfus istatistikleri) şöyledi:

Süleymaniye Sancağı, 62.830 Kürt, 32.960 Türk, 7.210 Arap olmak üzere toplam 103.000 kişi.

Kerkük Sancağı, 97.000 Kürt, 79.000 Türk, 8.000 Arap olmak üzere 184.000 kişi.

Musul Sancağı, 104.000 Kürt, 35.000 Türk, 28.000 Arap, 18.000 Yahudi, 31.000 diğer gayrimüslimler olmak üzere toplam 216.000 kişi.

Musul Vilayeti toplam nüfusu, 263.830 Kürt, 146.960 Türk, 43.210 Arap, 18.000 Yahudi ve 31.000 diğer gayrimüslimler olmak üzere toplam 503.000 kişi.

İsmet Bey'e göre Musul Vilayeti'nde 410.790 Türk ve Kürt yaşamaktaydı, Musul şehrinde Türkçe, Kürtçe ve Arapça olmak üzere üç dil birden kullanılmaktaydı, fakat bu şehirde oturanlardan Arapça konuşanlar ve Arap sayılanlar aslında Türk'tü. Bunlar uzun süre Araplarla ilişki kurmuş olmalarından dolayı her iki dili birden öğrenmişlerdi! Dahası, Yezidiler de Kürt'tü, yalnız aralarında mezhep ayrılığı vardı. Bu yüzden onları da birbirlerinden ayrı tutmak doğru olmazdı!

Lord Curzon bu rakamlara alaycı bir dille itiraz etti:

İsmet Paşa bu istatistiklerin her türlü gerçek değerden yoksun olduğunu belirtmemi izin verir mi? Önce bunların düzenlendiği tarih, başka bir deyimle, yıllarca öncesinin istatistikleri olduğu göze çarpmaktadır; bu Türk istatistiklerinin ve rakamlarının yalnız askerlik hizmetine alınma ve bu hizmetten başışık bulunma çizelgelerini hazırlamak için düzenlendiğini İsmet Paşa çok iyi bilir. Böyle olunca benim başvuracağım rakamlar neler olacaktır? Bunlar 1921 gibi yakın bir tarihte vilayette bütün olup bitenleri büyük bir özenle kaydetmiş olan İngiliz subaylarının rakamlarıdır. İsmet Paşa bana "Süleymaniye'ye ve Güney Kürdistan'a ilişkin rakamları nasıl bilirsiniz?" diye sormuştur. Bu konuda kendisinden daha çok bilgili olmam gerekir, çünkü İngiliz siyasi görevlileri, 1917 Ekimi'nden ya da Kasımı'ndan başlayarak, Türklerin Revanduz'daki askerî hareketleri yüzünden geçen birkaç hafta için geçici olarak geri alınmalarına kadar Süleymaniye'de aralıksız oturmuşlardır. İngiliz subaylarından biri şimdi de orada bulunmaktadır. Bu süre içinde, bu kazada rakam elde etmek için Türk temsilci heyeti hangi yollardan yararlanabilmiştir? Şimdiki halde Süleymaniye kazasında tek bir Türk bile yoktur, yıllardır durum böyledir. Bu yüzden vereceğim rakamları söylediğim zaman Konferans bunların bilimsel bir temele dayandığına güvenebilir. Bugün Musul vilayeti nüfusuna ilişkin gerçek rakamlar işte şunlardır: Araplar 186.000, Kürtler 455.000, Türkler 66.000, Hristiyanlar 62.000, Yahudiler 17.000.

Lord Curzon, ardından Kürtler konusundaki uzun konuşmasında Musul bölgesinin temsili hakkında şunları söyledi:

İsmet Paşa Ankara parlamentosunda birçok Kürt milletvekili olduğunu söylemiştir. Olabilir, fakat parlamentoda Güney Kürdistan'ın tek bir milletvikili olduğunu ciddi olarak iddia etmekte midir? Herhangi bir zaman Süleymaniye'den tek bir milletvekili çıkmış mıdır? Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halk oyuyla seçilmiş tek bir milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında birtakımının, dil bilmedikleri için Meclis'in çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir. Bu yüzden Ankara'da Kürt topluluğunun parlamentoda temsil edildiği iddiasına ağırlık vermek gerektiğini sanmamaktayım.

Milletvekili seçimleri ve plebisit meselesi

İsmet Paşa akşam oturumunda bu konuşmaya cevap verdi. Cevabında Türkiye'de oturan herkesin aynı ölçüde seçmen olduğunu, onların seçtiği kişilerin Meclis'te eşit haklara sahip olduğunu, Meclis'te Musul'dan milletvekili olmadığını ama bunun nedeninin Musul'un işgal altında olması dolayısıyla serbest seçim yapılamaması olduğunu söyledi. Lord Curzon tekrar söz alarak İsmet Paşa'nın bu milletvekillerinin nasıl seçildiğini, kaç oy aldığını, kimlerin onlara oy verdiğini açıklayamadığını, Musul konuşulurken Musul temsilcisi olmamasının da eksiklik olduğunu belirttikten sonra, Musul'da plebisit yapmanın neden imkânsız olduğuna dair konuştu:

Plebisit bir sınırın saptanması bakımından zararlı ve uğursuz bir yoldur. Önce kimlerin oy vereceğini, oy verme yaşının, o ülkede oturma şartlarının ve süresinin ne olacağını kararlaştırmak gerekir. İsmet Paşa'nın söylediği gibi Musul nüfusunun büyük bir kısmı göçbedir. Bu nüfus içinde kimler oy verecektir ve bunlar hangi ilkelere göre seçilecektir? İkinci olarak oy verme sırasında güvenliği sağlamakla kimin görevli olacağını belirlemek gerekir. Hangi ordu Kürdistan'da asayişini sağlayabilir? Plebisitler, iç içe girmiş bir halka değil de birleşmiş bir

halka ve çözümlenecek sorun karmaşık değil de basitse uygulanabilir.

Lord Curzon rest çekiyor

25 Ocak 1923 günü, TBMM'de bu konuşmalar tartışılırken, Lord Curzon'un şahsında İtilaf Devletleri'ne en büyük eleştiri Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'den gelmişti. 30 Ocak 1923 günlü oturumda İtilaf Devletleri, Türkiye'ye sekiz maddelik bir "barış projesi" sundular. Projenin son maddesi "Irak hududu, yani Musul Meselesi Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti/MC) havale edilecek," şeklindeydi.

Anlaşmazlıklar böylesine keskinken, Lord Curzon son kozunu oynadı ve müttefiklerine 2 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını, o tarihe kadar antlaşma imzalanmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini söyledi. Bu blöfü duyan İsmet Paşa öyle telaşlanmıştı ki, Ankara'ya ne yapması gerektiğini soran telgrafa kendi görüşünü ekledi. Ona göre, Musul Meselesi'nin halli daha sonraya bırakılarak Lozan Barış Antlaşması hemen imzalanmalıydı! Delegasyonun diğer iki önemli adamı, Hasan Bey kararsız iken, Rıza Nur fikre şiddetle karşı çıkıyordu. Ankara'da, Başbakan Rauf Bey ve Hükümet İsmet Bey'le aynı şeyi düşünürken, mebusların büyük çoğunluğu Musul'un silah kullanılarak alınmasından yanaydılar.

Bu cepheleşme TBMM'de Birinci ve İkinci Grup arasındaki görüş farklılıklarına da yansdı. Mustafa Kemal'in başını çektiği Birinci Grup, Mîsâk-ı Millî'den bazı tavizler verilmezse barışa kavuşulamayacağını düşünüyordu. Ali Şükrü Bey ve Hüseyin Avni Bey'in başını çektiği İkinci Grup ise, Musul'suz bir antlaşmaya razı değildi. Sonunda TBMM, İkinci Grup'un baskısıyla görüşmelerde taviz verilmemesi yönünde bir karar aldı. Elbette bu durum görüşmeleri kilitledi ve 4 Şubat'ta görüşmelere ara verildi. İsmet Bey 16 Şubat'ta Köstence üzerinden İstanbul'a döndü.

İzmit Basın Konferansı'nda Kürt özerkliği

İsmet Paşa ve ekibi Lozan'da ter dökerken, Mustafa Kemal'in 14 Ocak 1923'te başlayan ve 20 Şubat'a kadar 35 gün süren Batı Anadolu gezisi kapsamında (kendisine 18 Şubat'ta Lozan'dan dönen İsmet Bey de katılmış, ikili 20 Şubat'ta İstanbul'a birlikte dönmüşlerdi) 16 Ocak akşamı başlayıp 17 Ocak sabahına kadar, İzmit Kasrı'na davet ettiği dönemin ünlü gazetecileriyle yaptığı sohbet toplantısında bir soru üzerine şunları demişti:

Kürt sorunu bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim millî sınırimız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğunudur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden, Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklikle oluşacaktır. O halde hangi li-vanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka, Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.*

1923 Ocağı'nda –Musul'a değinmeden– ima edilen bu özerk-
liğin anlamı neydi? Mustafa Kemal'in Kürtlere bu vaadi, Lo-

* Bu konuşmada bold ile işaretlenen cümlelerin 70 yıl boyunca nasıl sansüre uğradığının hikayesini *Kürtlerin Öteki Tarihi* kitabında (Literatür Yayıncılık, 2019) bulabilirsiniz.

zan'da Musul'un İngilizlerden kopartılamayacağını anlaşıldığı, dolayısıyla Meclis'teki Kürt milletvekillerinin kıyameti koparması ihtimalinin olduğu günlerde yapılmıştı. Özerklik vaadiyle Kürt muhalefetine yumuşatılması hedeflenmiş olmalıydı. O zamana dek Kürtleri Milli Mücadele'ye katılmaya razı etmek için hem özerklik hem de özerk bölgenin kalbi olacağı belli olan Musul'u kurtarma hedefinin canlı tutulması gerekmişti. Ama Mustafa Kemal'in kafasındaki modernleşme projelerine hız vermek için bir an önce Lozan'ın imzalanmasına ihtiyacı vardı.

Seçimler, İkinci Meclis ve "mutlu son"

TBMM'de 27 Şubat'tan 6 Mart 1923'e kadar süren görüşmelerde, Mustafa Kemal'e muhalif mebusların oluşturduğu İkinci Grup hükümetin Musul politikasını ağır şekilde eleştirecekti. Örneğin grubun lideri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey şöyle bağırıyordu kürsüden:

Efendim, Cemiyeti Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir... Eğer acımız varsa resmen veririz. Kendi kendimizi aldatmayız efendiler... İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bugün sana vermeyen yarın niçin versin? Şimdi efendiler, eğer feda etmek icab ediyorsa millete yalancı bir sulh, yarım bir sulh getirmeyiniz... Bir sene sonra Cemiyeti Akvam vermezse harb edeceğim diye aldatmayınız!

Meclis'teki Kürt asıllı milletvekilleri, Kürt vatanı olduğunu söyleyerek Musul'un kesinlikle bırakılmamasını istiyorlardı. Ortam öyle gergindi ki, o âna kadar duruma pek müdahale etmeyen Mustafa Kemal bile, İsmet Bey'in diplomatik tecrübesinin yetersizliğinden yakınan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in üzerine yürümüşü.

Her kararı muhalefetle çatışarak almaktan yorulmuş olan Mustafa Kemal nihayet kararını verdi. Ali Şükrü Bey'in, Mustafa Kemal'in Muhafız Alayı Kumandanı Giresunlu "Topal" Osman Ağa tarafından öldürüldüğü günlerde, Meclis alelacele seçim ka-

rarı aldı. “Topal” Osman’ın cesedi Ulus’ta sallanırken, TBMM kendini feshederek seçim kararı almış, ardından geçici seçim kanunu tadil edilmiş, 15 Nisan’da 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu’na alelacele bir ek yapılarak “TBMM hükümetlerinin kararlarına muhalefet etmek ve saltanatı geri getirmeye çalışmak vatana ihanet suçu” olarak tanımlandıktan sonra TBMM kapanmış ve seçim ortamına girilmişti. Yani Mustafa Kemal’in otoriter tavrını halk nezdinde teşhir etmek için seçimleri fırsat olarak gören İkinci Grup’un, artık ağzından çıkacak her cümle “vatana ihanet” tanımı içine sokulabilecekti.

Muhalefetsiz Meclis’te Lozan oylaması

Milletvekilleri seçim bölgelerine dağılırken, 23 Nisan’da Lozan Barış Görüşmeleri’nin ikinci turu başladı ve taraflar 17 Temmuz’a kadar Musul konusu hariç diğer konularda anlaştılar. Antlaşmanın 3. Maddesi’nin 2. fıkrası ile, Türkiye ve Irak arasındaki sınırın dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile Britanya arasında dostane çözümle belirlenememesi halinde, anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti Meclisi’ne götürülmesi kabul ediliyordu. Britanya ve müttefiklerinin kontrolünde olduğu gayet iyi bilinen Cemiyet’e konunun götürülmesini kabul etmek zaten diplomatik bir intihardı ama olayı daha da vahim kılan, anlaşmaya “kesin kaderi bu karara bağlı olan topraklar...” şeklinde bir ibarenin eklenmesiyle, konuyu Cemiyet’e “görüşülmek” üzere götürmeyi öneren Lord Curzon’un bile hayalini aşan şekilde, Milletler Cemiyeti’nin nihai karar merci haline yükseltilmesi olmuştu. Üstelik ikili görüşmelerin başlayacağı tarih antlaşmanın yürürlüğe gireceği tarih değil de, İstanbul ve Doğu Trakya’nın İtilaf Güçleri tarafından boşaltılacağı tarih yapılarak öne çekilmişti. Bütün bunlar Türk tarafının elini şimdiden zayıflatmıştı. 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, 11 Ağustos 1923’te açılan 287 üyeli yeni Meclis (İkinci Meclis) tarafından 23 Ağustos 1923’te onayladı. Ancak üyelerinin tamamını “Ebedi Şef”in seçtiği bu Meclis’te bile, oylamaya 59 milletvekili katılmazken, katılan 227 üyeden 213’ü “kabul”, 14’ü ise “ret” oyu vermişti.

23 Nisan 1920-15 Nisan 1923 arasında faaliyet gösteren Birinci Meclis'te 72'den fazla “Kürt” milletvekili olduğunu hesaplayan İsmail Göldaş'a göre, İkinci Grup'a dahil Kürt milletvekillerinin hiçbiri İkinci Meclis'e aday gösterilmemiş, dolayısıyla seçilmemişti. İkinci Meclis'te Lozan Barış Antlaşması'na “kabul” oyu verenler arasında (Göldaş'ın deyimiyle) “Kürt illerinden gelen/Kürt illerinde doğan milletvekilleri” çoğunlukta idi. Ancak bu milletvekillerinin çoğu Kürt değildi. Aynı şekilde “ret” oyu verenler arasında da “Kürt illerinden” seçilmiş veya bu illerde doğmuş olup Kürt olmayanlar vardı.

Türk-İngiliz uzlaşmasında görünmez olan Kürtler

Sonuç olarak Lord Curzon'un belki farkına varmadan, belki de Kürt Meselesi İngilizler için de “hassas” bir konu olduğundan, konuyu “uluslar platformunda” değil, “dinsel bir platformda” ele alması, azınlıklar konusunda Türkiye'nin elini rahatlatmış ve Türkiye lehine bir sonuç yaratmıştı. Oturumlarda sıkça Kürt, Kürdistan, Kürt milletvekili, Kürt halkı, Kürt dili, Kürt özerkliği terimleri geçtiği halde, Britanya ve Türkiye bu terimleri seçerek kullanmışlardı. İngilizler Lozan'da, Sevr'deki tutumlarını (Irak'ta özerk Kürdistan kurma planlarını) tamamen terk etmişlerdi. Bunda Musul'un zengin petrol yataklarını Türklere kaptırmama arzusunun rolü çok büyüktü. Aynı şekilde Türk tarafı da konunun Kürt Meselesi'ne dönüşmemesi için elinden geleni yapmıştı. Mîsâk-ı Millî sınırları içinde olup olmadığı hep muğlak bırakılmış olan Musul'u (mesela 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi'nde Musul hiç gündeme gelmemişti) esas olarak Kürdistan'ın isyancı tarihi dolayısıyla bir güvenlik sorunu olarak ele almışlardı.

Türk tarafının bu siyasasına TBMM'nin Kürt milletvekilleri de destek vermişti. Hasan Yıldız'a göre bu vekilleri üç gruba ayırmak mümkündü: 1. Musul'u şoven hâkimiyetçi nedenlerle elde etmeye çalışanlar (Erzurum Milletvekili Durak Bey, Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey gibi), 2. “Vatanlarının” bölünmesini istemeyen ve Güney'deki kardeşlerinin İngilizlerle olan

mücadelesine destek olmak isteyenler (Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Ergani Milletvekili Emin Bey, Genç Milletvekili Hamdi Bey gibi), 3. Musul'u İngilizlerle pazarlık konusu haline getirip Güney Kürdistan'da özerk ya da bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını engellemek isteyen Kemalistler...

Musulsuz Lozan'a İngilizlerin tepkileri

Lozan Barış Antlaşması'nın 3/2. Maddesi ve 14 sayılı ek protokolünün 7. Maddesi uyarınca Türkiye ile Britanya arasında yapılması öngörülen ikili görüşmelerle ilgili dokuz aylık süre, İstanbul ve Doğu Trakya'nın İtilaf Güçleri tarafından boşaltılmasının tamamlanmasının ardından, 6 Ekim 1923'te resmen başlamış ve ardından, görüşmelerin nerede yapılacağına ilişkin tartışmalara girilmişti. Başlangıçta İngiliz tarafı Londra'yı, Türk tarafı ise İstanbul'u önerdi. 22 Ocak 1924'te Muhafazakâr Stanley Baldwin Hükümeti yerine, James Ramsey MacDonald başkanlığındaki İşçi Partisi Hükümeti'nin kurulmasından sonra İngilizler, Türk önerisini kabul ettiler.

İhsan Şerif Kaymaz'a göre, İşçi Partisi Hükümeti Musul'un Mondros Mütarekesi'nden sonra "fethedilerek" alınmasını çok yakışksız buluyor, "fetih hakkı"nı, hele de bir İşçi Partisi Hükümeti'nce kabul edilemez görüyordu. Ama Britanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Sir R. Lindsay'e göre, Türkiye'de "Musul konusunda ne bilgili ne de konuyla ilgili insan" vardı. Dolayısıyla Türk kamuoyunun baskısından çekinmeye gerek yoktu! İngiliz istihbaratı da Türklerin Musul'dan olabildiğince fazla toprak almak uğruna Kürtlere, Türkiye'nin denetiminde geniş özerklik vermekten, Britanya'ya da petrol ayrıcalıkları tanımaktan yana olduğunu, İsmet Paşa'nın ise, hilafetin kaldırılmasının İngiltere'yi yumuşatacağını düşündüğünü rapor etmişti. Yine aynı rapora göre, Mustafa Kemal ile İsmet Bey, Mart 1924'te Türkiye'nin ikili görüşmelerde izleyecekleri yol konusunda seçilmiş bir grup gazeteciye gizli bir bildiri vermişti. Buna göre, Musul sorunu aşıldıktan sonra Britanya ile dostluğu temel alan, Batı yanlısı bir politika izlenecekti. Bunun için Musul sorunu-

nun silaha başvurulmadan, barışçıl-diplomatik yollardan haline çalışılacaktı. Türk tarafı görüşmeleri vilayetin tümünü isteyerek açacak ama sonuna kadar direnmesine rağmen bunda sonuç alamayacağını anlarsa taleplerini kademe kademe azaltacaktı. Görüşmelerin kesilmesini engellemek için, Süleymaniye, Kerkük ve vilayetin doğusundaki dağlık bölge yeterli görülecek, Musul'u da içeren vilayetin batısındaki topraklardan vazgeçilecekti. Eğer doğu bölgesinde petrol çıkarsa, bunu Britanya'nın işletmesi kabul edilecekti. İhsan Şerif Kaymaz'a göre, Ali Fethi Bey'e verilen talimattan anlaşılan, Türkiye Musul Vilayeti'nin tamamını istemekten geri adım attığı halde, Musul şehrinden vazgeçmeye niyetli değildi. İngiliz istihbaratı bu konuda yanlış olmalıydı. Hakikaten öyle miydi?

1924 Haliç Konferansı

Görüşmeler, 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti (bugünkü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı) binasında başladı. Tarihe Haliç Konferansı olarak geçen görüşmelerde, Türk Heyeti'ne TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili Ali Fethi (Okyar) Bey, İngiliz Heyeti'ne ise Britanya'nın Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlık ediyordu. Türk heyetinde ayrıca Diyarbakır Milletvekili Fevzi (Pirinçcioğlu) Bey, Ordu Milletvekili Ali Faik (Günday) Bey, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Danışmanı Nusret Bey ile Kurmay Albay İshak Bey vardı. İngiliz heyetinde ise Yarbey C. H. Jardine, Binbaşı J. H. Hall ve Yarbey E. F. W. Less bulunuyordu.

Toplantının ilk oturumunda Ali Fethi Bey Musul halkının üçte ikisinin Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, etnik nedenlerle bu bölgenin Türk sınırları içinde kalması gerektiğini, daha önceki hiçbir antlaşmanın Musul'u Irak'ın içinde saymadığını belirterek söze girmişti. Dikkati çeken husus, konuşmada Mîsâk-ı Millî'den tek satır bile söz edilmemesi idi. 22 Mayıs akşamı yapılan özel görüşmede İngilizler, Türkiye Musul'un tamamını istemekten vazgeçmezse görüşmelerin ilerlemeyeceğini ihtar ettiler. 24 Mayıs günündeki oturumda Ali Fethi Bey İngilizle-

rin isteklerinin kabul edilemez olduğunu açıkladı ve en uygun çözümün plebisit olduğunu söyledi. Bundan sonra konferansa uzun bir ara verdi. Bunlar olurken İngilizler Lozan'da pozisyonlarını güçlendirmek için Süleymaniye merkezli "Otonom Kürdistan"ın başına koydukları Şeyh Mahmud Berzenci'nin kendisi için tanınan sınırlar dışında vergi toplamaya kalkmasını bahane ederek Süleymaniye'nin bombalanmasına karar vermişlerdi. 25 Mayıs'ta başlayan üç günlük bombardıman sonrasında şehir tamamıyla boşaltılmış, Şeyh Mahmud adamlarıyla birlikte dağlara çekilmişti.

3 Haziran tarihinde, İsmet Paşa Irak'ın kuzey sınırının *Encyclopaedia Britannica*'da Ane-Tikrit çizgisi olarak tanımlandığını, ancak İngilizlerin çizginin kuzeyine geçerek Türkiye'ye ait olan bölgeyi işgal ettiklerini belirtti. İngiliz temsilcilerinin "tarafsız bölge" (*no man's land*) diye niteledikleri Hakkâri Vilayeti'ne bağlı Beytüşşebab, Çölemerik ve Revandiz kasabalarını da talep etmesi Türk tarafının moralini iyice bozdu ve konferans 5 Haziran 1924 günü tatil edildi. Konu Britanya tarafından Milletler Cemiyeti'ne havale edildi. İngilizler 19 Temmuz 1924 tarihinde Süleymaniye'yi işgal ettiler, böylece pozisyonlarını sahada güçlendirdiler. Ancak 10 Eylül 1924'te Cenevre'ye giden Ali Fethi Bey, bir Belçika gazetesine verdiği demeçte "hakça bir karar verileceğine güveninin tam olduğunu" belirtecek kadar aymazlık içindeydi.

Acaba "aymazlık" mı yoksa "bilinçli" bir tercih mi söz konusuydu? Çünkü İngilizlerin Türkiye'deki maslahatgüzarı Neville Handerson'a göre, 1921'den beri Türk devlet adamları ile basının ağzından hiç düşürmediği Mîsâk-ı Millî'den konferans boyunca kimse söz etmemişti. Konferans boyunca, Pan-İslâmist eğilimli *Tevhid-i Efkâr* gazetesi dışında tüm basın Britanya'ya karşı olağanüstü ılımlı bir tutum sergilemişti. Öyle ki, basın İsmet Paşa'nın Musul'da *status quo*'nun çiğnendiğine dair protesto notasına bile yer vermemişti. İngilizlere karşı son derece olumlu dil kullanılırken, İtalyanların Sicilya ve Rodos'a yığınak yaptığını aktararak aba altından sopa gösteren İngilizlerin ekmeğine yağ sürülüyordu. İngiliz istihbaratına göre bütün bunlar Mustafa Kemal'in bilgisi dahilindeydi ve Türklerin İngilizlerle

iyi geçinmek uğruna Musul’dan vazgeçmeye hazır olduğunun işaretiydi. Nitekim konferans heyetleri 5 Haziran’dan sonra bir daha toplanmadı ve böylece konu Millet Cemiyeti’ne aktarıldı.

Otelde çizilen sınırlar

O günlerde, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin dört sürekli üyesi, Birinci Dünya Savaşı’nın galipleri olan Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya’ydı. Geçici üyeler ise, Brezilya, Çekoslovakya, İspanya, İsveç, Belçika ve Uruguay gibi görece zayıf ülkelerdi. Cemiyet’in merkezi Cenevre’de idi. Cenevre’de Türk tarafını yine Ali Fethi Bey temsil ediyordu. Britanya’nın temsilcisi ise Adalet Bakanı Lord Parmoor idi. 20 Eylül 1924 günkü ilk oturumda ilk sözü Lord Parmoor aldı. Argümanlarını “Arap ulusuna söz verildi”, “Irak Kralı Faysal’ı Musul’u da kapsayan ülke halkı seçti”, “Irak’ta mandater güç olan Britanya onun bir bölümünü Milletler Cemiyeti izin vermeden terk edemez” diye sıraladı. Ali Fethi Bey ise, *Encyclopedia Britannica*’nın bazı sayfalarına atıfta bulunarak Musul Vilayeti’nin Anadolu’nun bir uzantısı olduğunu, vilayetdeki Türk nüfusunun Arap nüfusundan fazla olduğunu, Kürtlerin Türklerden de fazla olduğunu kabul ettiklerini, ancak Kürtlerin Irak’a değil, Türkiye’ye bağlı olarak yaşamak istediklerini iddia etti. Bu yüzden, Musul’un Irak’a verilmesi halinde, Türkiye ile Irak arasında sürekli bir uyuşmazlık ve sürtüşme çıkacağını ileri sürdü. 25 Eylül günkü genel kurulda, Musul’un kaderinin tayini için en kestirme yolun halkoyuna başvurmak olduğu belirtildi.

30 Eylül’deki oturumda Fethi Bey, Konsey’in hakemlik yetkisini tanımakla kalmayıp plebisit yapılması ısrarından vazgeçince, Irak üzerindeki İngiliz mandası kabul edildi. Sınır tartışmalarını önlemek için “Brüksel Hattı” diye anılan geçici bir sınır konmuştu. İngilizlerin 29 Eylül 1924 tarihli notasındaki hatla neredeyse tıpatıp olan hat (iddialara göre aynı olduğu anlaşılsın diye iki köy daha kuzeyde gösterilmişti), Brüksel’de Milletler Cemiyeti raportörü M. Branting’in *Hotel Britannique*’deki odasında İngilizlerce oluşturulmuştu. Ancak her iki tarafın da

“geçici” olan bu sınırı kabul etmesiyle, kontrol fiilen İngilizlerin eline geçti.

Cevad Paşa'nın basiretsizliği

Konuyu incelemek ve bir rapor yazmak için İsveçli eski diplomat Aff Wirsén'in başkanlığında kurulan üç kişilik komisyonun diğer iki üyesi, savaşta İsveç gibi tarafsız kalmış olan Macaristan'dan Kont Telaki ve Belçika'dan Emekli Albay Albert Paulis idi. Heyet önce Türk tarafının nüfusla ilgili iddialarını Osmanlı kaynaklarına dayanarak çürüttü. Milletler Cemiyeti heyetinin, Türkiye'nin askerî temsilcisi Cevad (Çobanlı) Paşa başkanlığındaki beş kişilik heyet eşliğinde Musul'da yaptığı inceleme gezisi, mevsimin kış olması, İhsan Şerif Kaymaz'a göre göreve hem uygun olmayan hem de isteksizliğini İngilizlere belli eden Cevad Paşa'nın basiretsizlikleri (örneğin Türklerin ağırlıkta olduğu Altinköprü'de 10 tane Türk tanık bulma işi becerilememiştir) ve İngilizlerin entrikacılığı gibi nedenlerle güvenli bilgi derlenmesine olanak sağlamadı. Sonunda bölgede plebisit yapılmasına imkân olmadığına, toplam nüfus içinde Türk nüfusun sayıca çok yetersiz olduğuna, başta Kürtler olmak üzere vilayet nüfusunun Türkiye ile birleşmek istemediğine ve ekonomik ve stratejik açıdan Musul'un Irak'la birleşmesi gerektiğine karar veren komisyon, bölgenin nüfus yapısına bakılırsa bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasının gerektiğini söylemekle birlikte, bunu da ekonomik ve coğrafi nedenlerle tavsiye etmedi.

Daha da ilginç, Türkiye'nin konu ile ilgili temsilcilerinden Zekai Bey, 21 Ocak 1925 günü İngilizlere, Musul'dan çekilmesi ve Osmanlı borçlarına ilişkin tahvilleri elinde bulunduranları desteklememesi karşılığında, Türkiye topraklarında petrol çıkarma, liman ve demiryolu yapma ve Türkiye'ye 15 milyon pound'luk borç verme imtiyazı(!) teklif etti. Bu durum Türk tarafının bazı çıkarlar karşılığında Musul'dan vazgeçmeye hazır olduğu kanısını iyice güçlendirmişti.

Şeyh Said İsyanı'nın etkisi

13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı, Türklerin Kürtlerin temsilcisi oldukları yönündeki tezlerine ciddi bir darbe vurdu. Komisyon Musul'un Irak'a bağlanmasına karar verdi. Bunun için sadece iki şartı vardı: Musul bölgesinin 25 yıl süreyle Milletler Cemiyeti mandası altında kalması ve bu süre içinde Kürtlere iyi davranılması, mahkeme ve okullarda Kürt yöneticilerin atanması ve Kürtçenin resmî dil kabul edilmesi.

Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için bölgeye 30 bin asker sevk edilmesi, 20 bin kişilik ihtiyat gücü oluşturulması ve Osmanlı Bankası'ndan iki fasılda 1 milyon liraya yakın para çekilerek bunun ordunun donanımında kullanılması İngilizlerde Türkiye'nin kararı tanımayarak Musul'u işgal edeceği endişesini yaratmıştı, ancak şaşırtıcı biçimde Türkiye karara itiraz etmekle yetindi. Britanya'nın konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürme teklifini İsmet Paşa, Cemiyet'te Türkiye'ye bir sandalye verilmesi karşılığında onaylayabileceği imasında bulundu. Üstüne üstlük İsmet Paşa'nın Musul'da izlenen politika ile ülkenin modernleştirilmesi politikaları arasındaki çelişkiye dikkat çeken İngiltere'nin Büyükelçisi Lindsay'e, "Bu durumda politikalardan birinde içten olunması, diğerinde olunmaması gerekir. Hangisinin hangisi olduğu konusunda takdiri size bırakıyorum" demesi İngilizleri şaşkınlığa düşürmüştü. Diplomatik teamüllere uymayan bu açıksözlülüğü Lindsay, İsmet Bey'in zayıf Fransızcasına bağlamıştı. Ama mesaj alınmıştı.

Bu arada Türk tarafından sert açıklamalar geliyordu. 29 Eylül 1925 tarihli *Tan* gazetesinde yayımlanan demecinde Mustafa Kemal, "Musul Türk'tür. Bu vak'ayı hiçbir şey değiştiremez. (...) Biz zengin değiliz. Lakin ordumuz amadedir ve kuvve-i maneviyesi pek mükemmeldir. Şayet bize meydan okunursa -zaten böyle bir şey muhtemel değildir- buna mukabele edeceğimize emin olunur" demişti. 25 Kasım 1925 tarihli gizli toplantıda Mareşal Fevzi Paşa, Musul'u 48 saat içinde işgal etmeyi önermişti. Bunun üzerine İngilizler 1921'de Ankara Hükümeti ile bir dostluk antlaşması imzalamış olan SSCB temsilcilerinin ağzını yokladılar ve Türkiye'nin Musul'a saldırması halinde SSCB'nin

Türkiye'ye yardım etmelerini gerektiren bir antlaşma maddesi olmadığını öğrendiler. Nihayet Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925'te Wirsén Komisyonu'nun önerilerini onaylayan bir karar aldı. Toplantıda görüşmeleri bir süredir protesto eden Türk tarafının temsilcisi yoktu. Karardan birkaç gün önce, İngiliz İstihbarat servisleri, Meclis'te konu hakkında konuşan İsmet Paşa'nın yumuşak tavrına ve Mustafa Kemal'in Musul'dan ziyade modernleştirme projelerine önem verdiğine dair raporlarını merkeze geçmişti bile. Kararın alındığı gün, İngilizler Türk tarafı Musul'u işgale yönelirse, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'ne yapacakları müdahaleyi görüşmüşler, ancak Milletler Cemiyeti'nin kararı olmadan harekete geçmemeye karar vermişlerdi. Ancak sınır bölgesindeki birlik komutanları Türklerin Musul'a saldıracağına yönelik en küçük bir emare bile olmadığını söyleyince rahatlamışlardı. Nitekim kararın açıklanmasından sonra Milletler Cemiyeti'ne Türk hükümetinin ve basının tepkisi son derece yumuşak oldu. Gösterilen tek manidar tepki, ertesi gün Paris'te SSCB ile bir dostluk ve saldırmazlık paktı imzalamak oldu. Antlaşmayı Sovyet tarafı adına imzalayan Dışişleri Komiseri Çiçerin de *Berliner Tageblatt* gazetesine Türk tarafının elinden geleni yaptığını ama savaş istemediğini açıkladı.

Uzun vadeli hedefler

Sonuç İngilizlerin öngördüğü şekilde olmuştu. Öncelikle Milletler Cemiyeti'nin daimi üyeleri olan Çekoslovakya, Belçika, İspanya ve Uruguay'ın Britanya'dan ayrı hareket etmesi düşünülemezdi. İsveç ise başta Milletler Cemiyeti'nin Finlandiya ile İsveç arasında sorun olan Aaland Adaları konusunda İsveç aleyhine aldığı karar dolayısıyla Türkiye'ye sempati duymuştu ama sonunda diğer ülkelerden ayrılmaya cesaret edememişti. Öte yandan, Britanya Başbakanı Neville Chamberlain'e göre Türkiye'nin Musul için savaşıp savaşmayacağına son tahlilde Gazi Paşa karar verecekti. Gazi'nin bu konudaki kararını da son tahlilde onun Kürt meselesine bakışı belirleyecekti. Neville'e göre *de facto* bir otokrat olan Mustafa Kemal'in, tehlikeli bir oyunu istediği

noktada durdurabileceğine inanan, kendine çok güvenen, risk almaya yatkın bir yapısı vardı. Ancak bunlar her zaman ülkesinin genel çıkarlarına uygun düşen ve sağduyunun gerektirdiği kararlardı. Bu sefer de gerilimin tırmandırılmasına bir süre göz yumduktan, hatta sürece kişisel katkıda bulunduktan sonra, son aşamada tehlikeli bir oyunu istediği noktada durdurarak seçimini barıştan yana kullanacaktı!

Britanya da bu oyunda kendisine düşen rolü oynadı ve Ortadoğu'daki uzun vadeli çıkarlarını düşünerek Türkiye'nin kırılan onurunu onarmak için bir plan yaptı. Çünkü Britanya için Musul'un Irak'a bağlanması ne kadar önemliyse, Türkiye'nin Batı ittifakı içinde tutulması da o kadar önemliydi.

Teselli ikramiyesi olarak lisans hakkı

Sıra konunun maddi kısmını halletmeye gelmişti. Türkiye'ye Musul tazminatı olarak Irak petrollerinin lisans hakkı (*royalty*) gelirlerinden, ömür boyu yüzde 10 pay vermeye karar verilecekti. Hükümet Lindsay'e, gerekirse bu hisseyi yüzde 15'e çıkarma yetkisi de vermişti. Hatta eğer Türkiye bu geliri 25 yıl gibi sınırlı bir süre almakla yetinirse, payın yüzde 25'e çıkarılmasına bile razı olacaklardı. Ancak bu pay yatırımların tamamlandığı yıldan itibaren verilecekti. Lindsay'a göre Aşar Vergisi'nin kaldırılması önemli bir gelir kaybına yol açmıştı. Bu yüzden Türk tarafı bir an önce anlaşıp nakit girdi sağlamak istiyordu. Bu koşullarda 300 bin ila 500 bin pound arasında bir ödeme uygun olurdu.

Hükümetin onayından sonra Lindsay önerisini Türk tarafına ilettili. Türk tarafı İngilizlerin fikrini memnuniyet verici buldu ama daha toplantının başlarında payını hemen nakde çevirmek istediğini bildirdi. İngilizler buna olumlu baktı ama Türkiye'nin para karşılığında Musul'dan vazgeçtiği izleniminin doğmaması için antlaşmanın Türkiye'nin lisans gelirlerine katılacağı şeklinde düzenlenmesine ve antlaşmanın sonuna "Türk tarafı isterse payını paraya çevirir" hükmü konmasına karar verildi. Ödenecek payların karşılığı ise 500 bin pound olarak tespit edildi. Türkiye önce bu payı çok az buldu. Londra'ya durumu rapor eden

Lindsay'e hükümet, payı 1 milyon pounda kadar çıkarma yetkisi verdi. Ancak Lindsay son kez şansını deneyerek Türkiye'ye 500 bin nakdi ödeme ile 25 yıl süre ile lisans hakkı gelirlerinden yüzde 10 pay alma arasında bir seçim yapmasını söyledi. Ertesi gün İngiliz tarafını şaşkınlığa düşüren bir şey oldu: Türk hükümeti Musul'dan, 25 yıl süre ile yüzde 10 pay karşılığında vazgeçmeye hazır olduğunu belirtiyordu. Sadece söz konusu payını bir yıl içinde 500 bin pounda çevirme hakkını saklı tutmak istiyordu!

Tahmin edileceği gibi İngilizlerin ağzı kulaklarına varmıştı. Çünkü başlangıçta vermeyi düşündüklerinin çok altında bir fiyata işi bağlamışlardı! Ayrıca "Brüksel Hattı", Türkiye'nin lehine birkaç küçük değişiklikle Türkiye-Irak sınır hattı olacaktı. Düzeltilmiş antlaşma, 6 Haziran 1926 günü TBMM'de sadece iki ret ve bir çekimser oya karşılık 143 oyla kabul edildi. Anlaşılacağı üzere, o gün 286 üyenin büyük bir kısmı Meclis'e gelmemişti. Gelselerdi durumun değişeceği şüpheliydi ama gerek halkın, gerekse basının anlamaya hiç tepki vermemesi, İngiliz istihbaratçılarının daha önceki tespitleriyle uyum içindeydi. Hakikaten de o günlerde güya sekiz yıldır uğruna büyük bir mücadele verilen "Musul'un kaybı" kimsenin umurunda değildi. Zaten gündem de çok değil, bir hafta sonra, İzmir'de Mustafa Kemal'e bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılmasıyla radikal biçimde değişecekti.

Bunlar ne anlama geliyor?

Mustafa Kemal başından beri Musul'un Mîsâk-ı Millî sınırları içinde olmadığını farkındaydı. Nitekim 1919'da Erzurum ve Sivas Kongresi'nde yaptığı açılış konuşmalarında "haksız işgal edilen" yerleri sayarken Musul'un adını anmamıştı. Aynı yıl ABD'nin Anadolu'ya gönderdiği gözlemci General Harbord ile görüşürken de Musul'a değinmemişti. İtalya aracılığıyla İtilaf Devletleri'ne gönderilen ve 25 Ocak 1921'de Londra Konferansı'nda reddedilen Ankara Hükümeti'nin istekleri arasında İzmir, Antep, Edirne'nin işgaline son verilmesi vardı ama Musul'dan söz edilmiyordu. Hatta 1921 Londra Konferansı'ndaki Ankara

temsilcisi Bekir Sami (Kunduh) Bey, Lloyd George'a Musul'da gözleri olmadığı anlamına gelecek laflar bile etmişti. Son olarak Mustafa Kemal, 20 Temmuz 1922'de, kendisine Başkomutanlık yetkilerinin verilmesinin görüşüldüğü oturumda yaptığı konuşmada Musul'u kurtarmaktan bir kere bile söz etmemişti. Ancak Kürtleri Milli Mücadele'ye katılmaya razı etmek için Musul'u kurtarma hedefini canlı tutmak gerektiğini biliyordu. Kürtlerle ilişkiler 1921'den itibaren bozulmaya başlayınca, İngilizlerden Kürtlere kültürel özerklik dışında bir hak vermeyecekleri garantisini alınca, büyük Kürt nüfusu ile ileride Türk ulus-devletine sorun çıkarması muhtemel Musul'u dışarıda bırakıvermişti! Üstelik bunu öyle ustaca yapmıştı ki, bu sancılı yıllar boyunca Meclis'teki muhalifler tasfiye edilirken, kamuoyu Musul için siyasi ve diplomatik her şeyin yapıldığına inandırılmıştı. Haziran 1926'da İzmir'de kendisine bir suikast yapılacağı yolunda yeterli istihbarata sahip olduğu halde ısrarla şehre gitmesi bile Musul meselesi ile ilgili olabilirdi. Mustafa Kemal'in bu husustaki tek yanlış hesabı, İngilizlerin Türkiye'yi Batı ittifakına kazanmak için daha fazla para ödemeyi göze aldıklarını fark edememesiydi!

TPC, Yedi Kız Kardeşler, Gülbenkian ve Türkiye'nin Petrol Alacağı

1911 veya 1912 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu, Sir Ernest Cassel adlı bir girişimciye Osmanlı topraklarında petrol arama izni vermiş ve yabancı ortaklar Türk şirketinin katılımı olmadan Osmanlı topraklarında arama ve üretim yapmama-yı taahhüt etmişlerdi. Bu imtiyaz dolayısıyla kurulan şirketin adı Turkish Petroleum Company idi. Deutsche Bank, Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı petrol imtiyazlarını Turkish Petroleum Company'e devretmiş ve yüzde 25 hisse sahibi olarak konumunu Turkish Petroleum Company içerisinde muhafaza etmişti. Royal Dutch/Shell şirketi de yüzde 25 hisse sahibiydi. Geriye kalan yüzde 50 hisse, bazı araştırmacılara göre İngiliz çıkarlarını korumak üzere kurulmuş Türk Millî Bankası'na

(ki başkanı Sir H. Babington Smith, ortakları Lord Revelstoke, Sir E. Cassel idi), bazılarına göre ise Anglo-Persian Oil Company'ye aitti. Yine bir iddiaya göre, Türk Millî Bankası'nın gizli ortağı, yüzde 30 hisseye sahip olan Ermeni milyarder Kalust Gülbenkyan'dı. Londra'da mühendislik eğitimi gördükten sonra henüz 22 yaşında iken petrol kaynaklarının yönetimi konusundaki kitabı ile Osmanlı yönetiminin ilgisini çeken Gülbenkyan'ın Royal Dutch Petroleum Company adlı şirketle ilişkisi de bu yıllarda başlamıştı. İngiliz vatandaşlığına geçen Gülbenkyan 1912'de İngiliz, Alman ve Hollanda şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyuma Osmanlı İmparatorluğu tarafından Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama ayrıcalığı tanınmasında önemli rol oynadı. Adındaki "Türk" ibaresinden başka "Türk" olan bir unsuru bulunmayan şirketin yapısı, 19 Mayıs 1914'te yapılan bir anlaşmayla değiştirildi. Türk Millî Bankası, şirketteki yüzde 50 hissesini Britanya'ya devretti. Ancak Deutsche Bank, Royal Dutch/Shell şirketi ve Gülbenkyan hisselerini korudular.

Britanya Savaş Kabinesi Sekreteri Sir Maurice Hankey, Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'a yazdığı 30 Temmuz 1918 tarihli mektupta şöyle deniyordu: "İleride oluşacak bir savaşta petrol, bugünkü savaşta kömürün bulunduğu yerde olacaktır veya en azından kömürle aynı paralelde olacaktır. Büyük potansiyelde petrol alabileceğimiz, kontrolümüz altındaki yerler İran ve Mezopotamya'dır. Bu nedenle petrol kaynağı olan bu iki yer üzerindeki kontrolümüz Britanya'nın savaştan beklediği birinci sınıf hedef olmalıdır."

Bu uyarının etkisiyle Aralık 1918'de İmparatorluk Petrol Politikası Komitesi Başkanı Lord Harcour'un önerisiyle savaş çıktığından beri emanette tutulan Turkish Petroleum Company'deki (TPC) yüzde 25'lik Deutsche Bank hissesi Britanya tarafından satın alındı. Ancak buna Fransa itiraz etti, çünkü bu payın devrini onaylamak, 1916 Sykes-Picot Antlaşması ile Fransa'ya bırakılmış olan Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmek anlamına geliyordu. Taraflar 18 Nisan 1919'da

Greenwood-Berenger Antlaşması ile Fransa'nın lehine uzlaştılar, ancak bu sefer de İngiliz petrol lobisinden itiraz sesleri yükseldi. Nihayet iki ülke, 24 Nisan 1920'de daha dengeli San Remo Antlaşması'nı imzaladılar.

O sıralarda ABD, Ortadoğu'da İngiltere ve Fransa tarafından nüfuz bölgeleri oluşturulmasına karşı çık(a)mamakla birlikte, özellikle petrole ilişkin ticari faaliyetlere müdahale edilmemesini ve ABD'nin bu yöndeki girişimlerinin engellenmemesini istemekteydi. Nitekim Amerikan firması Standart Oil Company of New York (Socony) 1919'da iki mühendisini Irak'a petrol aramak üzere göndermişti. Bunlardan biri, yazdığı mektupta “Pasta o kadar büyük ki, bunun ABD'ye ait olması için her şey yapılmalı” diyordu. Mektubun işgal altındaki İstanbul'da İngilizlerce ele geçirilmesi üzerine Londra, Irak Yüksek Komiseri Arnold Wilson'a jeologların petrol aramasının yasaklanması yönünde talimat verdi. Kısacası, Kuzey Irak'a artık yalnızca Avrupa devleri değil, ABD de burnunu sokmaya başlamıştı. ABD San Remo Antlaşması'na itiraz ederken Britanya söz konusu petrol anlaşmalarının gelecekteki (ve hiçbir zaman kurulmayan) Arap Devleti'ne devredileceğini söyleyerek pozisyonunu savunuyordu. Gerilim daha da büyüyebilirdi, ancak Anadolu'da Kemalist hareketin ardı ardına askerî zaferler kazanması tarafları birbirine yaklaştırdı. İngilizler Ankara Hükümeti'ni dizginlemenin yolunun ABD'yi denkleme dahil etmek olduğunu fark ettiler ve TPC'de ABD'ye de pay verilmesini kabul ettiler. Politika değişikliğinde Gülbenkian'ın rolü olmuştu. Gülbenkian da 1920'de buradaki haklarını mülkiyet ve kârdan yüzde 5 pay almak karşılığında çokuluslu Irak Petrol Şirketi'ne devretti, bu yüzden de tarihe “Bay Yüzde Beş” olarak geçti.

Milletler Cemiyeti, bölgenin Türkiye'ye mi yoksa Irak'a mı bağlanacağı konusunda bir plebisit yapılması halinde, bölgeyi Türklere kaybetmekten korkan Iraklı yetkililerle Mart 1925'te anlaşmaya razı oldu. Böylece TPC'nin adı Irak Petroleum Company (IPC) olarak değişti ve Türkiye 25 yıl boyunca bölgede çıkan petrolden alacağı yüzde 10'luk pay karşılığında 1926

Temmuzu'nda Irak, Britanya ve Türkiye arasında yapılan Ankara Antlaşması'nı onayladı.

Irak'ta ilk petrol, 1927 yılında Baba Gurgur kuyusundan çıktı. 1928'de ise, daha sonra "Yedi Kız Kardeşler" diye anılacak olan Standard Oil of NJ (Exxon), Standard Oil of NY (Mobil), Standard Oil of California (Chevron), Gulf, Texaco, Royal Dutch Shell ve Anglo-Persian Oil (BP) petrol şirketleri arasında bölgenin imtiyaz alanı olarak paylaşılmasını sağlayan "Kırmızı Hat Antlaşması" (Red Line Agreement) imzalandı ve bölgenin petrol yatakları, günümüze kadar sürecek olan Batı egemenliği ilkelerine bağlandı.

Türkiye sanıldığı gibi payını nakde çevirmedi. Ankara Antlaşması'nın garanti ettiği lisans ödemeleri Irak'taki petrol boru hatlarının tamamlandığı 1934 yılında başladı ve 1951'e kadar (1945 dışında) düzenli yapıldı. 1954'te bir ek ödeme yapılarak 1945 yılı telafi edildi. Söz konusu yılların bütçe kayıtlarına göre toplam 25.712.000 lira (o günün parası ile yaklaşık 3,5 milyon pound) tahsil edilmişti. Daha sonra Irak'ın petrol gelirleri astronomik biçimde artmıştı ama 25 yıllık süre 1951'de bittiği için Türkiye bundan yararlanamadı. Ancak nedense, 1952, 1953 ve 1954 yılları bütçelerine "Sözleşme gereğince Musul petrollerinden alınan" biçiminde bir başlık konmasına devam edildi. Bu başlıkların karşısında sırasıyla 6 milyon, 29 milyon ve 40 milyon yazılıydı. 1955 yılında ise "birikimli olarak 100 milyon" ibaresi vardı. Ancak yine garip bir şekilde, 1955'te bütçeden bu ibare çıkarıldı. Anlaşılan o yıl Türkiye ve Irak arasında kurulan Bağdat Paktı, eski hayallere nokta koymayı gerekli kılmıştı.

Ancak 1958'de bu kalem bütçede yeniden boy gösterdi. O yıllarda genç bir maliyeci olan Cahit Kayra'nın anlattığına göre, Cahit Kayra ile (bugünkü MİT'in selefi olan) MAH Teşkilatı'nı kuran eski askerlerden Rahmi Apak, Irak'ın güçlü adamı Nuri Said Paşa ile görüşmeye gitmiş (Apak ile Paşa Harbiye'den arkadaş) ve Türkiye adına Irak'tan "birikmiş" 100 milyon lira talep etmişti. Ancak Nuri Paşa 50 milyon vermeyi önermişti. Hükümet bu teklifi kabul etmediği gibi, 14 Temmuz 1958'de Kral

Faysal'ı deviren askerî darbeden sonra 50 milyonu alma ümidi de kalmadığı halde bütçede alacak hanesinde bu kalemi göstermeye devam etti. 1986 yılında dönemin Başbakanı Turgut Özal, Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in ricası üzerine Musul kalemini bütçeden tekrar çıkardı. Ama o günden bu yana “Musul petrollerinden alacaklarımız” konusu gündemden düşmedi. Bazı araştırmacılara göre, 1934-1951 yılları arasında Türkiye'ye ödenen para gerçek gelirlere oranla 2 milyon pound eksikti. Hesabın nasıl yapıldığı belli olmadığı ve bu iddiayı en yüksek kademeler de tekrarladığı halde konu dava konusu yapılmadı.

Ancak daha garip olan bir başka uygulama daha vardı. Bildiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti, Lozan'da Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını ödemeyi taahhüt etmişti. Bunlardan biri de Konya'dan Bağdat ve Basra Körfezi'ne kadar uzanması planlanan Bağdat Demiryolu'nun 200 km uzunluğundaki ilk kısmının finansmanı için 5 Mart 1903 yılında ihraç edilen “Devlet-i Aliye-i Osmaniyye Yüzde Dört Faizli Bağdat Demiryolu Birinci Kısım İstikraz-ı Osmanisi Tahvili” karşılığı alınan 2,2 milyon pound'luk borçtu. 98 yıllık geri ödemenin vadesi 2001'de dolduğu halde Türkiye vadeyi önce 2006'ya, sonra da 2010'a uzattı. Miktar çok küçük olduğu halde borcun kapatılmayışının nedeni, Musul petrollerinden alınması hayal edilen bakiye ile ilgili talepleri canlı tutmaktı. Bu borç ile Musul petrollerinin ilgisi nedir diyebilirsiniz. Cevap basitti: Osmanlı İmparatorluğu bu borç karşılığında pek çok yerin yanı sıra, Musul Vilayeti aşar gelirinden 6 bin liralık bir bölümü teminat olarak göstermişti. Yani cinfikirli yöneticilerimiz, 1926 Ankara Antlaşması ile ebediyen kaybettikleri bir yerin teminatı altındaki borcu ödemeyi sürdürerek, ileride kurulacak mahkemede ellerini güçlendirmeyi umuyorlardı!

Bu tarihçeyi, uluslararası anlaşmaların bağlayıcılığını ve Türkiye'nin gücünün sınırlarını bilmeyen (ya da bildiği halde milliyetçi, yayılmacı, fetihçi duyguları köpürtmekten çıkarı olan) bazılarının Musul'u geri alma hayali ise hiç bitmedi...

Özet Kaynakça

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. İzzet Öztoprak, Prof. Dr. M. Akif Tunalı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Göldaş, İsmail. *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt sorunları ile bağlantılı tarihsel ve siyasal bir inceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kayra, Cahit. *38 Kuşak*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Lozan Barış Konferansı, *Tutanaklar-Belgeler*, çev. ve der. Seha L. Meray, Takım 1, Cilt 1, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1969.
- Öke, Mim Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.
- Stivers, William. *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930*, Cornell University Press, Londra, 1982.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 2-3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.
- Ulrichsen, Kristian Coates. *The First World War in the Middle East*, C. Hurst and Co. Publishers Ltd, London, 1914.
- Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yayınları, İstanbul, 1991.

1926 İZMİR SUİKASTI VE DAVASI

Şeyh Said İsyanı ve Musul hakkında halkın nabzını tutmak amacıyla yurt gezisine çıkma kararı alan Mustafa Kemal, 8 Mayıs 1926'da Ankara'dan ayrılıp Konya, Tarsus ve Mersin'e gelmiş, Taşucu bucağındaki çiftliğinde beş gün kaldıktan sonra, 16 Mayıs'ta Adana'ya, 18 Mayıs'ta tekrar Konya'ya, 20 Mayıs'ta Bursa'ya, 13 Haziran'da Balıkesir'e geçmişti. 14 Haziran'da İzmir'e doğru yola koyulacağı sırada İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Bey'den bir telgraf almıştı. Telgrafta "Şahs-ı devletlerine karşı tertip edildiği anlaşılan mel'unane bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarılmış olduğundan," İzmir'e hareketlerinin ertelenmesi rica ediliyordu.

Valiliğe yapılan ihbara göre eski Lazistan (Rize) Milletvekili Ziya Hurşid Bey, eski İttihatçı subay "Sarı" Efe Edip ve üç tetikçi, Kemeraltı'nda Mustafa Kemal'i öldürmeyi planlıyorlardı. Suikastçıları Sakız'a kaçırarak olan Giritli motorcu Şevki,* suikast günü yaklaşırken "Sarı" Efe Edip'in gizlice İstanbul'a gitmesinden şüphelenerek olayı ihbar etmişti. "Giritli" Şevki'nin verdiği bilgiler ışığında ilk tutuklanan Gaffarzade Otelinde kalan Ziya Hurşid Bey olmuştu. Adli Kısım Amiri Mehmet Ali'nin "Teslim ol ve derhâl ayağa kalk!" talimatına hiç karşı koymadan uyan Ziya Hurşid, memurlara karyolasının altındaki bombalarla silahları kendi elleriyle teslim etmişti. Galip Paşa Otelinde kalan tetikçiler "Çopur" Hilmi, "Laz" İsmail ve "Gürcü" Yusuf da benzer şekilde yakalanmışlardı. "Sarı" Efe Edip ise İstanbul'da, Bristol Otelinde tutuklanmıştı.

* "Giritli" Şevki Bey motorcu olarak kaynaklarda geçmekle birlikte, kendisini tanıyanların ifadesi ile İzmir İdadisi'nden mezun, şehrin tanınmış simalarından biriydi. Motoru ile Yunan adalarına gidip gelen, bu arada sigara başta olmak üzere pek çok ürünü kaçak getiren Şevki Bey, şık giyimi ve şehrin ileri gelenleriyle kurduğu yakın ilişkilerle meşhurdu.

İddianamede olmayan yok

Bu andan itibaren büyük bir tutuklama kampanyası başladı. Bazı kaynaklara göre 130 kişi olayla ilgili olarak sorgulandı. Zanlıların ifadelerinden mi, yoksa bu işi muhaliflerin tasfiyesi için iyi bir fırsat olarak gören bazı yetkililerin katkılarından mı ortaya çıktığı belli olmayan senaryoya göre, suikast fikri eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'den çıkmıştı. Abdülkadir Bey meseleyi eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid Bey'e açmıştı. Saltanatın kaldırılması ve İkinci Grup liderlerinden Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi olayları dolayısıyla Mustafa Kemal'e yıllardır husumet besleyen Ziya Hurşid Bey, iktidarı tekrar ele geçirmek isteyen İttihatçıların eski Maarif Nazırı, İzmit Milletvekili Şükrü Bey'le temas kurmuştu. Şükrü Bey konuyu İttihatçıların İşe Nazırı "Kara" Kemal'e açmıştı. Ziya Hurşid Bey, bir yandan da eski İttihatçı fedailerden "Çopur" Hilmi, "Laz" İsmail ile "Gürcü" Yusuf'u örgütlemişti. Çeteye daha sonra Mustafa Kemal'in Samsun'a giden Bandırma Vapuru'ndan yol arkadaşı Miralay "Ayıcı" Arif Bey de katılacaktı.

Ekip suikast için önce Çankaya Köşkü civarını, daha sonra TBMM binası ile Heyet-i Vekile'nin toplandığı binayı, ardından Anadolu Kulübü ile Türk Ocağı binasını düşünmüştü, ancak bahsi geçen yerlerin kusurları ortaya çıkınca suikastçılar yönlerini İstanbul'a çevirmişlerdi. Mustafa Kemal İstanbul'a gitmeyince bu plan da yatmıştı. Mustafa Kemal'in Bursa'ya gideceği haberi duyulduğunda keşif için "Laz" İsmail, yanına "eşim" diye tanıttığı Naciye Nimet isimli bir kadını alarak Bursa'ya gitmişti. Bursa'nın suikast için uygun olmadığı anlaşıncaya, son olarak Mustafa Kemal'in gideceğini duydukları İzmir'de karar kılmışlardı. Önce Mustafa Kemal'in ziyaret edeceği yerlerden Çeşme düşünülmüş, ancak buradan kaçmak zor olduğundan karar değiştirilmişti.

Kemeraltı'nda pus

Suikast, Başoturak'la Yemiş Çarşısı'ndan gelen sokakların, Kemeraltı'nda Hükümet Caddesi ile birleştiği mevkide yapılacaktı.

Hesaba göre burada yol daraldığı için Mustafa Kemal'in aracı yavaşlayacak, dörtyol ağzında Nuri adlı birinin tuhafiye dükkânında pusu kuran "Laz" İsmail ve "Gürcü" Yusuf tabancaları ile ateş edecekler, gerekirse bomba kullanacaklardı. Başarılı olmazsa, Ziya Hurşid Bey ateş edecek ve hemen otomobile binerek buradan uzaklaşacak, "Giritli" Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na kaçacaklardı. Ancak Mustafa Kemal, Vali Kâzım Bey'den aldığı telgraf yüzünden İzmir'e gelişini bir gün erteleyince plan daha önce anlattığımız şekilde ortaya çıkacaktı.

Mustafa Kemal 16 Haziran'da İzmir'e geldi ve Naim Palas Otel'i'ne yerleşti. Suikast girişimi ertesi gün kamuoyuna açıklandı ve büyük bir infial yaşandı. 19 Haziran'da Mustafa Kemal "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır," diye biten ünlü mülakatını verdi.

22 Haziran'da, Mustafa Kemal'in *Los Angeles Times* için çalıştığı iddia edilen İsviçreli sanatçı ve gazeteci Emile Hilderbrand'a söyledikleri ise gerçekten kafa karıştırıcı idi:

Yoluma yerleştirilen bu katillerden bir grup beni ve maiyetimi taşıyacak otomobillere el bombaları yağdıracaklarmış. Hatta daha da ileri gittiler ve yıllardır benim davamla özdeşleşmiş, benim sadık bir siyasal arkadaşım olmuş, zaman zaman da danışmanlığımı yapmış bir kadını iğfal ettiler. Bu kadına, aldığımdaya patlayacak ve etraftaki herkesi yok edecek, içine bomba saklanmış bir buketi bana sunmak menfur görevini kabul ettirmişler. Kötü yola sevk edilmiş olan bu kadın merhamete layıktır. Çünkü vatanın iyiliği için böylece kendi canını da feda etmeye kandırılmıştır. (...) Ama onun suikasttaki rolü affedilecektir, çünkü vicdanının dürtmesiyle, benim niyet ettiğim geziyi iptal etmeme el verecek kadar zamanında yetkililere itirafta bulunmuştur...

Mülakatın kafa karıştırıcı olmasının nedeni şu: Valiliğe göre ihbarı "Giritli" Şevki yapmıştı. Mustafa Kemal ise, "yıllardır davasıyla özdeşleşmiş bir kadın"dan söz ediyordu. O yıllarda pek çok kişi Halide Edip (Adivar) Hanım'dan şüphelenmişti. Bu

olasılık pek mümkün değildi, zira Halide Hanım o sırada yurtdışındaydı. Daha sonra bu kadının Laz İsmail ile Bursa'ya keşif yapmaya giden Naciye Nimet olduğu söylendi. Muhtemelen yazar, Naciye Hanım'la Halide Hanım'ı birleştirerek bir hikâye yazmıştı.*

Terakkiperverciler tutuklanıyor

Olaya geri dönersek, suikast haberini alan Başbakan İsmet Paşa durumu derhal Ankara İstiklal Mahkemesi'ne bildirmiş, özel bir trenle Ankara'dan yola çıkan Mahkeme Heyeti, 17 Haziran 1926'da İzmir'e gelmişti. Ancak heyet daha yola çıkmadan, Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek bir yıl önce kapatılan TpCF üyelerinin tutuklanması için emir vermişti. Çünkü iddialara göre, "Sarı" Efe Edip, ifadesinde suikast kararının bir "heyet-i umumiye" tarafından alındığını, bu gruplara maddi desteği İTC'nin ünlü İaşe Nazırı "Kara" Kemal Bey'in verdiğini söylemişti. Bunun üzerine soruşturmanın kapsamı genişletildi. 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun milletvekili dokunulmazlığını düzenleyen 17. Maddesi açıkça çiğnenerek tutuklananlar arasında Milli Mücadele'nin lider kadrosundan Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Bekir Sami Paşa ve Rüştü Paşa ile TpCF'nin milletvekilleri ve İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey vardı. Sadece bir hata yapılmış ve TpCF Kastamonu Milletvekili Miralay "Dadaylı" Halit Bey'in tutuklanması unutulmuş, onun yerine muhalefetle hiç ilgisi olmayan Erzurum Milletvekili Câzım Bey tutuklanmıştı. İddialara göre "Giritli" Şevki'nin olaya karıştırdığı eski Başbakan Rauf Bey bir süre önce "sağlık nedenleri yüzünden", Dr. Adnan Bey ise tam o gün-

* "Türkiye diktatörünün İsviçreli sanatçı ve gazeteci Emile Hilderbrand'a verdiği mülakatta söyledikleri" hakkındaki bilgileri ilk kez Mete Tunçay'ın *Tarih ve Toplum*, Sayı 53, Mayıs 1988, s. 56-57'deki yazısından öğrenmiştim. Yazıda Mustafa Kemal'in Ermeni ve Kürt meselelerini nasıl kanlı biçimde hallettiğine dair sert ifadeler de olması yüzünden daha sonraki yıllarda Emile Hilderbrand diye bir gazetecinin mevcut olmadığı iddia edildi. Mete Tunçay da artık haberi *Los Angeles Times*'in yazı işleri kadrosundan birinin yazdığını düşünüyor.

lerde yurtdışına gittiklerinden tutuklanmaktan kurtulmuşlardı. “Kara” Kemal ve eski Ankara Valisi Abdülkadir ise kaçmışlardı.

İsmet Paşa’nın müdahalesi

Ankara, Etlik’teki evinden apar topar alınan Kâzım Karabekir mahkeme gününe kadar İzmir Emniyet Müdürlüğü’nün alt katında, penceresi demirlerle kapalı bir odada, yer şiltesinde yatırıldı. İsmet Paşa ortada ciddi bir kanıt olmadan Milli Mücadele’nin önderlerinin soruşturmasız, kanıtsız tutuklanmasının bir skandal olacağını söylediye de, sadece Kâzım Karabekir’in serbest bırakılmasını sağlayabildi. İsmet Paşa bu olayı ileriki yıllarda şöyle anlatmıştı:

Ankara’da bulunan Kâzım Karabekir Paşa’nın İstiklal Mahkemesi talimatıyla tevkif edildiğini haber aldım. İzmir’de Atatürk’e karşı suikast yapılacak ve Terakkiperver Fırka mensubları bununla ilgili olacaklar. (...) Birden bu durum bana gayri tabii geldi. Böyle bir suikast tertibinin ne kadar ciddi olduğu hakkında sarıh bir fikrim yok. Bunun için endişe duyuyorum. Suikast tertibinden istifade etmek için bunun fırsat olarak geniş ölçüde kullanılmasından ciddi surette kuşkuluyum. Heyet-i Vekile’yi toplayıp görüştüm, endişelerimi söyledim. Kesin vaziyet almak kararında olduğunu bildirdim ve Kâzım Karabekir Paşa’nın tahliyesi için emir verdim.

Ancak İsmet Paşa bununla yetinmemişti. Halen gözaltında bulunanların sorgulanmasında bulunmak istiyordu. Mustafa Kemal’le bu konuyu konuşmak için İzmir-Çeşme’ye gitti. Ancak Mahkeme Heyeti, İsmet Paşa’yı mahkeme kararını engellemek suçuyla tutuklamakla tehdit etti. Durumu kendisine aktaran İsmet Paşa’ya, Mustafa Kemal’in “İstiklal Mahkemeleri bağimsızdır, kararlarına karışamam,” demesi aklını başına getirmiş olmalıydı, çünkü İsmet Paşa 22 Haziran’da “TBMM tarafından İstiklal Mahkemesi’ne verilmiş olan yetkilerin yerinde olduğunu anladığını, Kâzım Karabekir’in tutuklanmasını uygun bulduğunu-

nu, mahkemenin vatan ve cumhuriyet için yaptığı çalışmanın Türk milleti için hayırlı bir adalet örneği olacağına inandığını” belirten telgrafı mahkemeye çekmiş ve muhtemelen siyasi hayatını kurtaran önemli bir manevra yapmıştı.

Üç Aliler Divanı işbaşında

Zanlılar, “suikastçılar”, “onlarla ilişkili olanlar” ve “eski İttihatçılar” olarak üçe ayrılmıştı. 49 kişilik ilk iki grubun yargılanmasına, 26 Haziran 1926 Cumartesi günü Millî Kütüphane’nin yanında bulunan Elhamra Sineması’nda başlandı. Baş zanlılardan Ziya Hurşid Bey sözlü savunmasında şöyle demişti:

Ben [Savcının iddia ettiği gibi] Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu tağyir veya tadile teşebbüs etmedim. Büyük Millet Meclisi’ni vazifelerini ifadan men etmek de hatırımdan geçmemiştir. Yalnız suikast yapacaktım. Muhakemem esnasında da bunun sabit olduğunu gördünüz. Beni ancak Ceza Kanunu’nun 46. Maddesi’ne göre cezalandırabilirsiniz. O da şudur: Suikast fikri tahakkuk etmemişse (...) cürümü bir seneden eksik olmamak üzere kalebentliğe tahvil olunur. Ben suikastı (...) yaptıktan sonra hükümeti devirmek, Meclis’i vazifeden menetmek isteseydim, memleketten bir tarafa ayrılmaz, burada kalırdım. Hâlbuki siz de anladınız. Ben Sakız’a kaçacaktım. Hülasa, kanun sarihtir. Kanunun sarahaten cezalandırdığı fiillerden maada hiçbir suretle ceza verilemez.

Ziya Hurşid Bey, ayrıca Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa ile bu konuyu hiç konuşmadığını da belirtmişti. Tetikçiler “Gürcü” Yusuf, “Laz” İsmail ve “Çopur” Hilmi ise aldatıldıklarını söyleyerek affedilmelerini istemişlerdi. “Sarı” Efe Edip olayı İş Bankası Umumu Müdürü Celâl Bey’e ihbar etmek için İstanbul’a gittiğini söylemiş ama neden ihbarı yapmadığını açıklayamamıştı. Çoğu milletvekili olan diğer sanıklar da suçsuz olduklarını söylemişlerdi.

Paşaların iddiası

Ertesi günkü celsede yargılanan “Milli Mücadele Paşaları” hükümetin zaten Mustafa Kemal’e yönelik bir suikast hazırlığından haberdar olduğunu, hatta suikastçıların arasına emekli jandarma yüzbaşı “Sarı” Efe Edip Bey’i soktuğunu söylediler. İma ettikleri, suikast girişiminin kendilerini suçlamak için kasten önlenmediği idi. Hakikaten de “Sarı” Efe Edip, TBMM Başkanı Kâzım Paşa ve Mustafa Kemal’le çok yakın bir ilişki içindeydi. Cumhuriyet’in ilanını takiben, hükümetçe milis miralay rütbesiyle emekli edildikten sonra kendisine Söke-Değirmendere civarında bir çiftlik verilmiş ve “vatana hizmet” tertibinden maaş bağlanmıştı. Buna rağmen geçim sıkıntısı çekince, buna bir de İzmir Liman İşletmesi’nde memuriyet eklenmişti. Yine de “Sarı” Efe Edip sık sık para sıkıntısı çeker, Mustafa Kemal’den yardım isterdi. Mustafa Kemal de her seferinde belli bir miktar parayı kendisine gönderirdi. Bu yardımlar beklendiği düzeyde olmadığında, “Sarı” Efe Edip, Mustafa Kemal hakkında ileri geri konuşurdu. Muhtemelen bu tarihçe nedeniyle duruşmada “Benim bu konudaki hizmetlerim dikkate alınmadı,” gibi şüphe uyandırıcı bir ifade kullandığında, mahkeme başkanı tarafından sert bir şekilde susturulmuştu.

Kâzım Karabekir’le Mahkeme Başkanı “Kel” Ali arasında TpCF konusunda çıkan tartışmaların, davanın bir suikast davası olmayıp bir siyasi dava olduğunu göstermesinden endişe ettiği anlaşılan Mustafa Kemal, mahkeme heyetini balo bahanesiyle konakladığı Çeşme’ye çağırarak ve çok ağır şekilde azarlamıştı. İddialara göre mahkeme kurulu pencereden atlayıp kimseye görünmeden İzmir’e dönmüştü.

8 Temmuz’daki duruşmada savcı olayın iki yüzü olduğunu, birinci yüzün Cumhurbaşkanı’na yönelik suikast, ikinci yüzün ise “eski İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenlerinin oluşturduğu Kara Çete’nin hükümeti devirme planları olduğunu” söyleyerek, yurtdışında olan Rauf Bey, Dr. Adnan Bey ile Cavid Bey’in Ankara’da yargılanmasını istedi. Bu teklif kabul edilerek dokuz kişinin dosyası ayrıldı ve karar aşamasına geçildi.

Karar açıklanıyor

13 Temmuz 1926 günkü duruşmada Şeyh Said İsyanı'ndan başlayarak bir siyasi değerlendirme yapıldıktan sonra karar açıklandı. 13 kişiye vicahen (yüzlerine karşı), 2 kişiye gıyaben (yokluklarında), Cumhurbaşkanı'na suikast düzenlemekten değil, "Anayasa'nın bir kısmını veya tamamını ve Meclis'i kaldırmaya çalışanlara veya bu işi cemiyet kurarak yapanlara idam cezası verilir," diyen Ceza Kanunu'nun 55. ve 57. Maddeleri uyarınca idam cezası verildi. Vicahen idama mahkûm edilenler eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid Bey ve adamları "Laz" İsmail, "Gürcü" Yusuf, "Çopur" Hilmi, "Sarı" Efe Edip, İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü Bey, Saruhan Milletvekili Abidin Bey, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, İstanbul Milletvekili İsmail Canbulat Bey, Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey, Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey, Eskişehir Milletvekili "Ayıcı" Arif Bey, Emekli Baytar Albay Rasim Bey olup, "Kara" Kemal Bey ve eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey gıyaben idama mahkûm edilmişti.

Savcı başlangıçta Rüştü Paşa, İsmail Canbulat Bey ve Halis Turgut Bey hakkında "suikast planından haberleri olduğu halde hükümeti bilgilendirmemek" suçundan 10'ar yıl kürek cezası talep ettiği halde, bu üç kişinin kendilerini savunmaya kalkışmaları üzerine cezalarını idama çevirmişti. "Giritli" Şevki hem beraat etmiş hem de 6.500 lira para ödülü ile taltif edilmişti. Bursa'da keşif yapan Naciye Nimet ise beraat etmişti. Bu karar onun da polis ajanı olduğu şüphesini doğuruyordu.

Milli Mücadele paşaları da beraat ettiler. Bu kararda Mustafa Kemal'in paşalara yeterli dersin verildiğine kanaat getirerek geri adım atmasının payı vardı. Bazıları ise, Kâzım Karabekir yargılanırken, mahkeme salonunu dolduran üniformalı subayların ve İzmir semalarında alçak uçuş yapan uçaklardan atılan "Kâzım Karabekir suçsuz" yazılı kâğıtların rolü olduğunu söylediler. Nitekim paşaların beraat kararı açıklandığında hem mahkemede hem de dışarıda büyük tezahürat yapılmıştı.

Son nefeste acı sözler

İdamlar 13/14 Temmuz 1926 gece yarısı başlamış, saat 03.00'a kadar sürmüştü. Ziya Hurşid, "Laz" İsmail, "Gürcü" Yusuf ve "Çopur" Hilmi suikast yapmayı planladıkları Gaffarzade Otelinin köşesinde, diğerleri Hükümet Meydanı, Sarı Kışla'nın önü ve Deparak civarında idam edildiler.

Ziya Hurşid Bey, "[H]ürriyetsiz bir memlekette yaşamaktansa, namusuyla ölmek daha hayırlıdır," diyerek idam sehпасına yürürken "Kılıç Ali burada mı?" diye sormuştu. "Kılıç" Ali de görünmemek için yere çömelmişti. Cellat Ali'nin "Aman beyim, vakit geçiyor, çabuk ol," densizliğine "Acelen ne be kuzum, telaş etme, ölecek ben değil miyim? Gidiyorum işte... Haydi Allahımsarladık," diye cevap verdikten sonra soğukkanlı bir edayla sehpaaya yönelmişti.

"Laz" İsmail sehpayı görünce "Vay anasını, bu ha? Ben de başka şey zannediyordum. Bunu çok seyrettim. (...) Hadi öyleyse, gayret bizden, kuvvet sizden. Ama tez olun, canımı çok acıtmayın, ipimi boğazıma iyi geçirin," demişti. Cebindeki paranın çocuklarına verilmesini isteyen "Gürcü" Yusuf'un son sözleri, "Yazık değil mi bana? Niçin böyle yapıyorsunuz? Beni affedin," olmuş, "Baytar" Rasim, "Yolcu yolunda gerek, haklı haksız gidiyoruz işte... Ne diyeyim, mukadderat... Memleket selamet bulsun," demekle yetinmişti. "Ayıcı" Arif, Mustafa Kemal'e hitaben "Yirmi yıllık arkadaşınızım. Birçok meydan muharebesinde size fedakârane hizmet ettim. Ölüme yaklaştığım şu dakikalarda beni affedeceğinize eminim," şeklinde bir mektup yazdıktan sonra kendisine yaklaşan imama "Ben bilirim yapacağım işi. Çekil, işine bak sen!" diyerek sehpaaya çıkmıştı. İsmail Canbulat idam fermanını soğukkanlıca dinlemiş ve "Hay hay..." demekle yetinmişti. Halis Turgut "Çocuklarıma söyleyin, katiyen siyasetle uğraşmasınlar. Okusunlar çalışsınlar, fikir adamı olsunlar. Yaşasın mefkûrem! Payidar olsun Türklük!" diye bağırmıştı.

İki kez ölmek

Şükrü Bey'in iki kez idam edilmesi gerekmişti; çünkü ilk seferde boynundaki ip kopmuş ve baygın halde sandalyeden yere yuvarlanmıştı. Son nefesini, epey direndikten sonraki ikinci denemede vermişti. Ziya Hurşid'in bile olaya karıştığını söylemediği Abidin Bey, "Söyleyecek bir şeyiniz var mı?" sorusuna "Hayır, söylenecek şeylerin hepsini söyledim. Anlatamadım. Şimdi ne isterseniz yapın. Kuvvet sizde," demiş, ancak idam yerine intiharına izin verilmesini istemişti; elbette buna izin verilmemişti.

"Sarı" Efe Edip, "İdam cezası bizim için mukadderdir, cezamızı çekiyoruz," dedikten sonra Cellat Ali'ye "Bütün arkadaşlar burada demek! Beni fazla eziyete sokma, elini çabuk tut!" demişti. "Hafız" Mehmet ise "Zulüm ile yapılan bina payidar olmaz!" diye bağırıyordu. Rüştü Paşa gözlerinden boşalan yaşları açıklamak için "Korkumdan değil... Harp meydanlarında bin defa ölüme göğüs gerdim fakat gözlerimi bile kırpmadım. Ölümün böylesi kahrediyor insanı, ne olur beni kurşuna dizin! Ve bilin ki masumum, bir hatanın kurbanıyım!" demişti.

İdam edilenler saat 10.00'a kadar sehpalarda bırakılmış, akın akın gelen şehir halkına teşhir edilmişlerdi. Ardından Karantina'daki Merkez Hastanesi'ne götürülmüşler, oradan da üzerindeki eşyalar alınarak Kadifekale civarındaki Kokluca Mezarlığı'na gömülmüşlerdi. Böylece muhalefetin tasfiyesi sürecinin ilk perdesi büyük başarı ile tamamlanmıştı.

"Kara Çete"nin yargılanışı

Savcının "Kara Çete" olarak adlandırdığı İttihatçı kadroların yargılanmasına 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara'da Eski Meclis Encümenler Binası'nda başlandı. Mahkemede İTC'nin Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey, Merkez Komitesi üyeleri "Küçük" Talat (Muşkara) ve 1915 Ermeni Soykırımı'nın akıl hocalarından Dr. Nâzım ile eski Maliye Nazırı Cavid Bey, İTC Trabzon sorumlusu "Yenibahçeli" Nail, "Büyük Efendi" Talat Paşa'nın adamı Ardahan Milletvekili "Filibeli" Hilmi, Karakol

örgütünün kurucularından “Kara” Vasıf, İTC’nin yayın organı gibi çalışan *Tanin*’in sahibi Hüseyin Cahit (Yalçın) gibi ünlü İttihatçılar, Meclis’teki İkinci Grup’un lideri Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve “Kara” Kemal’in kontrolündeki şirketlerin yöneticileri başta olmak üzere 60’a yakın kişi yargılanıyordu.

Savcıya göre, Birinci Dünya Savaşı sonunda ülkeyi felakete sürükleyerek yurtdışına kaçan İttihat ve Terakki yöneticilerinden Talat, Enver ve Cemal Paşaların mutemet adamı “Kara” Kemal, İngilizlerce götürüldüğü Malta’dan döndükten sonra, Mesadet Han’daki bürosunda eski kadroyu yeniden iktidara getirmek için işe girişmişti. “Kara” Kemal fırıncı, manav, kasap, kayıkçı, hamal, amele gibi küçük esnaf ve zanaatkâr zümreleri içinde zaten etkin bir figürdü. Ayrıca daha önce İaşe Nazırı olarak başkanı olduğu Millî Ticaret, Millî Mahsulât, Millî Kantariye, Millî Ekmekçiler, Millî Mensucat gibi kuruluşların yönetimini yeniden ele geçirerek elini güçlendirdikten sonra, 16/17 Ocak 1923’te İzmir’teki ünlü basın toplantısı sırasında İttihatçıların “Sarı Paşa” dediği Mustafa Kemal’le iktidar pazarlığına girişmişti.

Savcıya göre, önerilerini, bir yurttaşın devlet başkanına yaptığı rutin bir başvuru olarak değerlendiren Mustafa Kemal’in kendisine olumlu cevap vermesini yanlış değerlendiren “Kara” Kemal, İstanbul’a dönüşünde İsmail Canbulat, Ahmet Şükrü, eski İzmir Valisi Rahmi, Nail, Hilmi ve Nâzım başta olmak üzere bazı İttihatçılarla Mesadet toplantılarına devam etmişti. Ekip daha sonra Cavid Bey’in Nişantaşı ve Büyükkada’daki evlerinde toplanmaya başlamış, bunlardan birinde dokuz maddelik bir parti programı kabul etmişti. Savcıya göre bu program TpCF’nin programına çok benziyordu. Dahası, Mustafa Kemal’in söz konusu toplantıdan beş altı gün önce ilan ettiği CHF’nin “Dokuz Umde’sine nazire” idi. Zaten ekibin “gizli lideri” halen yurtdışında olan Rauf Bey’di. Ekip TpCF’nin kapatılmasından sonra gizliliğe geçmiş ve kendilerine engel teşkil eden kişilere yönelik suikast ve darbe planları yapmaya başlamıştı.

Önce suçlama, sonra delil

Avrupalı ekonomistler tarafından “Türkiye’de rakamlardan anlayan tek adam” diye anılan, ancak Halil Menteşe ve Hasan Amca gibi İttihatçılar tarafından “İktisatçısı olmayan bir ülkede allame sanılan” Cavid Bey, kendine güveni, kibri, ihtirası, örgütçülüğü ve zekâsı ile Mustafa Kemal’e rakip olabilecek İttihatçılardan birincisiydi. Bu yüzden savcının kendisine yüklenmesi mantıklıydı. Peki, ortada somut bir delil var mıydı? Elbette hayır! Nitekim mahkeme heyetinden “Kılıç” Ali anılarında, “Cavid Bey’in yurtdışı bazı ilişkileri olduğu kesindi. Fakat bunu kanıtlayacak bir belirtiye rastlanmıyordu. Neden sonra *Tanin* gazetesinin yayımladığı o tarihî mektuplardan biri, bu noktayı kesin şekilde aydınlatacak ve o zamanki haklı kanaatleri doğrulayacaktı,” demişti. “Kılıç” Ali’nin sözünü ettiği “geç kanıt” Hüseyin Cahit Bey’in Ekim 1944 ile Nisan 1945 tarihleri arasında *Tanin*’de yayımladığı “Tarihi Mektuplar” dizisinde çıkan, “Dr. Rüstem” imzalı, 1921 tarihli bir mektuptu ve Anadolu mücadelesinin ortada kalmaması için İttihatçıların yapması gerekenlerden söz ediyordu. Ancak dediğimiz gibi, yargılama sırasında bu mektup bilinmiyordu; bilinse dahi mektupta Mustafa Kemal’e yönelik bir tavır yoktu.

Cavid Bey’in sorgusuna 10 Ağustos’ta başlandı. Savcı kendisini esas olarak “Milli Mücadele başladığı zaman yurtdışına gitmekle” suçluyordu. Cavid Bey, Mondros Mütarekesi’nden sonra Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin istifasıyla Maliye Nazırlığı’ndan ayrıldığını, daha sonra kurulan Tevfik Paşa ve “Damat” Ferit Paşa hükümetlerinde görev almadığını, Anadolu’ya geçmek için girişimde bulunduğunu, ancak kendisine onay verilmediğini, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından gıyabında 15 yıl küreğe mahkûm olunca da İsviçre’ye geçtiğini söyledi. “Bu bir suç ise, Ankara Hükümeti içinde Damat Ferit kabinesinde görev alanların bile bulunduğunu” (Ahmet Ferit Bey’i kastediyordu) hatırlattı. Yurtdışında Talat Paşa ile görüştüğünü, Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçme ihtimali üzerine, Talat Paşa’ya mektup yazarak bunu önlemesini söylediğini belirtti. Yurtdışında iken Şubat 1921’de toplanan Londra Konferansı’nda Ankara’nın temsilcisi Bekir

Sami Bey'e eşlik ettikten sonra, Temmuz 1922'de Türkiye'ye döndüğünü ve siyasetle ilişkisini kestiğini anlattı. Cavid Bey, 16/17 Ocak 1923'te İzmir'teki "Kara" Kemal-Mustafa Kemal görüşmesinde Mustafa Kemal'in yaklaşan seçimlerde İttihatçı kadroların tavrının ne olacağını sorduğunu, "Kara" Kemal'in de cevap vermek için arkadaşları ile görüşmesi gerektiğini söylediğini belirtti. Yani savcının suç karinesi olarak gördüğü ev toplantıları, Mustafa Kemal'e seçimler konusunda ne cevap verileceğini tespit etmek için yapılmıştı. Cavid Bey, ayrıca "Kara" Kemal'in artık siyasetle uğraşmak istemediğini, kendisinin de sadece ev sahibi sıfatıyla olaya karıştığını anlattı. Cavid Bey'in son sözleri, "Vereceğiniz karar, mutlu dönemlerinizde bir soru işareti şeklinde vicdanınızı rahatsız etmesin," oldu.

Karar açıklanıyor

Savcı, Şevket Süreyya'nın deyimiyle "İttihadın terör kolunun müdürü" olan, bir milyon kişiyi öldürmekle övünen Dr. Nâzım'ı "Gizli bir cemiyet tarafından yapılmak istenen suikastla ilgisinin bulunmaması imkânsız," sözleriyle suçlamıştı. Görüldüğü gibi yine ortada somut bir delil yoktu, sadece "karine" vardı. Cavid Bey'in evindeki toplantılardan birine katıldığını, ancak ülke-deki siyasi ortam yüzünden Mustafa Kemal'e muhalefet yapma olanağının bulunmadığını gördükleri için siyasal parti kurma girişiminde bulunmadıklarını söyleyen Dr. Nâzım da suikastla ilişkisini kesin dille reddediyordu. "Kara" Kemal'le yakın ilişki içinde olmakla suçlanan "Yenibahçeli" Nail Bey de suikastla ilişkisini reddetti, ancak Dr. Fikret adlı tanık kendisini suikasttan bir gün önce eski Ankara Valisi Abdülkadir'le yürürken gördüğünü söyledi. Böylece "birlikte yürümek" suça karine olarak kayıtlara geçti. "Filibeli" Hilmi ise "Kör" İhsan Bey'in ifadesiyle köşeye sıkıştırıldı.

Mahkeme kararını 26 Ağustos 1926 günü açıkladı. Sanıklardan Cavid Bey, Dr. Nâzım, "Filibeli" Hilme ve "Yenibahçeli" Nail Bey "Anayasa'yı ortadan kaldırmak ve değiştirmek" konulu 55. ve 57. Maddelere göre idama, mahkemeye getirilemeyen Rauf

Bey ve eski İzmir Valisi Rahmi ile altı kişi söz konusu suçlara iştirak etmekten 10'ar yıl kalebentliğe mahkûm edildiler. Başta “Küçük” Talat, “Kara” Vasıf, Mithat Şükrü ve Mesadet toplan-tıları hakkında bilgi veren “Kör” İhsan Bey olmak üzere öteki İttihatçılar aklandılar. Savcı tarafından TpCF'nin kuruluşu sı-rasında “Kara” Kemal ile ilişki kurmakla suçlanan Hüseyin Avni Bey de suikast girişimi meselesinde paçayı ucuz kurtardı ama delil yetersizliği yüzünden verilen bu karara karşılık, mahke-me başkanı “Kel” Ali'ye “Bugüne kadar namusumdan emindim, fakat şimdi şüphe ediyorum,” demesi ve Kel Ali'nin “Niçin?” sualine “Hepsi de benden bigünah (günahsız) ve namuslu arka-daşları astınız. Bende ne gibi namussuzluk gördünüz ki, bu şe-refli ölümden esirgediniz?” cevabını vermesi siyasi tarihimizin efsaneleri arasına girdi.

İdamlar 26 Ağustos'u 27 Ağustos 1926 gününe bağlayan gece, saat üçte Cebeci'deki Umumi Hapishane'nin Yenişehir'e bakan cephesinde gerçekleştirildi. İlk olarak Cavid Bey idam edildi. İdam kararını duyduğu zaman “Demek böyle, yazıklar olsun!” diyen, ancak metanetini ve soğukkanlılığını kaybetme-yen Cavid Bey, karısı ve oğlu Osman Şiar'ı davanın bir diğer sanığı Hüseyin Cahit Bey'e emanet ettiğini söylemiş; gururlu ve sert adımlarla idam sehпасına yürümüş; ip boynuna geçirilirken “Zulümdür bu zulüm, Allah'ın laneti zalimin üstündedir,” diye-rek bağırırmıştı.*

Dr. Nâzım idam sehпасını gördüğünde bir an şok geçirmiş ve sırtından terler boşanırken, “Efendiler, bu meselede katiyen alakam ve sun'u taksirim yok, vallahi, vallahi!” demişti. “Yeni-bahçeli” Nail'in son sözü “Millet sağ olsun, vatan payidar ol-sun,” olmuştu. “Filibeli” Hilmi de hükmü soğukkanlılıkla din-lemiş ve idam sehпасına çıkarken de “Vazifenizi yapınız. Beni asanlara hakkımı helal ediyorum. Allahaismarladık,” demişti. İzmir'de asılan Ahmet Şükrü Bey olayında olduğu gibi “Filibeli” Hilmi'nin boynu da ipten kurtulmuş ve ikinci kez idam edilmesi

* 1950'li yıllarda, Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım'ın isteği ve dönemin Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın girişimi ile mezarlar Cebeci Asri Mezarlığı'na nakledildi, ancak hangi ada ve parsellerde olduğu açıklanmadı.

gerekmişti. İdam edilenler aynen İzmir’de olduğu gibi, ancak daha kısa süre (saat 07.30’a kadar) halka teşhir edildikten sonra hapishanenin avlusuna gömülmüşlerdi.*

“Kara” Kemal ve Abdülkadir Bey’in akıbetleri

Hükümet suikast haberinin kamuoyuna duyurulmasından itibaren kaçak olan “Kara” Kemal’i ihbar edenlere 10 bin liralık bir ödül koymuştu. “Kara” Kemal en son bir zamanlar İstanbul İlaşe Müdürlüğü yapmış Enver Bey (Alpyürek) ile kız kardeşi Vasfiye Hanım’ın Cerrahpaşa Cambaziye Mahallesi’nde, Tatlı Kuyu Sokak’taki 10 numaralı evinde kalıyordu. Resmî tarihe göre, “Kara” Kemal’in kaldığı ev, 27 Ağustos 1926 günü, Millî Kantariye Şirketi’nden Niyazi’nin kendisini gemiyle kaçırmak üzere anlaştığı Gümrükçü Mazhar’ın ihbarı sonucu sarılınca Kara Kemal evin bahçesindeki tavuk kümesine saklanmış, yakalanacağını anlayınca da Colt marka tabancası ile intihar etmişti.

“Kara” Kemal herhangi bir İttihatçı değildi. “Küçük Efendi” diye anılan “Kara” Kemal (“Büyük Efendi” Talat Paşa idi) küçük esnaf ve zanaatkâr teşkilatlarının ve örgütün fedai kanadının çok saygı duyduğu bir isimdi. Ayrıca Mustafa Kemal’le özel bir geçmişi vardı. İkili bir zamanlar Sadrazam Tevfik Paşa’yı kaçırmayı planlamışlar, işi İsmail Canbulat Bey bozmuştu.** Enver Paşa’yı öldürerek yerine Mustafa Kemal’i sadrazam yapmayı planlayan Yakub Cemil’in Enver Paşa’ya karşı “Kara” Kemal tarafından himaye edildiği söylenmişti.

Millî Mücadele’yi başlatan Karakol örgütü de “Kara” Kemal (ve “Kara” Vasıf) Bey’le ilgiliydi. “Kara” Kemal, İngilizlerce götürüldüğü Malta dönüşünde, güçler dengesindeki değişiklikleri fark etmediği ve bu tarihçenin etkisiyle, sahip olduğu gücü aşırı abartarak işi Mustafa Kemal’e ortaklık teklif etmeye kadar götürmüştü. Hal böyle olunca da mahkemeye çıkarılmış bir “Kara”

* Ölüm raporlarını düzenleyen Dr. Fahri Bey, Bülent Ecevit’in babasıydı.

** Kemal Tahir’e göre İsmail Canbulat’ı idama bu olay götürmüştü.

Kemal'in eski defterleri açmasının Mustafa Kemal'i rahatsız etmesi ihtimali kuvvetliydi.

Antepli Abdülkadir Bey'in sonu

Ziya Hurşid Bey'in akıl hocası olduğu iddia edilen eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey ise, resmî tarihe göre 21 Ağustos 1926'da Yunanistan'a kaçmak üzereyken Çerkesköy yakınlarındaki Çilingos Çiftliği'nde yakalanmış, önce İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne, ardından Ankara İstiklal Mahkemesi'ne çıkarılmıştı. Yenilenen yargılaması sonunda yine idama mahkûm edilmiş ve cezası 1 Eylül 1926'da, saat 23.00'da, Ankara'da infaz edilmişti. İsmet İnönü yıllar sonra şöyle yazacaktı:

Eski Ankara Valisi Abdülkadir, İttihat Terakki'nin, Meşrutiyetten evvelki fedailerindendir. Askerdir. Bizim sınıftandır. "Abdülkadir-Antep" diye tanırız. Son derece enerjik ve kararlı bir adam. Temiz bir adam. Çetin bir ihtilalci; ihtilal arkadaşlarına, ihtilal fikirlerine bağlı. Meşrutiyetten önce, en güç zamanlarda İttihat Terakki'nin en gözde, en güvenilir fedaisi. Böyle bir adam. Abdülkadir, Milli Mücadele'ye karışmadı. Uzaktan takip ediyor. Bilmiyorum, belki bu esnada arkadaşlarıyla bir macera içinde bulunmuş olabilir. İzmir suikastçıları içinde Abdülkadir bulunsaydı, vaziyet çok tehlikeli olurdu. Bir defa tertibi bu kadar dağıtmayacaktı. Tek başına da yapabilirdi. (...) Tertip ondan gelseydi bu işi mutlaka bitirirdi.

Rauf Orbay'ın İlgisi Neydi?

Savcının “Kara Çete'nin gizli lideri” dediği Rauf Bey 10 Mayıs 1926'da “tropik malarya” hastalığının tedavisi için TBMM'den üç ay izin almış ve kısa süre sonra Viyana'ya gitmişti. İzmir Suikastı girişimi ortaya çıkarıldığında Londra'da bulunan Dr. Adnan (Adıvar) ile eşi Halide Edip'i ziyaret etmek üzere Londra'daydı. TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Bey'in “suçüstü hali” ile gıyabında tutuklanması için karar çıktığını belirten telgrafına verdiği cevapta şöyle yazmıştı: “Kardeşim Kâzım, Gazi Paşa'ya böyle bir suikast teşebbüsü her türlü hıyanetin ve üzüntünün üzerindedir. Benim böyle menfur bir olay ile ilişkilendirilmem ise son derece üzücü ve isabetsiz bir fikirdir. Biz seninle omuz omuza savaştık, pek çok zaman birbirimizin hayatını kurtardık. Bana böyle bir mektup yazabilmen için ya kafana silah dayanmış olması ya da ruhunu satmış olman gerekir. Ben birinci ihtimalin gerçek olmasını dilerim. Ayrıca tedavim hâlen sürmektedir. Mebus olmam sebebiyle zaten dokunulmazlığım kaldırılmadan tutuklanmam mümkün değildir.”

Kâzım Bey ikinci mektupla “suçüstü” halinin bulunduğu durumlarda dokunulmazlığın kaldırılmasına gerek bulunmadığını iddia edince Rauf Bey, “İstiklal Mahkemesi Başkanı “Kel” Ali, Meclis'in ortasında Ardahan Milletvekili “Deli” Halit Paşa'yı tabanca ile vurup öldürdüğünde veya İleri Matbaası'nın sahibi Celâl Nuri Bey'in kafasını Meclis'in ortasında kırıp ölümüne kastettiğinde bile ‘dokunulmazlığı kaldırılmadan yargılanamaz,’ denilerek nasıl kurtarıldığını” hatırlatıp kendisinin tedavide olduğu hastaneden nasıl “suçüstü” olarak tutuklanabileceğini soruyordu.

Sonuçta, gıyabında 10 yıl kalebentliğe mahkûm edilen Rauf Bey, Cumhuriyet'in 10. yılı dolayısıyla 1933'te çıkarılan affa rağmen Türkiye'ye dönmedi. Eniştesinin ölümü ve ailesinin ısrarı üzerine, 5 Temmuz 1935'te döndükten sonra Mustafa Kemal'le karşılaşma fırsatı bulamayan Rauf Orbay, 1939'da yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından Kastamonu milletvekilli-

ğine aday gösterildi. Adaylık duyurusunda İstiklal Mahkemesi tarafından verilen mahkûmiyet kararının geriye alınmasının araya giren af kanunları yüzünden mümkün olmadığı, ancak eğer mahkeme iade edilebilseydi, Rauf Orbay'ın muhakkak be-
raat edeceği kanaatine varılmış olduğu belirtiliyordu. Yani devlet Rauf Bey'den mahcupça da olsa özür diliyordu. Rauf Bey'in bu özrü kabul ettiği, Kasım 1939'da bağımsız milletvekili olarak Meclis'e katılmasından anlaşıyordu.

İzmir Suikastı'nın başkahramanı Ziya Hurşid'in kardeşi Faik (Günday) Bey, 4 Eylül-1 Aralık 1956 tarihleri arasında *Dünya* gazetesinde yayımlanan yazı dizisinde Rauf Bey'in Mustafa Kemal'e suikast yapılacağından haberi olduğunu, Rauf Bey'in olayı Kâzım Karabekir ve Refet (Bele) Paşalara anlattığını, ancak bu kişilerin haberin uydurma olduğuna inandıkları için ses çıkarmamaya karar verdiklerini iddia etti. Faik Bey olayı kesin tarih vermeden anlatmıştı. "Kılıç" Ali ise anılarında Faik Bey'in anlattığı olayın 1925 yılının ilk aylarında yaşandığını ileri sürüyordu. Eğer bunlar doğru ise, Rauf Bey ve arkadaşlarının her geçen gün diktatörlüğe biraz daha yaklaştığını düşündükleri Mustafa Kemal'in, gayrimeşru yollardan saf dışı edilmesi ihtimalinden çok rahatsız olmadıklarını söyleyebiliriz. Bu da gayet normaldi, çünkü onlar da İttihatçıydılar.

Bugün genel kanı, İzmir Suikastı'nın esas olarak Ziya Hurşid, eski Ankara Valisi Abdülkadir ve İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü'nün planı olduğu yolunda. Ankara, suikastçılar arasına sızdırdığı "Giritli" Şevki, "Sarı" Efe Edip, Naciye Nimet, "Kör" İhsan Bey gibi adamları aracılığıyla her şeyden haberdar olduğu halde girişimi kasten engellememişti. Daha ileri gidip böyle bir suikast girişiminin aslında olmadığı, bu işin Milli Mücadele paşalarının ve İttihatçıların Mustafa Kemal'e biat etmeye yanaşmayan kesimlerini tasfiye etmek için özel olarak örgütlendiğini iddia edenler de var. Bu görüşe yakın durduğu anlaşılan Kemal Tahir, *Kurt Kanunu* adlı romanında Ziya Hurşid'in İstiklal Mahkemesi Başkanı "Kel" Ali'den "Kılıç" Ali vasıtasıyla 3 bin lira aldığı söyler ve devam eder: "Midem bulandı benim, bu üç bin

liradan... Ne demek üç bin lira... Ziya Hurşid gibilerinden yüz serserinin kan pahası... Neden çıkarır verirler? Delirdiler mi? Bu herif bir yıldır 'suikast' diye bağırarak geziyor. Bursa'daki Sağır Sultan duydu. Ankara'daki Sağır Paşa duymaz mı?"

İlginçtir, "Kılıç" Ali anılarında bu iddiayı şöyle diyerek doğrular: "Tuhaf değil mi? Bu suikast olayından birkaç gün önce Afyon Milletvekili Ali Bey'le İstanbul'a gelmiştik ve Tokatlıyan Oteli'nde kalıyorduk. Bir sabah Ziya Hurşid geldi. Birinci Mecelis'teki arkadaşlığımıza dayanarak yaptığı küçük bazı ticari işleri için benden yardım istedi. İş Bankası'ndan kendisine üç bin liralık kredi verilmesine aracılığımı rica etti. Faik Bey'le aramızda konuştuk. Böyle bir yardım belki onu ıslah eder, zararsız hale getirebilirdi. Bu nedenle isteğini yerine getirdik. Belki de cebindeki o üç bin lira, aracılığımızla İş Bankası'ndan aldığı paraydı."

Bu satırları okuduktan sonra, Ziya Hurşid'in idam sehpasına giderken neden "Kılıç Ali nerede?" diye bağırıldığını anlamlandırabiliriz. Peki, Kılıç Ali neden kalabalığın arasına çökerek saklanmıştı? Bakın işte onu bilmiyoruz...

Özet Kaynakça

- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, der. Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.
- Erman, Azmi Nihat. *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul, 1971.
- Ilıkan, Selma ve Faruk Ilıkan. *Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2005.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, Sabahattin Selek (der.), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Kandemir, Feridun. *İzmir Suikastının İçyüzü*, cilt 1, Ekicil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.
- Kocahanoğlu, Osman Selim. *Atatürk'e Kurulan Pusu, İzmir Suikastının Perde Arkası*, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kocahanoğlu, Osman Selim. *İzmir Suikastı'nın İçyüzü, Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tahir, Kemal, *Kurt Kanunu*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1999.

SENE 1927: CUMHURİYET'İN İLK NÜFUS SAYIMI

1927 yılında Cumhuriyet Türkiye'sinde modern anlamda ilk nüfus sayımı yapıldı. Bu sayıma geçmeden önce kısaca geçmiş dönemin nüfus sayımlarının özelliklerini anımsayalım. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, halkını 15-16. Yüzyıllardan itibaren tahrir defterleri (genel nüfus kayıtları), 17-19. Yüzyıllardan itibaren avarız (olağanüstü vergi) ve cizye (gayrimüslimlerden alınan vergi) defterleri ve 19. Yüzyıl'dan itibaren temettüat (gelir) defterleri aracılığıyla kayıt altına almıştı. Bu kayıtların esas işlevi elbette vergi ve asker toplamaktı. 1876 yılında bir istatistik teşkilatı kurulmuş, başına da bir Rus uzman getirilmiş, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlayınca, Rus uzmanın işine son verilmişti. 1881'de başlayan ve sonuçları ancak 1893'te padişaha sunulan nüfus sayımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş normlara göre yapılan ilk nüfus sayımı sayılır.

1893'ten itibaren, istatistik teşkilatının başında sırasıyla Yahudi Fethi Franko Bey, Ermeni Mıgırdiç Sinabyan Efendi ve Amerikalı Robert Efendi bulunmuştu. Robert Efendi nezaretinde yapılan 1906-1907 tarihli son nüfus sayımına göre, toplam nüfus 20.975.345 kişi olup, bunun yaklaşık %75'i Müslüman'dı. Müslüman olmayan gruplar arasında en büyüğü %14 ile Rumlar, %5,5 ile Ermenilerdi. 1908'de istatistik teşkilatı Müslüman/Türk Mehmet Behiç Bey'e teslim edildi. Ancak Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında nüfus sayımı yapılmadı.

Fuat Dündar'a göre, tahrir defterleri ve modernleşme dönemlerindeki nüfus sayımları hiçbir zaman resmen ve bütün olarak yayımlanmadı. Bilgiler hep bölük pörçük ve devletin uygun bulunduğu şekilde verildi. 1919 yılında yapılmış olan ilk resmî yayın, 1914 yılındaki "nüfus sayımı"nın sonuçlarıydı. (Bu yayının

amacı da Sevr görüşmelerinde Müslüman nüfusun büyüklüğünü göstermekti.) Aslında 1914'te sayım yapılmamış, 1906-1907 rakamlarına dayalı bir projeksiyonla, imparatorluğun tahmini nüfus birleşimi verilmişti. Buna göre toplam nüfus 18.520.000 kişi olup, bunun yaklaşık 15 milyonu Müslüman, 1,7 milyonu Rum, 1,2 milyonu Ermeni idi. Geriye kalan 620 bin kişi ise 18 etnik, dinî başlık altında toplanmıştı.

Yeni Türkiye kaç kişiydi?

Yeni kurulan devletin nüfusuna ilişkin çeşitli tahminler vardı. Örneğin G. K. Scalieri adlı Yunanlı istatistikçiye göre 10 milyon civarı, British Foreign Office'in 1924 tahminine göre 9 milyon, Fransa Hariciye Nezareti'nin tahminine göre 8 milyon civarı iken, İtalya diktatörü Mussolini'ye göre (bir nutkunda söylemişti) 6 milyondan fazla olamazdı. Tevfik Çavdar'a göre ise hem sayım yapılmasının amaçları hem de 1923'teki nüfus tahmini şöyleydi:

İlmi istatistik usullerle yapılan bir sayımda kuşkusuz en temel gaye o ülkenin zirai, ekonomik, askerî, beşeri, sosyal, kültürel, sağlık, eğitim gibi zaruri birtakım ihtiyaçlarını coğrafi nüfus nispetinde tespit edip bunların teminini sağlamak, ülkenin o alanlardaki açığını ve halkın temel gereksinimlerini gidermektir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımındaki en önemli amaçlardan biri de bu alandaki eksikliği gidermek gayesini taşımaktaydı. Bu istatistiki verileri elde edebilmek içinse tüm ülke genelinde büyük bir gayret, titizlik ve ciddiyetle yorucu bir çalışma yapmak kaçınılmaz olacaktır. Beynelmilel İstatistik Enstitüsü kriterlerine göre kapsamlı bir sayım yapmanın, Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yılların son derece kısıtlı imkânları göz önünde bulundurulursa oldukça zahmetli ve bir o kadar da masraflı, ancak çok zaruri bir iş olacağı herkesçe malumdu. Sayımın bir diğer önemli gayesi, nüfusumuzu bilmiyor oluşumuzun Avrupa'da aleyhimize kullanılıyor olmasıydı. Bu konu Sevr Antlaşması'ndan beri başımızı oldukça ağrıtan bir konuydu ve Anadolu'nun bazı ge-

niş aksamında Türk nüfusu çoğunluk teşkil etmesine rağmen görmezden gelinerek ve kasıtlı olarak yok sayılıyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu kozu İngilizler özellikle Musul ve Kerkük konularında oldukça mahir bir şekilde kullanmışlar ve o coğrafyalarda Türklerin azınlık oldukları iddialarını ortaya atmışlardı. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nde nüfusumuzun sayısının hâlâ bilinmiyor olması ise büyük bir eksiklik teşkil etmekteydi. Yeni Türkiye Devleti, Anadolu ve Doğu Trakya'yı içeren bir alanda kurulmuştu. Bu alanda, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki nüfusun 10 milyon dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Tahmin sözünü kullanmamızın temel nedeni, o dönemde yapılmış bir nüfus sayımının olmayışındır. Eldeki bilgilerin temel kaynağı vilayet salnameleridir. Bu arada, mütareke döneminde azınlıkların durumu ile ilgili olarak, başta kiliseler olmak üzere çeşitli kurumların tahminlerine de rastlanmaktadır. Bağımsızlık savaşı ertesinde bir tahmin yapma açısından kullanılabilecek bir başka kaynak da 1923 seçimleri için yapılan seçmen listeleridir. Bu listelerde seçme hakkına sahip erkek nüfus kayıtlıdır. Eldeki bilgilere göre söz konusu erkek nüfusun toplamı 5.473.891'dir. Demografinin kurallarına göre erkek nüfusun savaş sonunda toplam nüfusun %40'ı dolaylarında olduğu varsayılırsa (bu iyimser bir varsayımdır), Türkiye'nin genel nüfusunun 11-12 milyona ulaşabileceğini kabul etmemizde büyük bir hata payı olmayacaktır. 1923'te durum bu görünümdeydi.

Dolayısıyla gerçek nüfusu öğrenmek sadece gelecekteki politikaları belirlemek açısından değil, uluslararası arenada itibarı sağlamak için de gerekiyordu.

Sayım hazırlıkları

Bu konudaki ilk adım 2 Haziran 1926 gün ve 893 sayılı Umum Tahriri Nüfus İcrası Hakkında Kanun'la atılmıştı. Kanunun 3. Maddesi'nde "Halkın cevap vermeye mecbur oldukları sorularla tahrir ve hanelere numaralandırılması gibi nüfus sayımı neticesini temine mahsus bütün tedbirler İstatistik ve Nüfus Müdiri-

yet Umumiyelerince tespit ve bir talimatname ile tayin olunur” deniyordu. 4. Maddesi’nde ise “bütün devlet memurları, ordu mensupları, vilayet encümen-i daimileri azası, vilayetler ve belediyelerden maaş ve tahsisat alan memurlar, öğretmenler, okul öğrencileri, bütün okuryazarlar, mülkiye memurları” sayım memurluğunu kabul ve ifa etmeye mecburdurlar deniyordu. 5. Madde’de ise bu görevi kabul etmeyenlere 5 ila 25 lira arasında, görevi kabul etmeyi engelleyenlere ise 10 ila 50 lira arasında para cezası, 6. Madde’ye göre ise bu cezaları ödemeyenler için her 100 kuruşa 24 saat hapis cezası öngörülüyordu.

Sayım için hem memurlar hem de vatandaşlar açısından uygun bir sıcaklığın beklendiği ekim ayı seçilmişti. (1927 sayımı hariç bundan sonraki sayımlar ekim ayının 20-23. günlerine rastlatılacaktı.)

Halbuki Ratip Yüceuluğ’a göre ekim ayı şu nedenlerden dolayı çok da uygun değildi:

Türkiye’de ekim ayı göçebe nüfusun önemli bir kısmının toplu veya dağınık bir şekilde yaylalardan gerçek ikametgâhlarına döndükleri aydır. Bu nedenle sayım gününde bunların hatırı sayılır bir kısmının yollarda, ormanlık bölgelerde, ırmak kenarlarında konaklamış bulunmaları ve sayım dışı kalmaları muhtemeldir. Bu mahzuru önleyebilmek için muhtelif yerlerde konaklamak suretiyle kafileler halinde seyahat eden göçbelerin, sayımdan 15 gün önceden başlamak üzere, idare amirleri tarafından muhtarlar ve jandarma kuvvetleri tarafından yakından takip edilmesi, sayımlarının konakladıkları yerlerde yapılması uygun görülmüştür. Bu bakımdan Türkiye’de yapılacak nüfus sayımlarının ekim ayı içinde değil, nüfusun daha toplu bir durum arz ettiği kasım ayı ortalarında yapılması düşünülebilir. Ancak bu takdirde kışın şiddetle başlaması, Doğu illerinde bazı yolların geçit vermeyecek duruma gelmesi ve sayımın akamete uğraması muhtemeldir.

Ancak bu kaygılar dikkate alınmadı ve 28 Ekim 1927 tarihinde sayımın yapılması kesinleşti. Bu arada 1 Aralık 1926’da Sivas’ta, 14 Ocak 1927’de Ankara’da, 29 Şubat 1927’de Mer-

sin'de, 12 Nisan 1927'de Tekirdağ'da, 22 Nisan 1927'de Ödemiş ilçesinde ve bazı köylerde deneme sayımları yapılmıştı. Başlangıçta İstanbul'un Büyükkada, Heybeli, Burgaz, Kınalı adalarını kapsayan Adalar ilçesinde de deneme sayımı yapılması düşünülmüştü, ancak adalardaki yerleşimin toplu olmasından dolayı sayımın zaten kolay geçeceği ve elde edilecek tecrübenin diğer bölgelere bir faydasının olmayacağı öngörülerek bundan vazgeçilmişti. Deneme sayımlarında kapı numaralarının düzenli olmaması, evlerin çok dağınık olması, hane halkının kalabalık olması ve soruları anlamalarının güç olması gibi nedenlerle sayımın çok uzun sürdüğü veya sayım memurlarının öngörülenden çok nüfusu sayması gerektiği gibi sorunlar ortaya çıkmıştı.

10 Nisan 1927 tarihinde çıkarılan 1003 Sayılı Kanun'a göre ise memleket dahilinde içinde insan oturan ve insan oturması veya bulunması muhtemel olan ev, apartman, okul, kışla, dükkân, resmi daire, karakol, sabit çadır, mağara, kovuk, hamam, cami, kilise ve benzeri yerler gözden geçirilerek bozuk ve yanlış numaralar düzeltilecek ve numarasız yerler sağ tarafta 2'den, sol tarafta 1'den başlayarak yeniden numaralandırılacak, numara plakeleri evlere çakılacak ve numaralandırma masrafları ev sahiplerinden alınacaktı. Ayrıca belediye hudutları içinde kalan sokaklara isim verilecek, ilk ve son kapı numarasını içeren maddenî isim levhaları sokakların başına asılacaktı.

Mösyö Kâmil Jakar

Sayımı yürütecek kurumun başında Belçikalı bilim insanı Camille Jacquart (Türkçe söylenişi ile "Mösyö Kâmil Jakar") vardı. Belçika İçişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Genel İstatistik Dairesi'nde memurluktan genel müdürlüğe kadar çok uzun yıllar görev yapan Jacquart, Belçika'da üç kez genel sayım yönetmiş bir hukuk doktoruydu. Ülkesinde nüfusbilim ve diğer alanlardaki istatistiğin geliştirilip yayımlanmasına önayak olan, üniversitede istatistik dersleri veren Jacquart 1926-1929 arası Türkiye'de İstatistik Umum Müdürlüğü görevinde bulunacaktı.

Sayım tarihinde Türkiye idari taksimat itibarıyla 63 il, 328 ilçe ve 699 nahiyeden oluşuyordu. Köylerle birlikte yerleşim birimi sayısı 40.991 idi. Tüm ülkede görevlendirilen sayım memuru sayısı 52 bin civarında idi. Bunların 4 bin kadarı İstanbul'da görevlendirilmişti. Okuma-yazma oranının %11 civarında olduğu düşünülürse, bu sayımı yürütecek uygun nitelikte sayım memuru bulmanın zorluğu ortadaydı. Bu nedenle okuryazar ve eğitilmiş olmalarından ötürü genellikle her daireden ve her sınıftan devlet memurları ile özellikle Darülfünun, Mekteb-i Âliye ve Galatasaray Lisesi öğrencileri sayım işlerinde görevlendirildiler.

İstatistik Umum Müdürü Jacquart ile yardımcıları Celal Bey ve Selim Sabit Bey halkı ve sayım memurlarını aydınlatmak üzere Türkiye çapında konferans ve geziler düzenlediler. Gazetelerde sayımda sorulacak sorular yayımlandı, devlet dairelerinde amirler memurları, okullarda öğretmenler öğrencilerini aydınlattı. Başvekil İsmet Paşa *Ayın Tarihi Mecmuası*'nın Eylül 1927 sayısında yayımlanan uzun makalesinde nüfus sayımların önemini anlattı, halkı ve sayım görevlilerini bu kutsal görevi en iyi şekilde yerine getirmeye davet etti. 14 Ekim 1927 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde ise sayımdan beklenenler (sadeleştirilmiş dille) şöyle özetleniyordu:

Milletçe kuvvetimizi, sayımızı bilelim. Bunu 28 Ekim Cuma günü öğreneceğiz. O gün memlekette nüfus sayımı vardır. Hepimiz yazılmaya mecburuz. Nüfus sayımından dolayı hiç kimseden yeni vergi alınmayacaktır. Nüfus sayımı için ücret, masraf verilmeyecektir. Bütün masrafı devlet hazinesi ödemiştir. Memleketi iyi idare etmek için hükümetin her köyde, her şehirde ne kadar nüfus olduğunu bilmesi lazımdır. Bu suretle devlet işleri daha iyi, daha muntazam yürür. Hükümetin nüfus mevcudunu bilmesi katiyetten lazımdır. Nüfus bilmeyen hükümet karanlıkta yürüyor demektir. Hükümetimizin bütün maksadı, gayreti ahalinin saadetini, rahatını temin etmektir. Sayım işi memleketin idaresini daha fazla mükemmelleştirmek, vazifesini hakkıyla görebilmek içindir. 28 Ekim Cuma günü hepimiz bulunduğumuz yerlerde kalacak, sayım memurlarının gelmesini bekleyeceğiz. Memurlar gelince çoluk çocuğumuzu

bir bir eksiksiz yazdıracağız, isterse o saat doğmuş küçük bir bebe olsun, yine yazılacaktır. Sayım memurları herkese son derece nezaketle davranacaklar, biz halk da onlara karşı elimizden geldiği kadar yardım, kolaylık etmek mecburiyetindeyiz. 28 Ekim Cuma günü milletin mizan (ölçülme) günüdür. Bütün dünya bize bakıyor; sayımızın, kuvvetimizin derecesi o gün belli olacaktır. Hükümetin sayım için ilan ettiği emirlerine noktası noktasına riayet etmek vatan borcudur.

16 Ekim 1927 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de sayım memurlarının soracağı 15 soru şöyle açıklanmıştı:

- 1) Hane veya o binanın numarası. 2) Aile, lakab, peder ismi ve isim. 3) Yazılan erkek midir, kadın mı? 4) Doğduğu tarih. (Eğer bu tarihi bulup söylemek imkânı olmazsa sadece kaç yaşında olduğu yazılacaktır.) 5) Doğduğu yeri yazdıracaktır. 6) Hal-i medeni yani bekâr mı, evli mi, dul mu, boşanmış mı, boşanmamış mı? (Evlenip ayrılanlar bekârım demeyecekler. Boşanmışsa boşandığını söyleyerek dul erkek yahut dul kadın diyecekler. Tekrar evlenmişse evli diye yazdıracaklar.) 7) Ana lisanı. Aile arasında ne lisanla konuşulduğunu yazdıracaklar. 8) Daimi ikametgâh. (Mesela doğduğu yer başkadır. O gün orada herhangi bir yerden muvakkat bulunuyor fakat asıl daimi surette başka yerdedir.) 9) Hangi tabiiyetten olduğu. (Türkse Türküm, Fransızsa Fransız, Sırp tabiiyetinde ise Sırp.) 10) Mesleği, sanatı, eğer yoksa ne ile geçindiği. 11) Okuyup yazmak bilip bilmediği. Yalnız okumak biliyorsa onu da söyleyecek. 12) Hangi dinde olduğu. 13) Vücutta sakatlığı, noksanlığı varsa nelerdir? 14) Evvelce nüfusa kaydedilmiş midir? Edilmişse nerede kayıt edilmiştir? 15) Elinde nüfus tezkeresi veyahut hüviyet cüzdanı var mıdır? Herkes bu on beş suali şimdiden okuyup cevaplarını hazırlarsa o gün memur gelince yazdırması hem kolay hem tahrir işi çabuk bitmiş olur.

Beklenen gün gelmişti. 28 Ekim 1927 Cuma günü sabah 08.00'da sayım başladı. Halkın sayım memurlarını nasıl karşıladığını 29 Ekim 1927 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinden okuyalım:

Saat tam sekizde sayım memurlarının kapıları çalmaya başlamasıyla sokaklarda küçük bir hareketlilik başladı. Bir baba aile bireylerini sayım cetveline yazdırıyor, yan komşusu önceden hazırladığı cetveli memura vermek üzere kapısının önünde bekliyordu. Sayım işine büyük ilgi gösteren halkımız sayım memurlarına vakit kaybettirmemek için görevlileri kapılarının önlerinde karşılıyordu. Bazı aileler pencerelerinden sokağı izliyor ve sayım memurları evlerine yaklaştığında ellerinden gelen kolaylığı göstererek ve sayım memurları gelmeden önce yapmaları gereken hazırlıklarını bitirmiş olarak milli görevlerini yerine getiriyorlardı. Şehrin hiçbir bölgesinde düzensizlik gözlemlenmiyordu. Kadınlar ve çocuklar evlerinin önüne bile çekinerek çıkıyorlardı.

Sayım günü yolculuk yapanlarla ilgili olarak 29 Ekim 1927 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde “İstanbul’dan gelen yolcu treni Beylikahur’da durdurulmuş ve Beylikahur sayım memurları tarafından trendeki yüz yetmiş yolcunun sayımı yapılmıştır. Yolcuların sayım işlemi biter bitmez tren yoluna devam etmiş ve tren ancak beş buçukta şehrimize gelmiştir” veya “Ankara treni dün Haydarpaşa’ya gelmiş ve orada tahrir edilmiş, yolcular istasyonda topların atılmasını bekliyorlardı. Konvansiyonel treni Edirne’ye giderken Bakırköy’de sayımı yapılmıştır. Herkes evinden çıkmadığı için trende yalnız bir tek yolcu bulunmakta idi. Bu yolcunun da geceden bindiğine ihtimal verilmektedir” gibi haberler vardı.

Sayım memurlarının en zorlandıkları konu yaş meselesi olmuştu. 29 Ekim 1927 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle yazıyordu:

Kadınlardan birçoğu yaşları sorulduğu vakit garip bir vaziyet takınarak: “Yaşımızı ne yapacaksınız? Biz evli, çocuklu kadınız” mukabelesinde (karşılığında) bulunmuşlar fakat tahrir (sayım) için yaşın elzem (gerekli) olduğuna ikna edilince de: Memur beyler yaşımı soruyorlar, gösterelim diyerek işin içinden çıkmamışlardı. Mamafih (bununla birlikte) cetvellerde kadınların yaş ekseriyetle 25, 30, azami 35 rakamlarıyla dolmuştur.

Aynı gazeteye göre sayımda zorluk çekilen konulardan biri de gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu semtlerde Türkçe bilmeyenlerin sayımı olmuştur. *Cumhuriyet* yazarına göre Rumların yoğun olarak yaşadıkları İstanbul ve diğer şehirlerin belli başlı semtlerinde (örneğin Beyoğlu'nun Tatavla, Elmadağı, Kalyoncucu semtlerinde) her ne kadar Rumca bilen tercümanlar görevlendirilmiş ise de, cetvelde yazılan soruların Rumca'ya tercüme edilerek tekrar cevap alınması zorlukla mümkün olabilmisti. Zorluklar Galatasaray Lisesi'nin öğrencilerinin yardımıyla çözülmüştü.

Aynı gazetede sayım sırasında yaşanan “komik” olaylara dair de şu örnekler verilmişti:

Tahrir (sayım) esnasında öyle tuhaf hadiseler, gülünç vakalar (olaylar) olmuştur ki, bunların hepsini ayrı ayrı kayda imkân yoktur. Tahrir cetvellerinde “vücudunda sakatlık olup olmadığı, varsa neler olduğu” hanesini imla etmek için tahrir memurları öyle sorulara muhatap olmuşlardır ki, bunlar başlı başına birer mizah konusu teşkil eder. Bilhassa ihtiyar hanımlardan birçokları: “Acaba ayaklardaki sızıları yazdırsam mı? Belki hastaneye falan giderler de tedavi ederler” diye kızına, gelinine danışıyor, bir kısmı da: “A!.. Hiçbir şeyciğim yok! Niçin sakat olacaktım!” cevabını veriyorlardı. “Meslek veya sanat” sorusuna da bazı kadınlar benzer şekilde komik sayılabilecek cevaplar vermişlerdir: Kadınların ekserisi: “Kadın kısmının ne sanatı olabilir? Oğlumun sayesinde çok şükür bey gibi yaşıyoruz,” mukabelesinde (karşılığında) bulunuyorlardı. Mamafih (bununla birlikte) birçok tahrir memurları aynı sual ve cevaplar için mntıkaları dahilinde hayli yorulmuşlar, tahrir cetvellerini noksansız yazabilmek için suallerini müteaddid defa (defalarca) sormaya mecbur kalmışlardır.

Ratip Yüceuluğ'a göre Doğu vilayetlerinde bir sayım memuruna diğer illerdeki sayım memurlarının sayması gereken nüfusun iki, üç katı kadar nüfus düşüyordu. Bunların sayımının diğer illerle aynı günde bitirebilmesi için sayıma birkaç gün önce başlanmasına müsaade edilmişti. Göçebelere bir kısmı

ise sayım gününden önce numaralanmış olan çadırlarında sayılmış, bir kısmına dönüş yolunda rastlanarak kaydedilmişlerdi. Sayım gününden önce dönenlerden bir kısmının gittikleri yer belli olmadığından sayım dışı kalmış olmaları muhtemeldi. Elbette büyük şehirlerde dahi numaralandırma ve sokak adlarının eksikliği dolayısıyla yaşanan sorunlar da çok fazlaydı.

Sayımın en erken bittiği iller Ankara, Edirne ve Konya, en geç bittiği iller ise İstanbul ve İzmir'di. 29 Ekim 1927 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine göre bütün gün sokaklarda gezmeye alışan bazı İstanbullular için son derece sıkıcı bir gündü. Kimi aileler kendi aralarında tavla, domino gibi oyunlar oynayarak zaman geçiriyordu. Birçok evden gramofon, piyano, ud, keman, saz gibi müzik aletlerinin sesleri dışarıya kadar geliyor, hoş bir seda oluşturunuyordu. Öyle ki, İstanbul'da gramofonun en fazla çalındığı gün sayım günü olmuştu.

Daha önce belirtildiği gibi, sayımdan önce Türkiye'nin nüfusu 8 milyon olarak tahmin edilmekteydi. Sayımı yürüten Mösyö Jacquart'ın tahmini ise 10 milyon civarıydı. Ancak sayım sonuçları herkesi şaşırttı ve sevindirdi.* Nüfus 13.648.270 kişi idi. Bu nüfusun 6.563.879'u erkek, 7.084.391'i kadındı. Yani kadın nüfus, erkek nüfustan 520.512 kişi fazlaydı. Bunun temel nedeni 1911-1922 arasındaki savaşlardı. Erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olduğu iller şunlardı: Adana, Ankara, Bayezid (bugünkü Ağrı), Bitlis, Cebelibereket (bugünkü Osmaniye), Diyarbakır, Hakkâri, İstanbul, İzmir, Kars, Kırklareli, Maraş, Mersin ve Van.**

Medeni duruma göre dağılım

1927 Nüfus Sayımı'na göre bekâr erkek nüfus 3.642.733, evli erkek nüfus 2.792.069 olup, bekâr kadın nüfus 2.978.006, evli kadın nüfus ise 2.969.160 kişiydi. Yani bekâr erkek nü-

* Sayım sonuçlarına inanmayanlar ancak 1935 ve 1940 sayımlarından sonra ikna oldu.

** Bu tarihten itibaren her beş yılda bir yapılan genel nüfus sayımlarında cinsiyet oranlarının erkekler lehine sürekli arttığı gözlenenecekti.

fus, bekâr kadın nüfustan 664.727 kişi fazlaydı. Bekâr kadın nüfusun en yüksek olduğu iller Kars ve Hakkâri idi. Bu farkın İslami usullere göre yapılan çokeşli evliliklerden ileri gelmesi çok muhtemeldi, çünkü tekeşli evliliği mecbur kılan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile nüfus sayımının arasında 1,5 yıl gibi kısa bir süre vardı. Nitekim bir erkeğin resmî nikâhı bulunmayan bir kadınla her ne isim altında olursa olsun birlikteliği tahrir cetvellerine bekâr olarak kaydedilmişti. Sayımda metresi olanlar ve bu metreslerinden çocuğu bulunanlar haklarında resmî nikâhı olmadığından dolayı nüfus sayımı kâğıtlarına kadın ve erkek bekâr olarak ve aynı ikametgâh adresinde kaydedilmişti.

Bir başka dikkat çekici husus, Türkiye genelinde dul kadın nüfusunun, dul erkek nüfusundan 10 kattan daha fazla olmasıydı. Hatta bazı illerde bu oran daha da yüksekti. Örneğin Denizli'de 25,8 kat, Burdur'da 21,7 kat, Antalya'da 19,8 kat, Ordu ve Trabzon'da 19 kata yakın, Kütahya ve Rize'de 18,4 kat, İçel'de yaklaşık 18 kat, Muğla'da 17,6 kat, Şebinkarahisar'da yaklaşık 17 kattı. Bu da 1911-1922 arasındaki savaşlarda erkeklerin ölmesiyle ve kadınların erkeklerden daha fazla yaşamasıyla ilintiliydi. 1927 sayımında ayrıca evliliklerin ayrıntıları (bekâr-bekâr, dul-dul, dul-bekâr, bekâr-boşanmış, boşanmış-boşanmış vb) bile belirlenmişti.

Anadillere göre dağılım

1927 Nüfus Sayımı'nda "konuşulan adadiller" de sorulmuştu. Buna göre 11.777.810 kişinin adadili Türkçe, 1.184.446 kişinin adadili Kürtçe, 134.273 kişinin adadili Arapça, 119.822 kişinin adadili Rumca, 95.901 kişinin adadili Çerkesçe, 68.900 kişinin adadili Yahudice, 64.745 kişinin adadili Ermenice, 21.774 kişinin adadili Arnavutça, 20.554 kişinin adadili Bulgarca, 11.465 kişinin adadili Tatarca, 8.456 kişinin adadili Fransızca, 7.248 kişinin adadili İtalyanca, 1.938 kişinin adadili İngilizce, 1.687 kişinin adadili ise Acemce (Farsça) idi. Adadili Abazaca, Boşnakça, Çingenece, Gürcüce, Lazca ve Pomakça olanlar 1927

sayımında gösterilmemişti.* Roma Büyükelçiliği'nin 19 Kasım 1927 tarihli raporundaki şu ifadeler faşist İtalya'da bu tektipleşmenin nasıl memnuniyet yarattığını gösteriyordu:

Roma matbuatı erkânından bir zat (...) on beş milyon nüfusun heman yüzde doksan beşi tamamıyla Türk ırkına mensup olması memleketimizin yekpare (tek kısım) ve müttehit (birleşik) bir milletten terkip etmek (oluşmak) gibi mühim bir kuvvet irâ'e eylediği (oluşturduğu) ve gerek Avrupa'da gerek Balkanlar'da bu rakamlara yakın, hatta daha fazla nüfusu olan devletlerin bir ırktan terkip etmemesi binaenaleyh 'homojenite (tek yapıda) bulunmaması o memleketlerin esbabı zaafını (başarısızlık sebeplerini) göstermekte olduğunu şu itibarla Türkiye'nin Avrupa'nın kuvvetli devletlerinden mabudiyetine (sayılmasına) hükmetmek lazım geleceğini söyledi. İtalyanların bu tarzdaki telakkilerinin (düşüncelerinin) kıymeti ve ehemmiyeti aşikâr bulunduğundan arz-ı keyfiyete müsaraaat eylerim efendim.

Dini aidiyete göre dağılım

Fuat Dünder'in aktardığına göre, 1927 Nüfus Sayımı için çıkarılan 21 Temmuz 1926 tarihli ve 3810 Sayılı Kanun'da din sorusu için verilen izahat şöyleydi: "Yalnız Hristiyanlar için mezhep de ilave olunur: Mesela Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni, Ermeni Protestan, Ermeni Katolik." Sayımlarda elde edilen sonuçlar, İslâm, Musevi, tüm mezhepleri ile Hristiyanlık, Ateistler ve meçhul ve diğer dinler diye tasnif edilmişti. Burada ilginç olan, yapılan tüm sayımlarda İslâm'ın mezhep dağılımının öğrenilmek istenmemiş olmasıydı. Sonuçta 1927 Nüfus Sayımı'na göre nüfusun %97,36'sının Müslüman, %2,64'ünün Müslüman olmayan gruplardan oluştuğu açıklandı.

Ülkede toplam 28.705 camii vardı. Diğer ibadet mekânları sayılmamıştı. Bu sayılar Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel çeşitliliğine karşılık Türkiye Cumhuriyeti'nin dinî açıdan tektip-

* Bu diller 1935 sayımında ve onu izleyen sayımlarda (sadece 1940 hariç) gösterildi.

leştğini gösteriyordu. Müslüman olmayan nüfusun %80'den fazlası İstanbul, İzmir ve Mardin vilayetlerinde yaşıyordu. Çanakkale, Diyarbakır, Ankara, Sivas, Yozgat, Siirt, Malatya ve Kayseri de 9.585 ila 3.254 kişi arasında gayrimüslim nüfusa sahip vilayetlerdi.

Eğitime göre dağılım

1927 Nüfus Sayımı'na göre ülkede 14.425 okul vardı. Okul sayısının en yüksek olduğu iller Konya (819 okul), Kocaeli (634 okul), Bursa (591 okul), Kastamonu (566 okul), Trabzon (542 okul), Ankara (521 okul), İzmir (520) okul iken, İstanbul 177 okulla orta sıralarda yer alıyordu. 31 vilayet İstanbul'u geçiyordu; dahası Bilecik, Şebinkarahisar, Sinop, Tekirdağ gibi nispeten küçük vilayetlerin okul sayısı bile İstanbul'dan fazlaydı. En az okula sahip iller ise Hakkâri (2 okul), Siirt (17 okul), Diyarbakır ve Mardin (19 okul), Beyazıt (21 okul), Bitlis (25 okul), Urfa (28 okul) idi.

7 yaş ve üzeri nüfus esas alındığında okuryazar kişilerle, okuyabilen ancak yazamayan kişilerin toplamının genel nüfusa oranları erkeklerde %17,42, kadınlarda %4,63 ve genel ortalama %10,58 idi. Okuryazarlığın en düşük olduğu il Hakkâri (%3,08), en yüksek olduğu il, okul sayısının düşüklüğüne rağmen İstanbul (%53,7) idi. Kadınların okuryazarlık oranları erkeklere göre çok düşüktü. Öyle ki 53 ilde %5'in altında, 52 ilde %4'ün altında, 48 ilde %3'ün altında, 38 ilde %2'nin altında, 15 ilde %1'in altındaydı. Kadınların en çok okuryazar olduğu bölge Bursa ili hariç Marmara Bölgesi, en düşük olduğu iller ise Ege ve Akdeniz hariç ülkenin diğer bölgelerine dağılmıştı.

Mesleklere göre dağılım

1927'deki nüfusun diğer ayrıntılarına gelince: Nüfusun 3.305.879'u (%24'ü) şehirlerde, 10.354.396'sı (%76'sı) kırsal bölgelerde yaşıyordu. Sayım esnasında mesleğin ne olduğu so-

rusuna verilen cevaplar şu kategorilerde toplanmıştı: Ziraat, sanayi, ticaret, serbest meslek, memur, hâkim, ordu mensubu, P.T.T. görevlisi, muhtelif işler, mesleksiz. Nüfus sayımı sonucu 1927 yılında Türkiye genelinde 8.278.273 kişi “mesleksiz” kategorisine alınmıştı.

Sayıma göre ülkede 65.245 işyeri vardı. Bunların sadece 155’inde 100’den fazla işçi çalışıyordu. Sanayide çalışan 299.000 nüfus vardı, ticari nüfus 255.000 kişiydi. İstanbul 794.444 kişilik nüfusuyla Türkiye’nin en kalabalık vilayeti idi. İzmir 526.005 kişiyle ikinci, Ankara ise 404.720 kişiyle üçüncü büyük vilayetleriydi. Hakkâri 24.980 kişilik nüfusuyla en küçük vilayeti idi, onu 75.329 kişiyle Van, 83.614 kişiyle Burdur, 90.066 kişiyle Artvin vilayetleri izliyordu.

1927 Nüfus Sayımı, ayrıca bedensel engelleri (körlük, sağırılık, topallık, çolaklık, kamburluk ve diğer engelleri) de tespit etmişti. Buna göre nüfusun 193.348 kişisi bedensel engelli idi; bunların 57.500’ü kadın, 135.848’i ise erkekti.

Nüfusun “gizlisi” kimlerdi?

1927 Nüfus Sayımı sonuçları, o yılın nüfus kütüklerinden 494.476 kişi eksik çıkmıştı. Yetkililere göre eksiklik, köylerin sayımından, kom, oba, huğ, ağıl gibi yerlerin ve göçebe nüfusun sayımlarının yapılmasında tedbir alınmamasından kaynaklanmaktaydı. Bu eksik nüfus “mektum” (gizli) nüfus olarak adlandırıldı ve bunun ara sayımlarla tamamlanmasına çalışıldı.

Ancak Rıfat N. Bali, T.C. Başvekâlet İstatistik Umumi Müdürlüğü’nün Başvekil İsmet Paşa’ya hitaben yazdığı 18 Mart 1933 tarihli ve 475 sayılı bir yazıya dayanarak 1930 yılında, Emniyet Umum Müdürlüğü’nün Türk ve Müslüman olmayanların nüfusunu belirleyen bir çalışma yaptığını tespit etti. Yazı, bu çalışmada elde edilen sayılarla, 1927 Nüfus Sayımı sonuçları arasındaki uyumsuzluk üzerine Başvekil’in sorusuna cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştı. Yazıyı kaleme alan, Başvekilliğin isteği üzerine sayımı yapan memurlarla görüşüldüğünü ve şu sonuçlara ulaştığını belirtiyordu:

1. Nüfus tahririnde [sayımında] ırki milliyetler konuşulan lisanazaran tayin edilmiş ve mümkün olan kontrol şeraiti [şartları] cami [toplam] olarak yapılmıştır.

Hâlbuki aldığım izahata nazaran Emniyet İşleri'nin topladığı malumat nüfus kayıtlarından alınmıştır ki, bu kayıtların itimada şayan olmadığı malumdur. Çünkü birçok ölenlerin ve muhacirlerin kaydı silinmediği gibi birçok doğumlar ve muhaceretler de kayıt olunmamaktadır. Bu cihet, işbu malumatı toplayan kimseler tarafından da tasdik edilmektedir. Her iki nevi malumat arasındaki fazlalığın, bir nüfus tezayüdüne (artışını) tekabül edip edemeyeceğini de ayrıca hesap ettim. En yüksek tezayüd nispetleri (oranları) kabul edilse bile arada yine mühim bir fazlalık kalmaktadır. Şu halde muhtelif milliyetlerde görülen fazlalığı nüfus tezayüdünden ziyade bu kere toplanan malumatın sağlam bir menba (kaynak) ve esasa istinat edememesine (dayanmamasına) atfetmek icap eder.

2. Gayrimüslimler miktarına gelince, Emniyeti Umumiye Müdürlüğü'nün din tasnifatı sistematik bir manzara arz etmiyor. Din isimleri arasında bir din ifade etmeyen (İslav, Bulgar Malakan) tabirleri olduğu gibi buna mukabil Ortodoks hiç görünmemektedir. Bu itibarla Emniyet İşleri Müdürlüğü'nün rakamlarını tahrirle (yazı ile) mukayeseye hiç imkân göremiyorum. Bizim tasnifimize dâhil olmıyan kısımların yekûnu da tahrir tasnifinde sair dinler namı altında gösterilen yekûndan pek yüksek derecede farklıdır.

Bu malumat da yine nüfus kayıtlarına istinat ettiğine ve birer birer kayıt edilmiş cetveller üzerinde sistematik bir tadat (sayım) neticesi olmadığına göre bu malumatın da birçok maddi hataları ihtiva etmesi (içermesi) muhtemeldir.

Esasen kütlelere şamil (kitleleri kapsayan) malumatın alalade muhabere veya defter üzerinde tahrir veya tahmin gibi usullerle cem edilmesi (toplanması) doğru olamaz. Çok sahih (doğru) ve muntazam nüfus hareket kayıtları oldukça bu gibi malumatın ancak tahrirlerle tayini mümkün olabileceği dünyaca kabul ve riayet edilmiş bir esastır.

Gerçi tahrir neticelerinin de riyazi (matematiksel) bir sıhhat ifade etmesi beklenmez ise de tahrirde alınan tedabirin (ön-

lemlerin) ve teknik esasların, faaliyet vasıtaları ve teşkilatın hiç birisi olmaksızın kontrolsüz bir surette bu tarzda toplanan malumatın daha ziyade hatalı olacağı aşikârdır.

1930'daki "Gizli Nüfus" Sayımı

Hükümet 1935 Ekim ayında yapılacak nüfus sayımı için çıkardığı 29 Mayıs 1934 tarihli ve 2465 Sayılı Umumî Nüfus Sayımı Hakkında Kanun'un ardından 15 Temmuz 1934 Gizli Nüfusların Yazımı Hakkında 2752 Sayılı Kanun'u yürürlüğe koydu. Resmî ifadeye göre nüfus kütüğüne yazılmamış olanların yazılması ve ölenlerin ve kaybolanların silinmesi ve evliliklerin kaydının yapılması hedefleniyordu. Ancak ilginç olan, bu kanun tasarısını Meclis'e getiren "Başvekil İsmet" imzalı 3 Temmuz 1934 tarihli gerekçe metninde, Kasım 1933 ile 31 Mayıs 1934 tarihleri arasında yapılan gizli nüfus sayımı sonuçları açıklanıyordu. Yani 1930 yılında Emniyet Umum Müdürlüğü'nün yaptığı türden bir "gizli nüfus sayımı" daha yapılmıştı. Başvekil bu sayımın hangi yönetmeliğe göre yapıldığını açıklamamıştı. Sadece gizli nüfus sayımına göre, "2.504.289 gizli doğum, 1.532.959 gizli ölüm ve 669.784 gizli evlenme tespit edilmiştir," demişti.

Yeni çıkarılan 2752 Sayılı Kanun uyarınca yapılan "gizli" nüfusu tespit edecek sayım 1 Eylül 1934 tarihinde başladı, kanun gereği iki ayı aşkın sürede 3,5 milyon kişinin nüfus kütüğüne yeni kaydı yapıldı. Yazım süresinin 1 Haziran 1935'e kadar uzatılması da kabul edildi. Nevzat Onaran'a göre, gizli nüfus sayımı 1937 yılında da yapıldı. Dâhiliye Vekâleti, umumi müfettişlere, vilayetlere ve Teftiş Heyeti Reisliği'ne gönderdiği 10 Mart 1937 tarih ve 2530/781 numaralı ve 21 Haziran 1937 tarih ve 7251/2317 no'lu tamimlerde gizli nüfus sayımı görevini yapmayan muhtarla ihtiyar heyetinin cezalandırılacağını bildirdi. Dâhiliye Vekâleti daha sonra da gizli nüfus hakkında uyarıda bulunmayı sürdürdü. Yazım işlemiyle ilgili özel konulara da açıklık getirmek amacıyla, vilayetlere ve kazalara gönderdiği

22 Temmuz 1937 tarihli ve 2539 sayılı ile 22 Temmuz 1937 tarihli ve 8641/58 sayılı tamimlerle “halkın hangi unsurdan olduğunu” ve her bir cemaat ile din için ayrı ayrı birer cetvelin hazırlanmasını istedi.

1940 Nüfus Sayımı'nda sayım memurlarına yönelik yayımlanan talimatnamede sayım defterine yazılacak malumatla ilgili olarak “İslam olanlar için mezhep zikredilmeksizin yalnız “İslam”, Museviler için ‘Musevi’, Hristiyanlar için ‘Protestan, Katolik, Ortodoks, Gregoryan’ mezhepleri zikredilmek suretiyle cevap verilecektir. ‘Hristiyan’ veya ‘Ermeni’ gibi mezhebi ve dini vazıhan [açıkça] ifade etmeyen cevaplar yazılmamalıdır,” denmekteydi. Aynı şekilde İstatistik Umum Müdürü Celâl Aybar'ın 12 Ekim 1940 tarihinde Ankara Radyosu'nda yayımlanan konuşmasında sayım memurlarına yönelik olarak “Sünni, Şafi, Alevi vesaire hiçbir mezhep veya tarikat tefriki yapılmadan yalnız İslam yazılacaktır,” deniyordu. Yani Müslüman nüfusun alt kırılımlarının gizlenmesi, buna karşılık İslâm dışındakilerin ayrıntılı biçimde bilinmesi hedefleniyordu.

Muhtemelen 18 Ağustos 2007 tarihinde, dönemin Türk Tarih Kurumu (TTK) Başkanı Yusuf Halaçoğlu'nun “Araştırmalarımızda şunu gördüm ki pek çok Kürt dediğimiz insanlar Türkmen asıllı. Yapısal olarak söylüyorum ama bununla beraber bir şey daha ifade ediyorum. Bunlar fantezi değil. Söyleyeceğim şey bugün Kürt olarak bilinen, hatta ve hatta şöyle söyleyeyim, Kürt-Alevi olarak bilinen birçok insan da maalesef Ermeni dönemleri. (...) Bütün bunları yabancı arşiv belgeleri ve o tarihte yapılmış birtakım araştırmalardan söylediğimi belirtmek istiyorum,” şeklindeki itirafı muhtemelen bu “gizli nüfus” sayımı sonuçlarına dayanıyordu.

Özet Kaynakça

- Bali, Rifat N. “1930 Yılında Yapılan Bir Nüfus Çalışması ve ‘Dönme Listeleri’”, *Toplumsal Tarih*, sayı 166, Ekim 2007, s. 66-67.
- Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Çivi Yazıları, Ankara, 2000.
- Jacquart, Camille. 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarıyla Türkiye Nüfusu*, İUM, Türk Ocakları Merkez Hey’eti Matbaası, Ankara, 1928.
- Köse, Mustafa. 1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Onaran, Nevzat. “1934 ‘gizli nüfus’ fişlemesi”, *Evrensel Hayat*, 2 Eylül 2007, s. 8.
- Toprak, Zafer. “Cumhuriyet Ankarası’nda İlk Nüfus Sayımı (Tecrübe Tahriri-1927)”, *Ankara Dergisi*, cilt 1, sayı 2, Mayıs 1991, s. 57-66.
- Yüceuluğ, Ratip. *Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi; Türklerde Nüfus Sayımları ve Tarihçesi, Türkiye’de İstatistik Teşkilatı ve Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Ankara, 1947.

BİR DÖNEMİN SONU: 1927 CHF KONGRESİ ve NUTUK

Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru ile Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışından yedi yıl sonra, 1 Temmuz 1927 günü İstanbul'a geldiğinde halk kendisini büyük sevinçle karşılamıştı. Bu yedi yılda neler olmamıştı ki... “Yedi düvele karşı Kurtuluş Savaşı” kazanılmış (1919-1922); Saltanat kaldırılmış (1922); Ankara başkent olmuş (1923); Cumhuriyet kurulmuş (1923); Hilafet kaldırılmış (1924); Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924), Şapka Kanunu (1925), Medeni Kanun (1926) gibi Kemalist modernleşmenin temel metinleri kabul edilmiş; 150'likler (1924), Takrir-i Sükûn Kanunu (1925) ve İstiklal Mahkemeleri (1920-1927) ile muhalefet susturulmuş; İzmir Su-ikastı Davası (1926) ile önemli siyasi rakipler radikal biçimde tasfiye edilmişti. Sıra, muzaffer bir komutan olarak eski payitahta, İstanbul'a dönmeye ve zaferini kaleme almaya gelmişti. Mustafa Kemal, Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı üç ay boyunca, 15-25 Ekim 1927'de toplanacak CHF Kongresi'nde okuduğu *Nutuk* üzerinde çalışacaktı.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk kongresinin ne zaman toplandığı, dolayısıyla 1927'deki kongrenin kaçınıcı kongre olduğu günümüze dek tartışma konusu olmuştur. Fırkanın nüvesini oluşturan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (A-RMHC) kuruluşu, 4 Eylül 1919 olarak kabul edilir. A-RMHC'nin 23 Nisan 1920'de açılan TBMM'de “Birinci Grup” adıyla siyasi bir gruba dönüşmesinin tarihi 10 Mayıs 1921'dir. Mustafa Kemal'in “Halk Fırkası”nı kuracağını açıklamasının tarihi 6 Aralık 1922'dir. Halk Fırkası'nın “Dokuz Umde” denen temel ilkelerini açıklamasının tarihi 8 Nisan 1923'tür. Halk Fırkası'nın “siyasi” bir parti olarak “fiilî” kuruluşu, İzmir'in

Kurtuluşu'nun birinci yıldönümü olan 9 Eylül 1923'e rastlatılmıştır. Yürürlükteki Cemiyetler Kanunu uyarınca, faaliyete geçmek üzere Halk Fırkası'nın tescili için Dâhiliye Vekâleti'ne başvurulmasının, yani "resmî kuruluş" beyannamesinin tarihi, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre 11 Eylül 1923 veya 11 Ekim 1923'tür. (İki ayrı kayıt vardır.) CHP konusunda çalışmalarıyla tanınan Hakkı Uyar'a göre bu tarih 23 Ekim 1923'tür. Halk Fırkası'na (o dönemin imlasına uygun olarak) "Cümhuriyet" ibaresinin eklenmesinin tarihi 10 Kasım 1924'tür.

Bu tarihlerden hangisi esas alınıralsa alınsın, 1927'deki kongrenin ikinci kongre olması gerekirken 1927 yılının başına göre "birinci kongre" idi. Örneğin Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yayımladığı *Ayın Tarihi* dergisinin, kongreye ayrılan Ekim 1927 tarihli 43. sayısında başlık "Cümhuriyet Halk Fırkası'nın İlk Kongresi" idi. Mustafa Kemal kongrede partinin kuruluşunu A-RMCH'ye ve ilk kongreyi 1919 Sivas Kongresi'ne götürerek 15-24 Ekim 1927 kongresini "ikinci kongre" diye nitelediği ve derginin, bu konuşmayı satır satır yayımladığı halde başlığını bu şekilde bırakması ilginçti. Dahası, kongre zabıtlarına dair kitabın kapağında sadece "Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi 1927" yazarken, İsmet Paşa, kongreyi "Efendiler, Cümhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci büyük kongresi hitam bulmuştur," diyerek kapattığı için, bu tarihten itibaren, bu kongre resmî tarih yazımına "İkinci kongre/kurultay" olarak geçmiş, 1931 kongresi zabıtları da CHF Üçüncü Büyük Kongresi başlığıyla yayımlanmıştır.

Uykusuz geceler

Falih Rıfki'ya (Atay) göre bu kongrede okunan *Büyük Nutuk* şöyle yazılmıştı:

Uzun saatler süren diktelerden sonra yazarlar sekiz on saatlik bir uykuya gittikleri zaman Atatürk bir banyo alır, giyinir, akşam davetlilerine o gün yazdıklarını okutmak üzere sofraya

inerdi. Okuma ve o günkü yazılar üzerine konuşmalar da saatlerce sürerdi. Bu defa dinleme ve konuşmalardan yorulanlar uzun bir rahatlama için evlerine dönerler, Atatürk çok defa kısa bir uykudan sonra bir gün önceki çalışmalarına koyulurdu. Bu kadar sıkı çalışma haftalarca sürmüştür. Cümleler, kelimeler ve noktalar üzerinde titizce durduğunu unutmayınız.

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) de şöyle der:

Atatürk, fikrî alanda da cephedeki kadar destanî bir adamdı. Biz bunu ilk defa *Büyük Nutuk*'unu hazırlayıp yazarken gördük. Bunun üstünde bütün bir gün gece yarısına, bazen şafak söküneye kadar emek sarfettiği olurdu. Ertesi akşam hepimizi toplar, yazdıklarını ve sıraya koyduğu vesikaları hep bir arada okumamızı isterdi. Bazı akşamlar kendisi okur, biz dinlerdik. Fakat bu boşuna bir dinleme değildi. Daha doğrusu, yalnız dinlemek zevkiyle kalmazdık. Her beş veya on dakikada durup okudukları hakkında fikir ve görüşlerimizi söylemeğe mecbur tutulurduk. Atatürk, mülâhaza ve mütalâalarımızı derin bir dikkatle karşılar ve bazen bu mütalâa ve mülâhazalar neticesinde, kim bilir kaç saatlik emek sarfederek yazıp çizdiklerini baştan aşağıya değiştirirdi.

15 Ekim 1927 Cumartesi günü, saat tam 10.00'da Mustafa Kemal TBMM salonuna girmişti. Üzerinde şık bir lacivert jaketata (Fransızca "jacquet à taille" yani "kuyruklu ceket" denen resmî giysi) vardı. Durmayan alkışlar arasında kürsüye yürüdü ve başıyla salondakileri selamladı. İlk cümlesi, "Halk Fırkası Kongresi açıldı," olmuştu. Kısa bir açılış konuşmasından sonra, kürsüyü Fırka Genel Başkan Vekili İsmet Bey'e bırakmıştı. Ardından Başkanlık Divanı seçilmişti. Divanı İsmet Bey'in yanı sıra Afyon Milletvekili Ruşen Eşref (Ünaydın), Van Milletvekili Hakkı (Ungan) Bey, Zonguldak Milletvekili Ragıp (Özdemi-roğlu) Bey oluşturuyordu. Ardından tüzük gereğince Program, İrşad ve Neşriyat, Nizamname, Murakabe (denetim) Raporları Tetkik ve Bütçe Tetkik-i Hesabat Encümenleri (komisyonları) seçilmişti.

CHF, “Radikal Antant”a davet ediliyor

Kongrede ayrıca Radikal ve Mümasili Demokrat Fırkaları İtilaflı'na katılma teklifi incelenmişti. Zafer Toprak'a göre, Mete Tunçay'ınki de dahil pek çok kaynak kitapta hiç üzerinde durulmayan bu madde çok önemliydi. İki dünya savaşı arasında Üçüncü, İki Buçukuncu, Sendikalist gibi adlarla anılan Enternasyonal'e bir alternatif oluşturmak üzere 29 Ağustos 1924'te Cenevre'de kurulan Radikal ve Mümasili Demokrat Fırkaları İtilaflı'nın kurucularından, Fransız Radikal Partisi'nin ideologlarından Léon Bourgeois'nın tezleri ve onun yakın çevresinin oluşturduğu solidarizm (dayanışmacılık), Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında “tesanütçülük” adıyla İttihâçılar tarafından sahiplenilmişti. Fransız Radikal Partisi'nin bir temsilcisi, Paul Bastid 1926 yılında Ankara'ya gelmiş ve CHF ile temasa geçmişti. Bir süre sonra CHF'ye bir davet yapılmış, davette CHF programının Avrupa'daki radikal partilerin programıyla tamamen örtüştüğü ifade edilerek, yapılan uluslararası birliğe (Antant'a) CHF'nin de katılması önerilmişti. CHF davetin “memnuniyetle” kabul edildiği, ancak konunun kongrede görüşülmesi gerektiği şeklinde cevap vermişti. Bu arada Antant'ın programı Ankara'ya ulaşmış ve tercüme edilerek *Aydın Tarihi*'nde yayımlanmıştı. O sırada CHP'nin Kâtib-i Umumi'si Saffet (Arıkan) Bey, Antant'ın 15-17 Ocak 1927'de Almanya-Karlsruhe'de yapılan ikinci kongresine gözlemci sıfatıyla çağırılmıştı. Bu kongreye Fransa, Almanya, Belçika, Danimarka, Macaristan, Bulgaristan, Hollanda, Polonya, Litvanya, Çekoslovakya, Yunanistan, İsveç, Norveç ve İngiltere'den adlarında “radikal”, “ulusal”, “halk”, “sosyalist” ve “liberal” ibareleri olan partiler katılmış, Türkiye ve İsviçre sadece gözlemci göndermişti. Kongrede “manevi silahsızlanma”, “demokratik eğitim”, “işçi ücretlerinin artırılması” konularında Saffet Bey'in yaptığı açıklamalardan sonra söz alan Yusuf (Akçura) ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey CHF'nin iktidarda olduğunu, buna karşılık Antant'a katılan partilerin muhalefette yer aldıklarını, dolayısıyla CHF'nin Antant'a katılması halinde diğer partilerin aksine “tüm halkı temsil eden bir parti” olduğunu ve kongrede alınan “silahsızlanmadan yana barışçı eğitimin” ulusal

kimliğin olduğu o dönemde uygulanmasının imkânsız olduğunu söyleyerek Antant'a üyelik için erken olduğunu belirtmişlerdi. Kongrede işte bu konuda bilgi verilmişti.

Mustafa Kemal o gün saat 19.30'da kürsüye çıkmış, cebinden çıkardığı kırmızı kaplı küçük defterin sayfalarını karıştırıp nutkuna başlamıştı. O dönemin basınından öğrendiğimize göre, nutkunu atarken önünde duran notlara bakarak konuşmuş, kelimeleri tane tane, üzerine basa basa telaffuz etmişti. Yine basının belirttiğine göre, ilk başlarda sesi zayıf çıkmasına rağmen, giderek güçlenmiş ve “müzikal bir ahenk” almıştı. Nutku okurken zaman zaman dinleyicilerden sesi için özür dilemişti. Hatta bir keresinde bir yudum su içtikten sonra, “Efendiler, biraz nezle oldum. Sizi rahatsız etmiyor muyum?” demişti.

Kongre üyelerinin sürekli ve coşkulu alkışları arasında 20 Ekim günü saat 18.15'te biten konuşma, ertesi gün Erzurum Milletvekili Necip Asım'ın verdiği bir önerge ile kongre genel kurulunun onayına sunulmuştu. Onaydan sonra bir gün ara verilmiş, 22-23 Ekim günleri çalışmalar sürdükten sonra 24 Ekim Pazar günü saat 16.00'da kongre sona ermişti. Son günkü çalışmalarda, 1931'de CHF'nin programını oluşturacak temel ilkelere içeren beyanname hazırlanmıştı. Zafer Toprak'a göre “Türkiye siyasal tarihinin belki de en önemli belgelerinden biri olan bu beyanname ile ‘altı ok’, genel nitelikte bir ilke olan inkılapçılık dışında hemen hemen tanımlanıyordu...” Laik sözcüğü ilk kez resmî bir belgede yer alıyordu. Beyannameye ayrıca genel seçimlerde tek dereceli usulün esas olduğu vurgulanıyordu.

Fahir Giritlioğlu, CHF'nin 1927 Kongresi'nde kabul edilen nizamnameye dayanarak 1927'deki rejimin “faşist rejimlere son derece benzediğini, fakat otoriteyi ellerinde tutan liderlerin böyle bir rejimi hiçbir suretle gaye etmediklerini ortaya koymaktadır,” diyecekti.

“Ey Türk Gençliği!”

Okunması tam 6 günde 36 saat 33 dakika süren *Büyük Nutuk*'ta (bundan böyle *Nutuk*), döneminin olayları farklı uzunluklarda

ele alınmıştı. Belgelerin verildiği üçüncü cilt hariç, yaklaşık 656 sayfadan oluşan *Nutuk*'un (Cilt I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1965) ilk 230 sayfası 19 Mayıs 1919 ile Aralık 1919 arasındaki olayları didik didik ederken, sonraki 173 sayfası 1920 yılına, 60 sayfası 1921 yılına, 63 sayfası 1922 yılına, 91 sayfası 1923 yılına, geriye kalan 39 sayfası ise pek çok önemli sosyal ve siyasal olayın yaşandığı 1924-1927 yıllarına ayrılmıştı.

Nutuk'ta, örneğin son halife Abdülmecid Efendi'nin Anadolu'ya daveti, Mustafa Kemal'in emriyle kurulan ve kapatılan Resmî Türkiye Komünist Fırkası, kurulmasına izin verilmeyen Kadınlar Halk Fırkası, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Fırkası'nın üç lideriyle yazışmaları, İttihatçı liderlerin sonları, Mustafa Kemal'in Fransa temsilcisi George Picot'la görüşmesi, Bolşevik liderlerle yazışması, İzmir Yangını, Ali Kemal'in İzmit'te linç edilmesi gibi pek çok konuya değinilmemişti. Belgeler bölümünde 63 kez İslami terimler kullanılırken, *Nutuk*'ta hiç kullanılmamıştı. Belgeler kronolojik veya konuya göre sıralanmamış, Kâzım Karabekir'in daha sonra iddia edeceği gibi, pek çok belgeye de yer verilmemişti.

Nutuk'un metinsel analizi üzerine doktora tezi hazırlayan Hakan Uzun'un tespitine göre Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta yaklaşık 50 kişiden olumlu bağlamda söz ediyordu. Bu kişiler "Mustafa Kemal'e saygı gösterenler", "O'na sahip çıkanlar", "O'nun verdiği görevi layıkıyla yerine getirenler", "eski dostları" ve "Milli Mücadele'de yararlılık gösterenler" idi. Olumlu ifadelerin en fazla kullanıldığı kişiler İsmet (İnönü) ve Yahya Kaptan'dı.

Nutuk'ta 192 kişiden ise olumsuz olarak bahsediliyordu. O tarihte 35'i hayatta olmayan bu 192 kişinin 50'si "isyan çıkaranlar" ve "isyana katılanlar", 21'i "150'likler", 19'u "yabancılar" ve "gayrimüslimler", 10'u "TpCF kurucuları" idi. Geriye kalanlar, Milli Mücadele'ye düşman, çeşitli örgüt ve oluşumlara katılanlardı. Hakkında en fazla olumsuz ifade kullanılan kişi Rauf (Orbay) Bey'di. Onu Refet (Bele) Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa gibi Milli Mücadele'nin diğer liderleri izliyordu. Tahmin edileceği gibi "Çerkes" Ethem ve kardeşleri, "Damat" Ferit Paşa, Tevfik Paşa ve Vahdettin "ilk 20" içindeydi. Üçüncü ciltteki belgelerde Vahdettin hakkında tam 31 kez

(“Şanlı Padişahımız”, “Yüce Efendimiz”, “Ebedi Sadakat ve Hürmetle Bağlı Olduğumuz Yüce Tacidar” gibi) olumlu ifadelerin kullanılması ise ironikti.

Mustafa Kemal bu 192 kişi hakkında “asi, katil, şeytanetkâr, hayvan terkinde hain, mütereddi, bedbaht, hain, alçak, haysiyetsiz, adi bir mahlûk, aciz, his ve idrakten mahrum bir mahlûk, biidrak, bişuur, kalp ve vicdanı ulviyet-i insaniyeden mücerret bir mahlûk, gafil, cahil, zavallı, bedhâhân, erbab-ı mefsedet, alçak, cani, vatan haini, serîr, denî, ahmak, millet haini, din ve milletlerini satmış, hayâsız, hadnaşinas, küstah, mecani, serseri, aceze güruhundan, pest ve erzel tıynette” gibi çok olumsuz ifadeler kullanmıştı.

Konuşmasının son günü olan 20 Ekim 1927’de Mustafa Kemal sözlerini şöyle bağlamıştı: “Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır. Bu sonucu Türk gençliğine kutsal bir armağan olarak bırakıyorum.” Bu cümleyi okurken sesi daha kısalmış, titremiş, gözlerinden yaşlar akmaya başlamıştı. Gözyaşları içinde “Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen Türk istiklalini, Türk cumhuriyetini, ebediyen muhafaza ve müdafaa etmektir!” diye başlayan ve “Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur!” diye biten Gençliğe Hitabe’yi okuduktan sonra cebinden çıkardığı mendil ile gözlerinin yaşını silmiş ve alkış tufanı arasında kürsüden inmişti. Bu sırada neredeyse tüm salon onunla birlikte ağlamaktaydı.

Resul mü, yaradan mı?

Ertesi gün gazeteler bu duygulu anları okuyucularına aktarmakta yarış içindeydiler. *Hâkimiyet-i Milliye* yazarı Avni Yavuz, “Gazi’nin kitabını okuyan ve onun eserlerini tetkik eden en mutat [sayılı] imansızlar bile artık onun bir millî resul (peygamber) olduğuna şüpheleri kalmayacağından emin olmak isterler,” derken, aynı gazeteden Akçuraoglu Yusuf Bey ise Mustafa Kemal’i Tanrı katına çıkarıyordu:

O, yalnız Türk düşmanlarına galebe çalarak, Türk yurdunu kurtarmadı: O, yalnız Türklerin önüne düşerek, Türklere doğru yolu göstererek, Türklere hakikati göstererek Türkleri necata erdirmedi. O, Âdemoğullarının büyük bir kısmına, yalnız büyük kısmına değil, belki hepsine yeni bir hayat yaratıyor... Yeni bir hayat yaradana bilmem ne derler?

Mustafa Kemal'in Gençliğe Hitabe'yi okurken gözlerinin yaşarması yabancı gazeteleri de etkilemişti. Örneğin İngiliz gazetelerinden bazıları, *Daily Telegraph* "Gözleri Yaşlı Mustafa Kemal", *Westminster Gazette* "Gözü Yaşlı Türk Diktatörü" *Daily Herald* ise "Mustafa Kemal'in Gözyaşları" başlıklı haberler vermişti.

O sırada Britanya'nın Ankara Sefareti'nde görevli R. H. Hadow merkeze yolladığı raporunda şöyle yazacaktı:

Nutuk daha çok Türkleri hedef alır. Yüce öğretmen, sadık havarilerini eğitiyor; onlar da ülkenin her yanına giderek, Türkiye'nin yeniden dirilişi haberini yayacak ve böylece, köylünün, dükkân ve toprak sahiplerinin Gazi'ye ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan borçlarını anlamalarına yardımcı olacaklardır.

"Gençliğin Gazi'ye Cevabı"

Ertesi gün sıra, "Türk Gençliği"nin Gazi'ye cevap vermesine geldi. Ankara Hukuk Fakültesi öğrencileri 21 Ekim 1927 günü bir araya geldiler ve "Gençliğe Hitabe"yi yüksek sesle tekrarladıktan sonra duygularını kâğıda döktüler; ardından bu metni basına dağıttılar. Metinde şöyle diyordu:

Ey Türklüğün büyük teşahhusu [şahsiyeti], ey bizim aziz babamız! Ruhlarına heyecan, dimağlarına nur saldıgın gençlik sana diyor ki: Senin sevgini gönlünde, irşadlarını (doğru yolu göstermeni) şuurlu (bilinçli) adımlarının istikametinde bulan gençlik, şüphesiz ki senin dehan ve azminle Türklüğe hediye edilen Cumhuriyet'i hayatından daha aziz ve mukaddes tanımıştır. Onun müdafaası için hiçbir fedakârlıktan çekinmeye-

cek, onu gözlerken çok kıskanç davranacaktır. Bugün de seni görmekle bahtiyar olan gençlik, tarihte masum ve asil kalmış olan milletimize köşe köşe dâhilî ve haricî tuzaklar hazırlayan bu tarihi nasıl değiştirdiğinden ve bunların acı neticelerinden habersiz ve hissiz kalamaz ve kalmayacaktır. Dedelerinin gafletle yuvarlandıkları çukurlara bir daha düşmemek için bugünün dersini pek kara ve karanlık olan dünden halâs (kurtuluş) ve intibahının (uyanışının) hassasiyetini ise senin mevcudiyetinden ve iradenin ateşinden alacaktır. Milletinin hissiyatı ve sevgisini ondan aldığı saf ve mert kanla damarlarında dolaştıran gençlik –Türk istikbalinin evlatları– milletin varlığına ve onun kalbi olan aziz Cumhuriyetine en ufak yan bakışların bile tahayyül ve tasavvuruna uyuşuk ve hareketsiz kalamaz. Adı Türk, kanı Türk, bütün mevcudiyeti Türk olan millet ve onun gençleri kendisini yokluktan varlığa, ölümden hayata, karanlıktan ışığa is’âl edenlerin (ulaştıranların) açtıkları kurtuluş çıkırında her vakit istiklal ve istikbalinin koruyucusu, kan ve candan çizilmiş hudutların bekçisi olacak ve ebediyete kadar da öyle kalacaktır.

Benzer bir töreni 22 Ekim 1927 Cumartesi günü İstanbul’da Dârülfünun öğrencileri yaptı. Ertesi gün bütün fakülte ve üniversitelerin temsilcilerinin katıldığı toplantıda Millî Türk Talebe Birliği Cemiyeti Reisi Tahsin Bekir (Balta) Bey önce “Gençliğe Hitabe”yi okudu, ardından Gazi’ye çekilecek telgraf metnini hazırlandı. Bu da en az Ankara Hukuk Fakültesi öğrencilerinin metni kadar hamasiydi. Ardından Maarif Vekâleti, hem “Gençliğe Hitabe”nin hem “Gençliğin Gazi’ye Hitabesi”nin okul duvarlarına asılması talimatını verdi. O tarihten sonra da metin Mustafa Kemal’in üstün hitabet gücünün, belagatinin mümtaz bir örneği olarak kutsandı.

Gençliğe Hitabe’yi kim yazdı?

Afet İnan, 1966 yılında bazı dedikodulara cevap vermek için, *Gençliğe Hitabe*’nin bizzat Mustafa Kemal tarafından yazıldığını ısrarla söylemişti:

Yaz aylarının sıcak bir gününün gecesi, Atatürk'ün etrafında daha kalabalık bir aydınlar topluluğu vardı. O, arkadaşlarına adeta bir sürpriz hazırlamanın sevinci içinde, “Oturunuz ve dinleyiniz,” dedi. Sonra da *Nutuk*'un sonuna koyacağı satırları yüksek sesle okumaya başladı. Dinleyicilerin nefes dahi almadıklarını sanıyorum. Çünkü ben kendimi öyle hissediyor ve ulusal bir heyecanın etkisi içinde yaşıyordum. Bütün Milli Mücadele'nin tarihi olan *Nutuk* bu satırlarla son bulacaktı. Atatürk bu metni okuyup bitirdiği zaman derin bir nefes almış, fakat iki damla gözyaşını da bizlerden saklamamıştı.

Afet İnan daha sonra şöyle devam etmişti:

505-506 sayfa numarasını taşıyan bu son yapraklarda görüldüğü gibi hemen hiçbir düzeltme yoktur. Yazı Atatürk'ündür. Üç yerdeki düzeltme ise yazarken yapılmıştır. Evvela “Ey Türk Genci” demiş, fakat hemen “Genci” kelimesini silerek “Gençliği” olarak düzeltmiştir. İkinci düzeltme şudur: “Galipler cebren ve hile ile” diye başlayan cümlemin başındaki “Galipler” kelimesini silmiştir. Sonuncu düzeltme ise “İşte bu ahval ve şerait içinde dahi Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır” cümlesinde yapılmıştır [Araya “vazifen” kelimesi konmuştur]. Devam ettiği en son cümle de yarım kalmış ve onu tamamen silmiştir. O da aynen şöyledir: “Efendiler, son kuvvetini kendi mefkûresinde (ideallerine) ve damarlarında bulan Türk evladının elinde İstiklal ve Cumhuriyetin ilânihaye mahfuz ve masun (sonsuza dek korunacağına ve dokunulmaz) olacağına, Cumhuriyet sancağının itibarı[nın] daima yüksek bulunacağına...”

Yıllar sonra Oral Çalışlar, *Liderler Hapishanesi, 12 Eylül Günlükleri* (Güncel Yayınları, 2007) adlı kitabında Gençliğe Hita-be'nin asıl yazarının İsmet İnönü olduğunu iddia etti. Çalışlar'a bu bilgiyi, 12 Eylül Darbesi'nden sonra hapishane arkadaşlığı yaptığı Bülent Ecevit vermişti. Bülent Ecevit'e de İsmet Paşa anlatmıştı. İddiaya göre Mustafa Kemal hazırladığı nutku okuması için İnönü'ye vermiş ve fikrini söylemesini istemişti. İnönü uzun konuşmayı okuyup bitirdikten sonra Atatürk'e iade et-

mişti. Atatürk'ün "Nasıl buldun?" sorusuna, "Paşam çok güzel, ancak sonunu gençliğe hitap ederek bitirmek sanırım faydalı olur," cevabını vermişti. Atatürk de bunun üzerine "O zaman sen yaz böyle bir bölüm, bakalım, iyi olursa dediğin gibi yaparız," demişti. Bunun üzerine İnönü, *Nutuk*'un sonundaki ünlü Gençliğe Hitabe bölümünü kaleme almıştı. Ecevit bu hikâyeyi 1978-1979 yıllarında Millî Eğitim Bakanı olan Necdet Uğur'a da anlatmıştı. İddia o günlerde epey ses çıkardı ama yeminli Atatürk uzmanları "Gençliğe Hitabe'nin Atatürk'e ait olmaması ihtimali milyonda birdir," demekten öteye gidemediler; çünkü Afet İnan'ın gördüğünü söylediği müsveddeler ortada yoktu (bir rivayete göre dönemin Cumhurbaşkanlığı Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu'nun ailesi tarafından muhafaza edilmektedir). Bu iddiaya ortaya atıldığında Bülent Ecevit de yaşamadığı için, bu iddiayı doğrulamak da yalanlamak da mümkün olmadı. Ancak metnin *Nutuk*'la büyük uyum içinde olduğu, Türk, kan, ırk, dâhilî ve haricî düşmanlar, gaflet, delalet, hıyanet, istilacılar gibi kavramların *Nutuk*'un da temel kavramları olduğu açık.

***Nutuk*'a itirazlar**

Ama *Nutuk*'taki anlatıya itiraz edenler de oldu. İlk tepki 1913-1914 yıllarında Harbiye Nazırlığı yapan Çürüksulu Mahmut Paşa'dan geldi.* Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta Çürüksulu Mahmut Paşa'yı *Bosphor* gazetesine verdiği beyanatında, Ermeniler lehine toprak tavizinde bulunulabileceğini söylemesinden dolayı eleştirmişti. Bu ifadeler gazetelerde yayınlanır yayınlanmaz, Mahmut Paşa, Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek sözlerini düzeltmesini istedi. Telgrafta CHF Katib-i Umumisi Saffet (Arıkan) Bey cevap verdi. Saffet Bey, *Nutuk*'un eklerini oluşturan belgeler yayınlandıktan sonra gerçeklerin daha iyi anlaşılacağını söylüyordu.

İkinci itiraz Halide Edip (Adivar) Hanım'dan geldi. O sırada eşi Adnan Bey'le birlikte yurtdışında bulunan Halide Hanım, Londra'da yayımlanan *The Times* gazetesine Mustafa Kemal'in

* Bu bilgileri de Hakan Uzun'un kitabından kısaltarak aktarıyorum.

kendileri hakkında yanlış değerlendirmeler yaptığını anlatan bir mektup gönderdi. Halide Hanım mektubunda Mustafa Kemal'in "Amerikan himayesi (manda) meselesini" yeniden ortaya atarak "sanki kendilerinin Türkiye'nin bağımsızlığını feda etmeye hazır insanlar gibi gösterildiklerini" belirtiyordu. Savunmadan çok saldırı tonlamasıyla yazılmış olan mektup şu cümleyle bitiyordu: "Lincoln'un dediği gibi bazı kimseleri daima ve herkesi muvakkaten elde etmek kabil ise de herkesi her zaman elde etmeğe imkân yoktur." Halide Edip Hanım'ın bu mektubuna, CHF Genel Sekreteri Saffet Bey imzasıyla, gerçeklerin *Nutuk*'ün içerik ve vesikalarının tamamen okunduğunda ortaya çıkacağını belirten kısa bir tektiz gönderildi.

Halide Hanım'ın eşi Adnan Bey ise, yaklaşık bir yıl sonra, 29 Eylül 1928'de *The Daily Telegraph* gazetesinde bir makale yayınladı. Makalede doğrudan *Nutuk*'tan bahsedilmiyor ama Mustafa Kemal Paşa'ya ve rejime yönelik suçlamalara yer veriliyordu. Adnan Bey'e göre Mustafa Kemal'in çoğulcu demokrasiyi kurmak gibi bir hedefi yoktu, hatta 1925'te Meclis'i ezen bir diktatörlük kurmuştu.

10 Mayıs 1926'da "tropik malarya" hastalığının tedavisi için TBMM'den üç ay izin alan ve önce Viyana'ya, sonra Londra'ya giden Rauf Bey de *Nutuk*'ün okunmasından sonra *The Times* gazetesine bir yazı göndererek arkadaşlarını ve kendisini savundu. Rauf Bey yazısında Mustafa Kemal'in kendisini ve arkadaşlarını saltanatı desteklemek, ülkeyi anarşiye götürmek ve kurdukları TıCF'den dolayı gericilik ve Kürt isyanını çıkarmakla suçlayarak tarihi saptırdığını, Milli Mücadele'de Türk ordusunu zafere götüren Mustafa Kemal'in bir diktatörlük kurmak için bu saygınlığından yararlandığını ileri sürüyor, *Nutuk*'ta bu yaptıklarını meşrulaştırmaya çalıştığını belirtiyordu. Rauf Bey diktatör olarak nitelendirdiği Mustafa Kemal Paşa'nın izin vermesi durumunda tüm gerçekleri Türk basınında yayınlayabileceğini açıklıyordu. Elbette kendisine bu fırsat verilmedi.

1926 İzmir Suikastı Davası'ndan beri ev hapsinde olan ve *Nutuk*'ta hakkında önemli suçlamalar yapılan Kâzım Karabekir ise eleştirilerini dile getirmek için 1933 yılını bekleyecek, ancak sonu hiç iyi olmayacaktı.

Mustafa Kemal, *Büyük Nutuk* ile, geçmişin kendine göre siyasi muhasebesini yapıp “tek adamlığını” ilan ettikten sonra, 1930’daki 98 günlük Serbest Fırka olayı hariç tutulursa, ülke “Tek Adam” ve “Tek Parti” tarafından muhalefetsiz, dolayısıyla denetimsiz şekilde yönetildi. Dönemin Adalet Bakanı Esat Mahmut (Bozkurt) o yıllardaki durumu şöyle özetlemişti: “Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki kökleri halktadır. Türk milleti bir piramide benzer; taban halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki, bizde buna şef denir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir.”

Özet Kaynakça

- Atay, Falih Rıfıkı. *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, yayına haz. Arı İnan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. "Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk", *Ulus*, 13 Temmuz 1961.
- Parla, Taha. "Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynakları Atatürk'ün Nutuk'u", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 1(2), s. 377-388.
- Toprak, Zafer. "Radikal Sosyalist Enternasyonal ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, sayı 106, Ekim 2002, s. 42-49.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.
- Uzun, Hakan. *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.
- Ünaydın, Ruşen Eşref. "Mustafa Kemal'le Mülakat", *Türk Dili*, cilt 5, sayı 56, 1956.

BİBLİYOGRAFYA

—. “Terakkiperver Fırka Üzerine Mustafa Kemal’in Düşünceleri”, *Toplumsal Tarih*, sayı 206, Şubat 2011, s. 56-60.

—. *Popular Islam Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)*, Manchester, 1982.

—. *Şeyh Said Ayaklanması’nda İngiliz Parmağı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

75 Yılda Kadınlar ve Erkekler/Bilanço 98, İş Bankası ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Akalın, Güneri. *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politik Tarihinin Liberal Yorumu*, Orion Kitabevi, Ankara, 2010.

Akgüç, Öztin. *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Bankalar Birliği Yayını No: 71, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1975.

Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928*, Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Aksoy, Murat. *Başörtüsü-Turban, Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Akyürekli, Mahmut, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1999’a)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997.

Alkan, Mehmet Ö. “23 Nisan’ın Gayri Resmi Tarihi (En Doğru Bildiğimizden Kuşkulunmak-5)” *Toplumsal Tarih*, sayı 208, Nisan 2011, s. 52-61.

Alpan, Dilek. “Şapka Devriminden Günümüze Türkiye’de Kadın Şapkalarının Giysi Tasarımındaki Yeri ve Önemi”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2011.

Alpkaya, Faruk. *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Alver, Köksal. “Sosyolojik Açıdan Anadoluculuk”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Atabay, Mithat. “Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Milliyetçilik içinde*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 515-532.

Atalay, Mustafa. *Türk Milli Bankacılığı (Bankacılık ve Tarihçesi)*, Yıldız Matbaası, Ankara, 1954.

Atatürk’ün Bankası Türkiye İş Bankası, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 2001.

Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları, der. Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, bugünkü dille yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. İzzet Öztoprak, Prof. Dr. M. Akif Tural, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2006.

Ataünal, Aydoğan. *Türkiye’de Yükseköğretim: (1923-1998): Yasal Düzenlemeler ve Değerlendirmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.

Atay, Falih Rıfki. *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.

—. *Mustafa Kemal Atatürk'ün Mütareke Defteri*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Ateş, Nevin Yurtsever. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994.

Aybars, Ergün, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

—. *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt 1-2, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam 1922-1938*, cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.

Bal, Hüseyin. *1924 Raporunun Türk Eğitimine Etkileri ve J. Dewey'in Eğitim Felsefesi*, Aydınlar Matbaası, İstanbul, 1991.

Bali, Rıfat N. "1930 Yılında Yapılan Bir Nüfus Çalışması ve 'Dönme Listeleri'", *Toplumsal Tarih*, sayı 166, Ekim 2007, s. 66-67.

Bayrak, Mehmet. *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yayınları, Ankara. 1993.

Baytimur Mehmet, Aziz Demircioğlu, Hasan Çelikoğlu. *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

Bilgin, Beyza. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, İstanbul, 1980.

Borak, Sadi. *Atatürk ve Din*, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962.

Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

Bruinessen Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, çev. Remziye Arslan, Özge Yayınları, Ankara, tarihsiz.

—. *Popular Islam Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey* (1925), Manchester, 1982.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1960.

Cemal, Behçet. *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi, der. Fahri Unan ve Yücel Hacaloğlu, Yücel, Türk Yurdu Yayınları, İstanbul, 1999.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Yayınları, İstanbul, 1992.

Demir, Tanju. “Cumhuriyet Dönemi Paralarında Siyaset ve İdeoloji”, der. Gülay Dinçel, *75 Yılda Para’nın Serüveni* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11-28.

Deren, Seçil. “Türk Siyasal Düşüncesinde Anadolu İmgesi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 533-540.

Dersimi, M. Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 1977.

Dinçkol, Bihterin Vural ve Işık, Alper. “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt 21, sayı 1, 2015, s. 13-43. Erişim: <https://dergipark.org.tr/download/article-file/268986%20> (Erişim tarihi: 23 Temmuz 2019).

Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Çivi Yazıları, Ankara, 2000.

Ege’yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, der. Hirschon, Renée, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Egeli, Münir Hayri. *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Berikan Yayınları, İstanbul, 2001.

Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Beybun Yayınları, Ankara. 1992

Eldem, Edhem. *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Erdeha, Kâmil. *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, 3 cilt, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.

Erman, Azmi Nihat. *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul, 1971.

Ertüren, Eyüp. “Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, 2018.

Fergan, Eşref Edip. *İstiklal Mahkemelerinde*, Fahrettin Gün (yay. haz.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.

Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkiler 1924-1930*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Gökaçtı, Mehmet Ali. *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Göldaş, İsmail. *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

—. *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2000.

Gözübüyük, A. Şeref ve Sezgin, Zekâî. *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.

Halis, Serhat. "Post-Truth tarihçilik bağlamında Hasan Hayri Bey'in son sözleri ve gerçekler", *BirGün*, 08.12.2008. Erişim: <https://www.birgun.net/haber/post-truth-tarihcilik-baglaminda-hasan-hayri-bey-in-son-sozleri-ve-gercekler-239490> (Erişim tarihi: 10.11.2019).

Ilıkan, Selma ve Faruk Ilıkan. *Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2005.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, baskıya haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

İnönü, İsmet. *Hatıralar*, Sabahattin Selek (der.), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

İsmail Habib Sevük'ün Açıksöz'deki Yazıları: 1921-1922: *Makaleler-Fıkralar*, yayına haz. Mustafa Eski, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

İsmet İnönü'nün Maarife Ait Direktifleri, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

İstiklal Mahkemeleri (Kanun, Gerekçe ve Genel Kurul Tutanakları), Cilt 1, yayına haz. İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, No: 1, Ankara, 2015. Erişim: tbmm.gov.tr/yayinlar/istiklal_mahkemesi/cilt1.pdf (Erişim tarihi: 01.11.2019).

Jacquart, Camille. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vi- layet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarıyla Türkiye Nüfusu*, İUM, Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, Ankara, 1928.

Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kurdistan*, Özge Yayınları, Ankara. 1991

Kandemir, Feridun. *İzmir Suikastının İcyüzü*, cilt 1, Ekicil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. “Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk”, *Ulus*, 13 Temmuz 1961.

—. *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Karerli Mehmet Efendi. *Yazılamayan Tarih -Anılarım*, der. Ali Rıza Erenler, Fam Yayınları, İstanbul, 2013.

Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt sorunları ile bağlantılı tarihsel ve siyasal bir inceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.

Kayra, Cahit. *38 Kuşağı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Kılıç Ali. *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kırpık, Cevdet. “Fes-Şapka Çatışması”, *Toplumsal Tarih*, sayı 162, Haziran 2007, s. 14-21.

Kili, Suna ve Gözübüyük, A. Şeref. *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasal Metinleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *Atatürk’e Kurulan Pusu, İzmir Suikastının Perde Arkası*, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.

—. *İzmir Suikastı’nın İcyüzü*, Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914-1945), Temel Yayınları, İstanbul, 2005. Tahir, Kemal, *Kurt Kanunu*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1999.

Koçak, Cemil. *Heyeti Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Koraltürk, Murat. “Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

—. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Antalya”, *Toplumsal Tarih*, sayı 285, Eylül 2017, s. 44-53.

—. *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları-Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi-“Gazi Bana Çok Kızmış...”*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Köker, Osman. “Kürt İsyanlarının Liderleri Nasıl Yargılandı Nasıl Asıldı?”, *Toplumsal Tarih*, sayı 67, Temmuz 1999, s. 1-8.

Köse, Mustafa. 1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

Lozan Barış Konferansı, *Tutanaklar-Belgeler*, çev. ve der. Seha L. Meray, Takım 1, Cilt 1, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1969.

Muallimler Birliği Kongresi Zabıtları, Muallimler Birliği Umumi Merkez Neşriyatı, İstanbul, 1925.

Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, Um:ag, Ankara, 2005.

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. Cilt, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.

Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynağı ve Şeyh Said İsyanı, 1880-1925*, çev. Bülent Peker ve Nevzat Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992.

Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynağı ve Şeyh Said İsyanı, 1880-1925*, çev. Bülent Peker ve Nevzat Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992.

Onaran, Nevzat. “1934 ‘gizli nüfus’ fişlemesi”, *Evrensel Hayat*, 2 Eylül 2007, s. 8.

Ökçün, Gündüz. *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 262, Ankara, 1971.

Öke, M. Sadık-Fatih Bayhan. *Teyzem Latife*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2011.

Öke, Mim Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

—. *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.

—. *The Turkish War of Independence and the Independence of Struggle of the South Asian Muslims, The Khilafat Movement*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar, Hatıralar*, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Özcan, Azmi. “Hilafet; Osmanlı Dönemi”, *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, cilt 15, s. 546-553.

Özdemir, Kamuran. “Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler”, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2007.

Özer, İlbeyi. *Osmanlıdan Cumhuriyet’e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.

Özer, Mehmet Halis. “Osmanlıdan Cumhuriyete Devlet Eli İle Milli Tüccar Oluşturma Politikalarında Bankacılık Sektörünün

Yeri: İş Bankası Örneği (1924-1930)", yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Özkan, Yakup. "Armaş'tan Akmeşe'ye: Bir Kasabanın Öyküsü (Mübadillerin Gelişi ve Yeni Bir Hayat)", *Toplumsal Tarih*, sayı 83, Kasım 2000, s. 32-35.

Özoğlu, Hakan. *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Özsoy, İskender. "Derin acı'nın 95'inci yılı: Gündüzleri gece eden mübadele", *BirGün*, 28 Ocak 2018.

Parla, Taha. "Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynakları Atatürk'ün Nutuk'u", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 1(2), s. 377-388.

Rıza Nur. *Hayat ve Hatıram*, cilt 3, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968.

Rozaliyev, Y. N. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1978.

Sakaoğlu, Necdet. "Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın Tarihinden", *Toplumsal Tarih*, sayı 52, Nisan 1998, s. 4-12.

—. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan ve Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2008.

Serdi, Hasan Hişyar. *Görüş ve Anılarım*, Med Yayınları, İstanbul, 1994.

Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Silier, Oya. “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar* 1973-Ayrı Basım, Mars Matbaası, Ankara, 1975.

Soysal, İlhami. *150’likler Kimdir, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür Yayınları, Ankara, 1988.

Sönmez, Oktay. *Anılarda Gemiler, Ufku Ötesinde Kayboldular*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

Stivers, William. *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930*, Cornell University Press, Londra, 1982.

Şimşir, Bilal N. “Halifesiz 50 yıl”, *Cumhuriyet*, 26-30 Mart 1974.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, T. C. Merkez Bankası Yayınları, Ankara, 1997.

Tezel, Yahya Sezai. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Toprak, Zafer. “Cumhuriyet Ankara’sında İlk Nüfus Sayımı (Tecrübe Tahriri-1927)”, *Ankara Dergisi*, cilt 1, sayı 2, Mayıs 1991, s. 57-66.

—. “Radikal Sosyalist Enternasyonal ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi”, *Toplumsal Tarih*, sayı 106, Ekim 2002, s. 42-49.

—. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik, 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

—. *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.

Tunçay, Mete. “İkinci Meclis tutanaklarında ilginç bir montaj olayı”, *Toplumsal Tarih*, sayı 105, 2002, s. 24-25.

—. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Tutel, Eser. *Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Ulrichsen, Kristian Coates. *The First World War in the Middle East*, C. Hurst and Co. Publishers Ltd, London, 1914.

Uluslararası Atatürk Konferansının Belgeleri, Makale No: 6, Cilt: 3, 1981, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.

Uzun, Hakan. *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Ünaydın, Ruşen Eşref. “Mustafa Kemal’le Mülakat”, *Türk Dili*, cilt 5, sayı 56, 1956.

Üstel, Füsun, “Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu”, *Tarih ve Toplum*, sayı 109, 1993, s. 51-55.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 2, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1970.

Yeğen, Mesut, “Yeni Anayasada Eski Vatandaşlık”, *Liberal Düşünce*, İlkbahar, 2008, s. 55-65. Erişim: <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/50/04-mesut-yegen-yeni-anayasa-eski-vatandaslik.pdf> (Erişim tarihi: 23 Temmuz 2019).

Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yayınları, İstanbul, 1991.

Yücel, Hasan Ali. *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.

Yüceuluğ, Ratip. *Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi; Türklerde Nüfus Sayımları ve Tarihçesi, Türkiye’de İstatistik Teşkilatı ve Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Ankara, 1947.

Zürcher, Erik Jan. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

DİZİN

150'likler, 66, 87, 90, 92-96, 278
31 Mart Olayı, 193

A

Abbassiler, 45, 46
Ahali ve Esir Mübadelesi Protokolleri, 11
Ahrar Fırkası, 33
Altı Ok, 1, 6-8, 277
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti (A-RMHC), 3, 66, 274
Araplar, 48, 88, 118, 144, 212, 213, 223
Arnavutlar, 15, 16, 25
Atina Ticaret Odası, 24
Azadi, 137-144, 152, 159, 161-163, 166,
171

B

Balkan Savaşları, 13, 18, 197
Beyaz Ruslar, 120
Birinci Dünya Savaşı, 27, 48, 73, 109,
223, 245, 255, 257
Birinci Grup, 1, 4, 51, 90, 215, 273
Boşnaklar, 15, 68
Bükreş Antlaşması, 13

C

Cemiyet-i Akvam *bkz.* Milletler Cemiyeti
Cumhuriyet, 79, 95, 187, 195, 262-264
Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), 2-8,
52, 53, 55, 58-60, 99, 101, 102, 201,
210, 245, 273-285
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 1, 5, 8,
38, 56, 101, 206, 210, 274, 280

D

Divan-ı Harb, 93, 147, 159, 180, 192,
246
Dokuz Umde, 1, 3, 4, 52, 245

E

Emval-i metruke, 19, 59, 109, 118
Ermeni Tehciri/Soykırımı/Meselesi, 81,
87, 110, 238, 244
Ermeniler, 11, 20, 25, 28, 64, 65, 70,
71, 79, 81, 87-90, 109-111, 114,
121, 133, 137, 160, 210, 230, 238,
244, 255, 256, 266, 271, 283
Erzurum Kongresi, 202

F

Fener Rum Patrikhanesi, 21

G

Gayrimüslimler, 12, 64, 76, 90, 119, 121,
124-126, 128, 187, 191, 193, 212,
255, 263, 267, 269, 278
Gülcemal (vapur), 20, 26-29

H

Hâkimiyet-i Milliye, 1, 2, 5, 55, 59, 103,
104, 150, 169, 189, 260, 261
Hakkâri Kürt Emirliği, 152
Halk Fırkası *bkz.* Cumhuriyet Halk
Fırkası
Hamidiye Alayları, 142, 143, 168
Hilafet (Halifelik), 4, 28, 31-48, 52, 53,
84, 77, 91, 99, 104, 128, 129, 147,
165, 166, 170, 186, 220, 273
Hilafet Hareketi, 43, 128, 129
Hilafet Ordusu, 91
Hilal-i Ahmer, 20, 26, 41, 129, 196,
203, 204
Hint Hilafet Komitesi, 32, 40, 128
Hıyanet-i Vataniye Kanunu, 33, 107,
149, 218
Hizbe Azadiya Kürdistan (Kürt İstiklal
Komitesi), 142, 166
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 33, 89

İ

- İkdam*, 32, 33, 35, 186
 İkinci Grup (İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu), 1, 4, 5, 51, 66, 69, 71, 74, 100, 127, 216-219, 236, 245
 İkinci Meşrutiyet, 27
 İstiklal Harbi, 117, 150
 İstiklal Mahkemesi, 33, 35, 44, 53, 87, 92, 95, 106, 107, 130, 140, 141, 143, 150, 151, 153, 155, 157, 162, 164, 166, 173, 174, 179-182, 184-187, 195, 197, 199, 238, 239, 250-252, 273
 İsviçre İttihadı, 39
 İttihat ve Terakki, 4, 33, 70, 102, 109, 110, 116, 123, 238, 241, 244, 245, 250, 278
 İttihatçılar, 4, 69, 76, 87, 89, 102, 106, 109, 113, 123, 133, 153, 186, 193, 198, 210, 235, 236, 238, 240, 244-249, 252, 278
 İzmir İktisat Kongresi, 112-114
 İzmir Suikastı Davası, 29, 44, 92, 107, 228, 229, 235-243, 245, 247-253, 273, 284
 İzmir Yangını, 23, 111, 278

K

- Kahire Konferansı, 41, 42, 46
 Kânûn-ı Esasî, 47, 63, 67, 68
 Kızılay *bkz.* Hilal-i Ahmer
 Küçük Asya Felaketi, 22, 24
 Küçük Kaynarca Antlaşması, 47
 Kürt İstiklal ve İstihlas Cemiyeti, 163
 Kürt Teali Cemiyeti, 89, 140, 141, 152, 161
 Kürtler, 44, 65, 68, 70, 71, 109, 137-139, 141, 142, 147-150, 159, 160, 162, 163, 165, 166-175, 180, 209-214, 216, 217, 219-221, 223-226, 229, 238, 271, 284,
 Kuva-yı Milliye, 193, 198

L

- Lahey Adalet Divanı, 21
 Lozan Barış Antlaşması, 13, 25, 87, 93, 114, 147, 215, 218-220
 Lozan Barış Görüşmeleri, 11, 12, 21, 51, 52, 112, 113, 116, 128, 174, 204, 210, 218

M

- Meclis-i Mebusan, 1, 33
 Megali İdea, 22
 Memurin Kanunu, 94, 121
 Millet Sistemi, 13
 Milletler Cemiyeti, 12, 21, 22, 24, 25, 139, 173, 215, 218, 222-226, 231
 Milli burjuvazi, 109, 115, 116, 118, 124, 131
 Milli Mücadele, 21, 28, 74, 87, 88, 91-94, 100, 112, 120, 126-129, 147, 173, 183, 196, 198, 199, 201, 217, 229, 238, 239, 241, 242, 246, 249, 250, 252, 278, 282, 284
 Milli Türk Talebe Birliği Cemiyeti, 281
 Milli Türk Ticaret Birliği, 113
 Misâk-ı Milli, 11, 78, 215, 219, 221, 222, 228
 Muhacirler, 118, 110, 269
 Mübadele Anlaşması, 11-13, 16, 25
 Mübadele Karma Komisyonu, 25
 Mübadele, İmar ve İskân Kanunu, 14
 Mültecileri Yerleştirme Teşkilatı, 22
 Mütareke Dönemi, 28, 120, 162, 201, 210, 211, 219, 220, 257

N

- Nasturiler, 137-144, 147, 159
 Nüfus Mübadelesi, 11-29, 60, 119-121, 127
 Nutuk, 108, 192, 273-275, 277, 278, 280, 282-285

O-Ö

- Osmanlı (Devleti/Hanedanı/İmparatorluğu), 7, 13, 27, 31-33, 46, 47, 55, 63, 68, 70, 73, 75, 84, 109, 110, 113, 114, 116, 119, 144, 191, 201 210, 211, 224, 229, 230, 233, 255, 266, 276
 Osmanlı Bankası, 119, 123, 125, 126, 132, 139, 225
 ötekileştirilme, 24

P

- Pomaklar, 15, 16, 25
 Pontus Rumları, 24

R*rebetika*, 24

Romanlar, 15, 25, 18, 19

Rumlar, 11, 12, 13, 16-21, 23-26, 64, 65,
71, 88, 90, 109-111, 114, 187, 255,
256, 263, 266**S-Ş**

Sakarya Meydan Muharebesi, 117, 128

Saltanat'ın kaldırılması (Saltanat'ın
İlgası), 3, 40, 52, 84, 91, 236, 273*Sebilürreşâd*, 155, 166, 181, 182

Seyr-ü Seyahat Talimatnamesi, 120, 121

Sivas Kongresi, 3, 228, 274

Şapka Kanunu, 85, 113, 165, 166, 185,
191-199, 204, 273,**T**Tahrir-i Sükûn Kanunu, 44, 71, 92, 106,
149-151, 173, 179, 186, 210, 273*Tanin*, 31-33, 35, 48, 110, 186, 245, 246

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 38, 117

Tekalif-i Milliye, 117

Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası

(TpCF), 6, 52, 99, 101-107, 143,
164, 173, 174, 182, 187, 210, 238,
239, 241, 245, 248, 278, 284Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, 51-71, 149,
150, 216, 238, 240

Teşkilât-ı Mahsûsa, 91

Tevhid-i Efkâr, 4, 32, 33, 35, 169, 186,
187, 222*The Times*, 32, 103, 104, 283, 284Türk-Yunan Mübadelesi *bkz.* Nüfus
Mübadelesi**Ü**

Üç Aliler Divanı, 179, 199, 240

V*Vakit*, 35, 169, 188, 195*Vatan*, 33, 35, 118, 169, 186**Y**Yahudiler (Museviler), 11, 17, 20, 65,
81, 90, 111, 114, 118, 120, 198,
212, 213, 255, 271*Yeni Gün*, 1, 2, 70, 189Yerleşik (*etablis*) Rumlar, 25, 121

İSİM DİZİNİ

A

Abdülaziz (Kral), 42
Abdülhamid, II., 28, 47, 48, 142, 165,
184, 191
Abdülkadir Bey, 236, 239, 242, 247, 249,
250, 252
Abdülmecid Efendi (Halife), 31, 36, 39,
40, 129, 278
Abidin Bey, 62, 107, 242, 244
Adnan Adivar, 99, 101, 102, 107, 238,
241, 251, 283, 284
Ahmed Ağaoğlu, 120
Ahmed Cevad, 35
Ahmet Emin Yalman, 35, 187
Ahmet Hamdi Başar, 112, 124, 131, 197
Ahmet Şükrü Bey, 106, 107, 242, 245,
248, 252
Ahmet Süreyya Örgüevren, 53, 55, 57,
58, 60, 61, 88, 90, 156, 167, 173,
179, 180
Aka Gündüz, 95
Ali Ağa Han, 32, 186
Ali Çetinkaya (Kel Ali), 179, 184, 185,
195, 241, 248, 251, 252
Ali Faik Günday, 221, 252, 253
Ali Fethi Okyar, 65, 102, 106, 149,
221-223
Ali Fuat Cebesoy, 52, 100-102, 106, 107,
238, 240, 278
Ali Haydar Yuluğ, 39
Ali İhsan Sabis, 4, 211
Ali Kemal, 92, 96, 278
Ali Saip Ursaş, 95, 153, 154, 157, 160,
162, 166, 179, 180
Ali Şükrü Bey, 1, 3, 16, 51, 215, 217, 236
Ali Şuuri Bey, 59, 89
Ali Zırh (Bakkal Ali), 179
Araboglu Konstantin (Terkos
Metropoliti), 21
Arif Ayıcı, 62, 107, 236, 242, 243

B

Behçet Cemal, 141, 153, 154, 162
Bekir Sami Kunduh, 229, 238
Benito Mussolini, 36, 256

C-Ç

Cafer Tayyar Eğilmez, 138, 238
Cavid Bey, 102, 123, 238, 241, 244,
246-248
Celâl Nuri İleri, 35, 64, 65, 120, 251
Celalettin Arif Bey, 1
Cemilpaşazade Ekrem, 141, 154
Cevad Paşa, 224
Cevat Şakir Kabaağaçlı, 183-185
Cibranlı Halit Bey, 140-142, 147, 152,
163, 166, 168, 172
Curzon (Lord), 12, 13, 21, 44, 204, 211,
213-215, 218, 219
Çerkes Ethem, 28, 91, 96, 278
Çopur Hilmi, 235, 236, 240, 242, 243

E

Edip Servet, 42, 43
Elefterios Venizelos, 13, 22-25, 90
Emir Ali (Seyit), 32
Esat Efendi, 15, 99, 100

F

Faik Bey, 10, 152, 252, 253
Fahri Rıfkı Atay, 33, 56, 124, 131, 188,
196, 201-203, 274
Feridun Fahri, 41, 46
Feridun Fikri Düşünsel, 54, 57, 101,
107, 149
Ferit Paşa (Damat), 91, 120, 246, 278
Ferit Tek, 60, 88-90, 119, 120
Fevzi Çakmak, 62, 100, 196, 225
Fridtjof Nansen (Doktor), 12
Fuat Bulca, 130, 194
Fuat Umay (Doktor), 28

G

Gregor, VII. (Kadıköy Metropolit), 21
 Gülyano, 138
 Gürcü Yusuf, 235-237, 240, 242, 243

H

Hacim Muhittin, 179
 Hafız Mehmet Bey, 242, 244
 Halid Akmansü, 37, 38, 59
 Halide Edip Adivar, 126, 201, 203, 237, 251, 283, 284
 Halis Turgut Bey, 55, 101, 107, 150, 242, 243
 Hamdullah Suphi Tanrıöver, 15, 64, 65, 73
 Hasan Fehmi, 20, 111, 117, 127
 Hasan Hayri (Bey), 166, 168, 174, 175
 Hasan Rıza Soyak, 126, 202
 Hasan Saka, 130
 Hüseyin (Mekke Şerifi), 41
 Hüseyin (Ürdün Kralı), 34
 Hüseyin Avni Ulaş, vii, 1, 69, 71, 102, 215, 217, 245
 Hüseyin Cahit Yalçın, 31, 35, 36, 123, 186, 187, 193, 245, 246, 248
 Hüseyin Şükrü, 35

İ

İbn-i Haldun, 45, 47
 İhsan Eryavuz, 130
 İhsan Hamit Tigrel, 107
 İhsan Nuri, 138, 142
 İhsan Yavuz, 33
 İskilipli Atıf Hoca, 198, 199
 İsmail Ağa Simko, 138, 139, 152
 İsmail Canbulat, 101, 102, 106, 107, 242, 243, 245, 249
 İsmail Habi Sevük, 67, 75-77, 189
 İsmail Hakkı Tonguç, 7
 İsmet İnönü, 6, 13, 14, 28, 32-34, 36, 44, 52, 59, 60, 62, 63, 81, 90, 102, 105, 128, 148-151, 164, 165, 171, 172, 180, 185, 204, 211-217, 220, 222, 225, 226, 238, 239, 250, 251, 260, 268, 270, 274, 275, 278, 282

J

John Dewey, 79-81

K

Kadri Cemil Paşa (Zina Silopi), 141, 163, 167, 210
 Kara Kemal, 4, 102, 109, 236, 238, 239, 242, 245, 247-249
 Kärerli Mehmet Efendi, 165, 166, 168, 174
 Kâzım Dirik, 167, 168, 235, 237
 Kâzım Karabekir, 5, 28, 36, 100, 101, 106, 107, 137, 150, 151, 238-242, 252, 278, 284
 Kâzım Orbay, 153
 Kâzım Özalp, 93, 251
 Kemalettin Sami Gökçen, 101
 Kılıç Ali, 130, 179, 182, 183, 243, 246, 252, 253
 Küçük Talat, 244, 248

L

Latife Hanım, 34, 36, 125, 126, 131, 132
 Laz İsmail, 29, 235-238, 240, 242, 243
 Lindsay, R. C., 36, 171, 220, 225, 227, 228
 Lloyd George, 229
 Lütfi Fikri Düşünsel, 4, 31, 33, 34, 186
 Lütfi Müfit Özdeş, 153, 179

M

Mahmud Celâl Bayar, 5, 14, 124, 125, 127, 130, 133, 134, 248
 Mahmut Berzenci (Şeyh), 137, 211, 212, 222
 Mahmut Esat Bozkurt, 54, 113, 150, 151
 Maurice Pernot, 48
 Mehmed Halid Bey, 69
 Mehmed Zülfü Tigrel, 5, 10, 210
 Mehmet Âkif Ersoy, 198, 199
 Mehmet Cemil Uybadın, 5
 Mehmet Fuat Köprülü, 68
 Meletios, IV., 22
 Mevlânâzade Rıfat, 92
 Muammer Uşakizade, 35, 124, 125, 131, 132
 Muhammed Emir Ali, 128
 Münif Hüsrev Göle, 107
 Münir Hüsrev Gerede, 5, 101

Musa Kâzım, 118
Mustafa Necati, 14

N

Nazım Bey (Doktor), 244, 245, 247, 238
Necip Ali Küçük, 179
Nurettin Paşa (Sakallı), 4, 17, 92, 112
Nuri Conker, 131, 194
Nuri Dersimi, 168, 174, 175

Ö

Öğütçü, Ali Kemali, 187
Ömer Fevzi, 92

P

Pehlivandis, 17

R

Rasih Kaplan, 41, 129
Rauf Orbay, 33, 41, 44, 52, 101, 129,
132, 215, 238, 240, 241, 245, 251,
252, 284
Recep Peker, 8, 58, 61, 62, 90, 92,
120, 151
Refet Bele, 28, 101, 238, 252, 278
Refet Canitez, 14, 55, 62, 92, 99
Refii Cevat Ulunay, 92, 96
Refik Halit Karay, 92, 95, 96
Refik Saydam, 5
Reşit Galip, 179
Rıza Nur (Doktor), 11, 12, 15, 87, 127,
166, 189, 215
Rüştü Paşa, 107, 238, 242, 244

S-Ş

Sabit Sağiroğlu, 5, 107
Saffet Arkan, 5, 194, 276, 283, 284
Saffet Yetkin (Şeyh), 36, 38
Sait Molla, 92

Salih Zeki (Hoca), 4
Sarı Efe Edip, 235, 238, 240-245, 252
Selim Sırrı Tarcan, 80
Selim, I. (Yavuz Sultan), 46, 47
Şevket Ali, 40, 128
Şeyh Said, 44, 70, 106, 107, 140-143,
147-175, 180, 182, 183, 186, 187,
225, 235, 238, 242
Seyyid Abdülkadir, 140, 141, 152,
161, 170
Şükrü Kaya, 14, 95, 206

T

Tevfik Paşa, 246, 249, 278

U

Ubeydullah Efendi, 27

V

Vahdettin (VI. Mehmed), 34, 91, 93,
128, 129, 166, 278
Vecihe İlmen, 125, 131
Velid Ebüzziya Bey, 35, 36, 186, 187

Y

Yunus Nadi, 34, 59-62, 95, 195
Yusuf Akçora (Akçuraoğlu), 76, 77, 89,
109, 279
Yusuf Ziya, 140-142, 147, 152, 155, 159,
161, 162, 209, 201, 215, 220

Z

Zaven Efendi, 28
Zekai Apaydın, 101, 224
Zekeriya Sertel, 126, 183-185, 187, 188
Zeki Kadirbeyoğlu, 5, 37, 38, 118, 149
Ziya Gökalp, 80
Ziya Hurşid Bey, 1, 5, 235-237, 240,
242-244, 250, 252, 253

Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nin Öteki Tarihi - I

"Devrim Kanunları" ve Muhalefetin Tasfiyesi (1923-1927)

Ayşe Hür

9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınması üzerine "İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam. Çok yoruldunuz" diyen Halide Edip'e "Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz" diyen Mustafa Kemal'in öngörüsü doğru çıkmıştı. Ancak, dava arkadaşlarının en büyük mücadelesi, onun liderliğini önlemek değil, diktatörlük eğilimlerini frenlemek yolunda olmuştu.

Bu kitap 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in İlanı'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin "Türk ulus-devleti" olarak kurumsallaşması konusunda kurucu kadrolar arasında yaşanan görüş ayrılıkları ve iktidar mücadelesinin arka planını anlatıyor.

Toplam üç ciltten oluşacak bu çalışmanın ilk cildinde 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluşuyla başlayıp 1927'de Nutuk'un okunmasına kadarki dönemi ele alan Ayşe Hür, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 150'likler, İstiklal Mahkemeleri, Hilafet'in İlga'sı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Şapka Kanunu, Şeyh Said İsyanı, Musul Sorunu, İzmir Suikastı Davası gibi pek çok önemli olayın öteki yüzüne bakıyor.

ISBN 978-975-04-0827-4

